

Vilkår, virkeligheder & vanskeligheder i dansk landbrug

En etnologisk undersøgelse

Larsen, Rasmus Blædel

Publication date:
2016

Document version
Andet version

Document license:
[CC BY-NC-ND](#)

Citation for published version (APA):
Larsen, R. B. (2016). *Vilkår, virkeligheder & vanskeligheder i dansk landbrug: En etnologisk undersøgelse*. Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet.

Det Humanistiske Fakultet
Københavns Universitet

Ph.d.-afhandling

vilkår, virkeligheder & vanskeligheder i dansk landbrug - en etnologisk undersøgelse

Rasmus Blædel Larsen
Saxo-instituttet

Det Humanistiske fakultet
Københavns Universitet

Ph.d.-afhandling
Rasmus Blædel Larsen

vilkår, virkeligheder & vanskeligheder i dansk landbrug - en etnologisk undersøgelse

Hovedvejleder: Prof. Thomas Højrup (KU, Saxo- Instituttet, Europæisk Etnologi)

Bivejleder: Prof. Niels Kærgård (KU, Science - Institut for Fødevarer og Ressourceøkonomi)

Institutnavn: Saxo instituttet

Name of department: Saxo Institute

Forfatter: Rasmus Blædel Larsen

Titel: vilkår, virkeligheder & vanskeligheder i dansk landbrug - en etnologisk undersøgelse

Title: conditions, realities & difficulties in Danish agriculture - an ethnological research

Vejleder: Prof. Thomas Højrup

Bivejleder: Prof. Niels Kærgård

Afleveret den: 12. august 2016

Antal ord: 99.948

Forsidebillede: Forfatteren, Samsø juli 2016

Bagsidebillede: Fotograf Emilie Pihlkjær Nitschke. Fra udstillingen: Det Ser Du Ikke i Byen, Rundetårn 4. juni - 3. juli 2016

Afhandlingen er tilegnet Henning Hansen 1954 - 2013

INDHOLDSFORTEGNELSE

Forkortelser og organisationsnavne brugt i afhandlingen

Introduktion - generelle overvejelser	5
Afgrænsning af feltet	19
Metode - feltarbejde, empiri og stofskifte med feltet	23
Teori - produktionsmåder i landbruget	31
Afsnit 1: De tre spor - indledning	40
De politiske rammevilkår, herunder EU	46
De økonomiske rammevilkår	74
De sociale og kulturelle rammevilkår, indre/ydre repræsentationer	88
Afsnit 2: De syv gårde - empirisk oversigt	106
Svanholm	108
Kulturel ekskurs #1: Knud Sørensen - landbrugets lyriske landmåler	125
Birkemosegaard	128
Kulturel ekskurs #2: Projekt Landbrug - teater med virkelighed	140
Fonden Grantoftegård	143
Kulturel ekskurs #3: Plantekongressen	160
Tinggård A/S	166
Kulturel ekskurs #4: Landmandssangen - Jens Smærup Sørensen	180
Jarmstedgaard	184
Kulturel ekskurs #5: Billedkunstnerne og landbruget	199
Nygård	203
Kulturel ekskurs #6: Landbrugets kulturkanon	220
Jejsing I/S/ Almende Aps	225
Kulturel ekskurs #7: Landbrugets omdømmekampagner - fakta og følelser	237
Afsnit 3: Sammenfatning	242
Konklusion	258
Resumé - English summary	264
Literaturliste	266
Appendix bilag 1-4	275

Forkortelser og organisationsnavne brugt i afhandlingen:

CAP: Common Agricultural Policy. EUs landbrugspolitik, som indeholder landbrugsstøtten(enkeltbetaling) og landdistriktsudvikling i henholdsvis søjle 1 og søjle 2.

Ceja. Unge landmænd i EUs interesseorganisation.

CEO: Corporate European Observatory. NGO der monitorerer lobby-virksomhed i EU.

COM-Agri: Committee on Agriculture and Rural Development i Europa-parlamentet.

Copa-Cogeca: Den største fælles-europæiske interesseorganisation for EUs landmænd. Copa er de selvstændige landmænd, Cogeca de andelsorganiserede.

COWI: Privat konsulentfirma. Udførte nabo-tjek rapporten.

DCE: Danmarks Center for Energi- og miljøundersøgelser, tidligere: DMU. Myndighedsbetjenende.

DFM: Dansk Farm Management, AP-pensions landbrugsinvesteringskonsulenter.

DG-Agri: EUs landbrugsforvaltning under kommissionen. Udvikler, skriver og kontrollerer CAPen. Der er ca. 1000 ansatte.

DLH: Det danske Landbrugs Historie, standardværk, der er udkommet i adskillige oplag og udgaver. I denne afhandling benyttes udgaven fra 1988.

DN: Danmarks Naturfredningsforening.

DOR: De Økonomiske Råd.

DØR: Det Økologiske Råd.

Erfa-grupper: Landmændenes interne erfaringsgrupper. Mødes på medlemmernes gårde og udveksler og diskuterer erfaringer.

EVP: Enkel vareproduktionsmåde.

FOI: Fødevareøkonomisk institut, nu IFRO.

FoodDrinkEurope. Detailhandlens interesseorganisation i Bruxelles.

GB: Det grønne bevis, landmandsuddannelse lovpligtig for ejere af landbrugsjord 1978-2010.

Gefion: Landbrugsrådgivning for Sjælland og øerne, med hovedsæde i Sorø.

GEUS: Geologiske undersøgelser, herunder monitorering af grundvand. Myndighedsbetjenende.

IEEP: Institute for European Environmental Policy. En tænketank/politik-faciliterende organisation. Regnes for en vigtig politisk match-maker mellem de 'grønne' og de 'produktivistiske'. Udgiver analyser og policy-papers.

IFRO: Instituttet for Fødevare- og Ressource-økonomi. Myndighedsbetjenende.

JSG: Jordbrugsstudiegruppen. Forening af landmænd og landbrugselever 1975-78, der ønskede at reformere landbrugets ejer- og driftsformer.

KVP: Kapitalistisk vareproduktionsmåde.

KVL: Landbohøjskolen

LIFE: Det fakultet ved Københavns Universitet, hvor Den Kgl. Landbohøjskole blev fusioneret ind i 2007, i dag: SCIENCE - Det Natur- og Biovidenskabelige fakultet.

LMO: Landbrugsrådgivning med hovedsæde i Jylland.

L39: Landbrugsloven af 2010. Liberaliserede ejerskabsforholdene.

L68: Fødevare- og Landbrugspakken af 2016, der gav Miljø- og Fødevareministeren ret til at fastsætte miljøreguleringen.

L37: Landbrugsloven af 2015, der liberaliserede ejerskabsforholdene yderligere.

NLK: Natur- og Landbrugskommissionen 2011-2013.

Seges: Fusion af Videnscentret for Landbrug (VFL) og Videnscentret for Svineproduktion (VFS) i 2015 - en del af Landbrug&Fødevarer.

Videnscentret: Nu Seges.
TFL: Tidsskrift for Landøkonomi.

Danske landbrugsorganisationer:

L&F: Landbrug&Fødevarer, en fusion af Landbrugsraadet, Dansk Familielandbrug, samt en række andre interesse-organisationer i 2009. Hovedsæde på Axelborg i Københavns centrum.
BL: Bæredygtigt Landbrug. Protest-organisation stiftet 2010. Hovedsæde i Frederecia, Jylland.
ØL: Økologiske Landsforening, en fusion af Landsforeningen af Økologiske Jordbrug (LØJ 1981), Økologisk Landsforening og Ø-gruppen i 2002. Hovedsæde i Aarhus.
Frie Bønder - Levende Land: Resterne af familielandbruget/husmandsforeningen, der ikke ønskede fusion med Landbrug&Fødevarer. Ingen fast bopæl.
Foreningen for Biodynamiske jordbrug. Stiftet 1936, medlemmerne bruger Demeter-mærket.

Introduktion

"..da visheden om, hvem der skal høste frugten, ene giver den rette drift til at gøre gavnlige forsøg i agerdyrkning og bekostelige anlæg."

(Rtk 1411, Kgl. resolution nr.138 1792)

"...så sandt som man ikke løser problemerne under en afsætningskrise ved at udvide produktionen."

(Holmgaard 1977:40)

"Når hånd du lagt på Herrens plov, så se dig ikke tilbage." (Psalme #633 Mel.: Johann Schop og Joseph Gläser 1641 og 1880)

"Jordbrug er et livsnødvendigt eksistensgrundlag og ikke et spørgsmål om bekvemmelighed. Vi kan ikke vælge om vi vil dyrke jorden eller ej, sådan som vi f.eks. kan vælge om vi vil producere TV-apparater eller ej. Så vi er nød til, for enhver pris, enten selv at drive landbrug, eller støtte dem som dyrker jorden for os. Vi kan ikke blot opgive det, fordi det er besværligt eller ikke økonomisk rentabelt."

(Groh/McFadden 2009:14)

Jordbrugets kulturhistorie har været et af etnologiens kerneområder.¹ Fagets egen tradition bygger på den materielle folkelivsforskning, og en stor del af det tidlige forløb på studiet handler om bondens redskabskompleks, dyrknings-fællesskabet, udstykninger og overgangen til en videnskabs-baseret fødevareproduktion.

"The dicipline of Scaninavian or Nordic ethnology emerged towards the end of the last century as an attempt to salvage parts, at least, of a rapidly disintegrating peasant culture, and this has resulted in large collections of peasant traditions and minute documentations of everyday life in the 19th century village communities."

(Løffgren 1974:17)

De seneste årtier har den samfundsvidenskabelige forskning i primærlandbruget og livet på landet dog ikke været så meget i fokus, hverken på etnologi eller andre fag på Humaniora. Da studerende ofte vælger at fordybe sig i og skrive speciale om et emne, der interesserer dem, reflekterer denne mangel på interesse i landbrugets kulturelle og sociale forhold antagelig et mere alment fravær af erhvervets virkeligheder i både den enkelte students liv og i offentligheden generelt. Bevidstheden om og indsigten i hvilke arbejdsprocesser, erhvervsstrukturer og kulturelle dynamikker, der knytter sig til fødevareproduktionen, synes at være blevet marginaliseret i vores kultur.

¹ For en interessant diskussion af de fælles etymologiske rødder bag kulturbegrebet og jordbruget se f.eks. tidligere Professor ved materiel folkelivsforskning, Axel Steensbergs: Om begrebet kultur: <http://danmark.wordpress.com/2008/07/28/om-kultur/>. eller Thomas Højrup: **Om begreberne folk og kultur**, Etnologiens græske og latinske rødder i forskningens frontlinje (Folk og Kultur 2008)

Den kultur og de billeder, hvor igennem offentlighedens bevidsthed om landbruget skabes, er ofte præget af to polariserede virkeligheder: På den ene side TV-Bonderøvens idyl og på den anden side de miljø- og sundhedsmæssige problemer, som er knyttet til intensiv drift. Den virkelighed, som landbruget selv kommunikerer til det øvrige samfund primært gennem 'omdømme-kampagner', anser mange, også landmænd, som utroværdig; den viser ikke de egentlige produktionsforhold og er slet ikke i overensstemmelse med den virkelighed, 'man' kan se med sine egne øjne.²

Fra Axelborgs foyer. Landbrug&Fødevarers hovedkontor.

Men landbruget figurerer generelt ikke højt blandt de emner, befolkningen anser for politisk vigtige, og de fleste nøjes nok med at glæde sig over, at alle slags madvarer er tilgængelige året rundt til en billig pris i supermarkederne.

Men det er i og for sig gådefuldt, at debatten og interessen ikke fylder mere, da landbrugets udvikling har medført væsentlige problematikker, der har stor betydning for hele samfundet. Den massive omkalfatring af landbrugets produktionsforhold, beskæftigelsesmuligheder og konkurrenceforholde under fødevarernes globalisering samt ikke mindst livet på landet har inden for blot en generation været en samfundsomvæltning, hvis sociale og kulturelle betydning næppe kan undervurderes og stadig er et underbelyst forskningsfelt.

² "Landbrugets fortælling er udtryk for særinteresser." (kommunikationsforening.dk 15/4/2016)

I 1987 kunne daværende landbrugsminister Britta Schall Holberg, på spørgsmålet om hvorvidt vi var på vej imod en centralisering på kun 10.000 heltidsbedrifter, svare:

"Landbruget er jo et kulturbærende erhverv, ja, det er mere end blot et erhverv, og det finder jeg umådeligt vigtigt. Hvis der bliver stadig færre landbrug, så vil den folkelige basis for landbokulturen forsvinde, og det, mener jeg, er ulykkeligt." (Knudsen 1988:272)

I 2016 har vi ca. 10.300 heltidsbedrifter.

Denne udvikling er ikke et dansk fænomen, den findes i de fleste af de lande, vi normalt sammenligner os med. Men den er langt mere fremskreden i Danmark, og det virker mere voldsomt herhjemme på grund af vores diminutive størrelse. På grund af en stærk og eksportdrevet andelsbevægelse, vores særlige kredit-system og især på grund af en gennemorganiseret alliance mellem stat og erhverv er det de færreste lande, der har investeret så mange ressourcer i landbruget, som vi har i Danmark.

Danmark har altså valgt at satse på landbruget, hvilket også afspejles i, at vi ligger helt i top hvad angår verdensmarkedsandele for svinekød, græs- og kløverfrø og minkskind. Hvis man sammenligner verdensmarkedsandelene med befolkningstal, viser Danmark sig som "(...) klart verdens største netto-eksportør af fødevarer." (Otte 1994:45)

Deraf følger, at vi også har nogle rammevilkår for landbrugsproduktion, der hører til de mest konkurrencedygtige i ikke bare EU, men hele verden.

Dermed begrænser landbruget også alle andre funktioner, behov og ønsker, som landkommuner, naturen og Danmarks borgere måtte nære.

Det har historisk givet både valuta, beskæftigelse, kulturel sammenhængskraft og selvforståelse - man kan måske gå så langt som til at sige en kulturel værdighed, i kraft af naturerhvervets særlige karakter.³

Men vilkårene er skiftet. I kraft af konkurrencen og de høje lønomkostninger i Danmark er beskæftigelsen i primærlandbruget faldet drastisk, og dertil kommer, at mange 'landbrugslande' i Europa, herunder også Danmark, i stigende grad importerer arbejdskraft. Ofte er det medhjælpere på korte elevansættelser og uden lokale sprogkundskaber, hvilket udbygger afstanden mellem de store landbrugsbedrifter og lokalsamfundene.

³ Idehistorien rummer en lang udforskning af arbejdets betydning for bevidsthed og identitet, begyndende med Hegel og viljens materialisering i verden og aktualiseret i Giddens teoribygning. Mange antropologer har beskæftiget sig med identitetsskiftet hos arbejdere i samfund, der skifter fra produktion til service-erhverv, se f.eks Anthropology of Work Review (AAA/Wiley online library).

Udefra kommer et øget, muligvist forbipasserende men ikke desto mindre særdeles kulturelt potent fokus på madoplevelser, kvalitet og lokalitet. Desuagtet at mange af disse repræsentationer er mere underholdning og attitude end reel dialog med erhvervet, udfordrer de praksisserne i landbruget. 'Bonderøven' og NOMA er eksponenter for dette. Det sætter erhvervets holdninger til stordrift, kvalitet, dyrevelfærd, sundhed, miljø- og klimaspørgsmål under pres.

I den forbindelse er det nok værd at nævne, at der i Danmark er en stor forbruger-opbakning til den økologiske driftsform. Mange meningsdannere, politikere og historier i medierne italesætter endvidere økologien som en løsning på landbrugets og miljøets udfordringer. Denne holdning indgik også markant i regeringsgrundlaget for S-R-SF, hvilket diskuteres nærmere i afsnittet om de politiske rammevilkår. Økologien fylder altså relativt meget kulturelt og politisk og har etableret sig som en mainstream-forbrugsvare. Men nøgternt set udgør det økologisk drevne areal blot ca. 8 % af det samlede landbrugsareal, og den andel har ikke flyttet sig nævneværdigt de sidste 20 år. Der er heller ikke noget i mit materiale, der peger på, at de unge på landbrugsskolerne skulle være mere interesserede i økologi end generationen før dem. Skarpt formuleret eksemplificeres økologiens aktuelle betydning i erhvervet måske bedst i følgende citat fra et tidligere bestyrelsesmedlem i de økologiske jordbrug:

"En konventionel svineproducent, der brokker sig over at hans svin bliver vanskabt pga. GMO-soya, er hundrede gange mere gavnligt for en debat end hvad de siger i ØL - hvis de siger noget. Økologien har udspillet sin rolle som alternativ."
(Anders Borgen/Tidligere bestyrelsesmedlem i LØJ)⁴

Kilden beklager denne udvikling set i en større samfundskontekst mens mange andre ser det som en god udvikling. Økologien har i kraft af sin institutionalisering helt naturligt overtaget mange af den konventionelle landbrugssektors ideologier. I dag er økologien en vækst- og eksportorienteret sektor, som i sin interessevaretagelse ikke adskiller sig markant fra den konventionelle del af erhvervet.

⁴ Det ovenstående citat øver ikke økologiens betydning i Danmark retfærdighed, men det er på den anden side en holdning, flere kilder deler. Den økologiske handlingsplan igangsat af Thorning-regeringen, hvor man bl.a. som omdrejningspunkt havde en realisering af Fogh-regeringens mål om fordobling af det økologiske areal frem mod 2020, har haft massiv betydning for efterspørgslen. Denne efterspørgsel har i perioden ikke haft nævneværdig betydning for omlægningen fra konventionelle driftsformer, men det kan sagtens komme lidt forsinket. Det kvantitative løft af økologien kan altså være på vej, men som nævnt mangler der ifølge mine sonderinger interesse i den yngre generation. Imod taler også at Løkke-regeringen har skrottet økologi-målet samt skåret voldsomt ned i forskningsmidler til økologien. Mere herom i afsnittet om de kulturelle rammevilkår.

Trods sin ringe størrelse har økologerne dog haft så stor succes med at profilere sig i offentligheden og finde kulturel resonans i befolkningen, at Landbrug & Fødevarer selv ofte bruger økologien eller noget der minder om økologiske repræsentationer i deres image-kampagner.

Omdømme-kampagne fra Landbrug & Fødevarer, Politiken 26/9/2014

Men der eksisterer ikke desto mindre en dyb modvilje imod økologien i de konventionelle rækker, hvilket spiller en afgørende rolle for økologiens vækstbetingelser. Dette dokumenteres i afsnittet om de kulturelle rammevilkår.

I en efterhånden lang årrække har det været vanskeligt for erhvervet at kommunikere en troværdig holdning til netop spørgsmål om miljø, dyrevelfærd, sundhed, beskæftigelse og støtte-legitimitet.⁵ I stedet har man valgt i en række såkaldte omdømmekampagner at fokusere på skæve humoristiske vinkler.

Budskaberne lyder, at erhvervet er helt fremme i forreste geled hvad angår teknologi og miljøbeskyttelse samt bidrager med flere hundrede milliarder til betalingsbalancen.

Derudover italesættes befolkningens skepsis internt som baseret på misforståede følelser. Landbruget mener ikke, at resten af samfundet kan forstå hverken deres virkelighed eller den videnskabelige virkelighed: "I kan ikke vinde diskussionen med fakta, for det handler om følelser" hedder det i den seneste (interne) omdømmevideo (lanceret 8/4/2016).

⁵ En undersøgelse fra AU, konkluderede tentativt at dansk landbrug står overfor en stor udfordring med at dokumentere sin samfundsnytte. (Svendsen/Tanvig 2007:53. mea-scope.org)

Samtidig producerer landbrugets vidensinstitutioner en lind strøm af positive prognoser vedrørende landbrugets beskæftigelseseffekt og samfundsøkonomiske værdi. Senest at landbrugets værdi er øget med 'op til 40 mia. kr.' som følge af den nye Fødevarer- og Landbrugspakke, og at jorden er 'steget dramatisk' i prissættelse pga. den øgede kvælstoftilførsel.⁶

Men disse 'prognoser' bærer ofte præg af ønsketænkning snarere end realitetssans og bidrager snarere end optimisme til en usikkerhed omkring erhvervets egentlige finansielle forhold.

"Rundt omkring i landet udfoldes der betydelige bestræbelser fra økonomirådgiveres, virksomhedskonsulenters, revisorers og advokaters side med henblik på at finde løsninger, der muliggør fortsat drift - eller i hvert fald midlertidig fortsat drift. (...) Det afgørende er, at man er realistisk ved værdiansættelsen af bedriften. Det er ikke tilstrækkeligt - som det anføres i en række vurderingsrapporter - at prisen burde være højere. Det afgørende er, hvad prisen må forventes at være ved salg, og i den forbindelse er det væsentligt, at udbuddet af landbrugsejendomme de senere måneder er steget betragteligt, hvilket alt andet lige vil resultere i, at de priser, der vil kunne opnås i resten af 2016 og i en periode fremover, vil være lavere end de priser, man oplevede for eksempelvis seks måneder siden. Hertil kommer, at det er et faktum, at selv sagkyndige vurderinger som regel er for optimistiske i forhold til de priser, der efterfølgende realiseres. I gennemsnit ligger vurderingspriser i niveau cirka 15-25 procent over de salgspriser, der efterfølgende konstateres, og i en række tilfælde er prisen endog lavere.(...) Situationen er værre i denne landbrugskrise, end tilfældet var i landbrugskrisen primo 1980'erne. (...) Denne situation er bestemt ubehagelig set fra landmandens side, men det nytter ikke at lukke øjnene for fakta." (Advokat Per Paulsen (H) Maskinbladet 6/4/2016)

I forhold til omdømmekampagnerne ligger det selvsagt i genren, at man fremstiller sig selv så positivt, som muligt - men er billedet for karikeret, kan det få den modsatte effekt. Denne selvrepræsentation af erhvervets virkeligheder fletter sig ind i tilblivelsen af - og debatten om - rammevilkårene på alle niveauer og vil blive behandlet i de følgende afsnit samt i en række af de kulturelle ekskurer (mere herom i metodeafsnittet).

Mens indflydelsen på rammevilkårene aktuelt politisk er styrket, har dialogen mellem samfund og erhverv vist sig at få ringere vilkår de senere år - blæsten omkring Fødevarer- og Landbrugspakken i februar/marts 2016 bidrog til polariseringen, både politisk og i opinionsmålinger; og dialogen må stadig være i alles interesse, ikke mindst et økonomisk meget trængt erhverv.

⁶ Seges pressemeddelelse 22/3/2016 og "Dramatisk stigning i jordprisen" (Landbrugsavisen 29/3/2016)

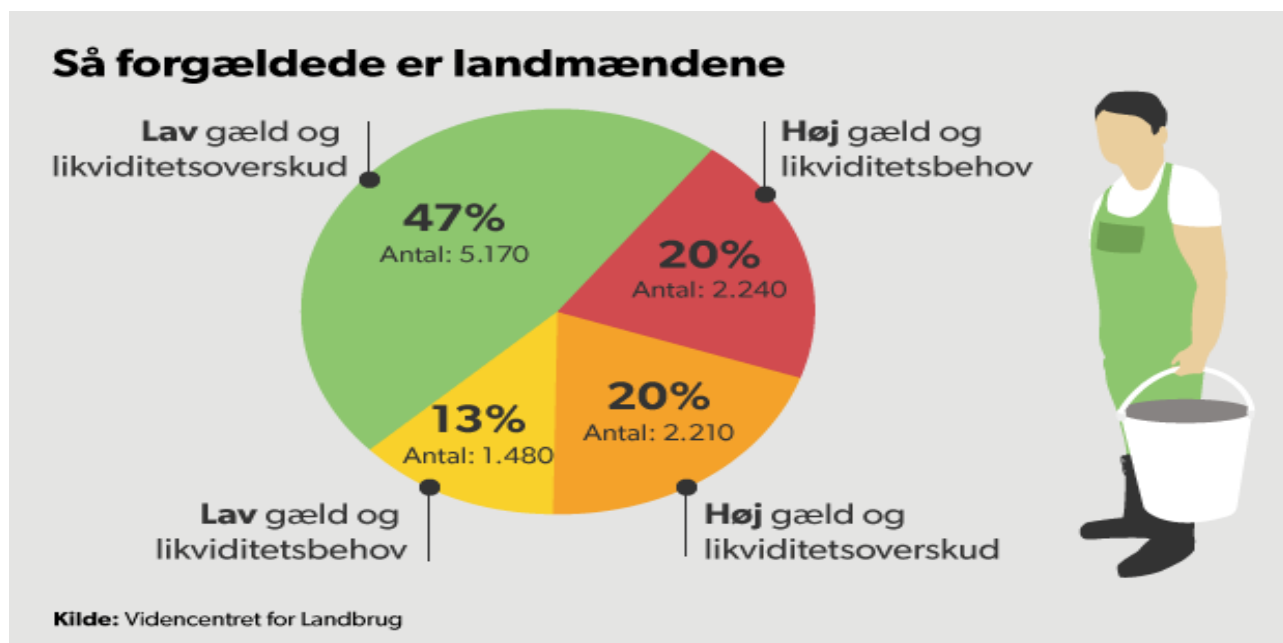
Erhvervets betydning for dansk økonomi har - i kontrast til den kulturelle marginalisering - afspejlet sig i en stadigt hyppigere lovmæssig strukturjustering på området.⁷

Verdensøkonomien og det danske samfund befinder sig stadig i efterveerne af finanskrisen, og især det danske landbrug har haft svært ved at komme ud af krisens skygge. Vi oplevede i 2015 - lidt forsinket - en bølge af konkurser i erhvervet. Prognoserne siger, at vi vil opleve endnu flere i 2016 (Landbrugsavisen 8/4/2016). Men trods den øgede koncentration på færre ejendomme og trods vækst- og 'hjælpepakker', er dansk landbrug fortsat præget af en ringe rentabilitet og omfattende insolvens.

Den mest udbredte forklaring af den økonomiske krise i erhvervet blandt forskere er den akkumulerede gæld. Det skønnes, at omkring 70 % af alle værdier i landbruget er pantsat i banker og kreditinstitutter.

En høj gældsprocent har længe været en del af forretningsmodellen, men en uheldig kombination af forhold har fastlåst udviklingen i erhvervet og vanskeliggjort et generationsskifte. Her spiller høje jordpriser og dyre produktionsanlæg en central rolle, men da de jo samtidig hæfter for den pantsatte værdi, kan de kun finde et rentabelt leje, hvis bankerne/kreditinstitutterne accepterer nogle betydelige tab.

Landbruget er i økonomisk krise

(Kilde DRs hjemmeside november 2015/Videnscentret for Landbrug - i dag Seges)

⁷ Illustreres tydeligt i artiklen: Matriklen og Landbruget, hvor baggrunden for og indholdet i de 16 lovændringer mellem 1925 og 1990 kort gennemgås (Christiansen/Jørgensen Landinspektøren 1/1994)

Bankerne og det politiske niveau har dog ønsket at undgå et scenarie, hvor gælden blev normaliseret - 'tavlen visket ren', som Nationalbankdirektøren siger i et citat herunder. I stedet har man dels ved deregulering af lovgivningen begyndende med Grøn Vækst og L39 i 2010 forsøgt at tiltrække ekstern og 'risiko-villig' kapital. Hensigten - eller håbet - har angiveligt været, at investeringsfonde ville overtage bankernes udestående i dansk landbrug mod at høste en spekulationsgevinst på lidt længere sigt. Dels ved en række såkaldte 'vækst- og hjælpepakker', der skulle hjælpe investeringslysten og likviditeten på kort sigt. Ingen af tiltagene har haft den ønskede effekt.

Fokus fra erhvervets side har dog ikke været rettet mod gælden eller de konsekvenser for selvejet, som kapitaliseringen og gældsætningen betyder, men derimod mod de politiske rammevilkår, særligt de miljømæssige begrænsninger for en øget produktion. Det er 'overimplementering' og 'særbyrder', der står i vejen for rentabiliteten, har budskabet lydt. Rationalet synes at være, at man kan producere sig ud af krisen, hvis man får lov.

Med Fødevarer- og Landbrugspakken (L68) er de fleste af landbrugets krav blevet imødekommet. De forbedrede rammevilkår giver uden tvivl på kort sigt den enkelte bedrift forbedrede indtjeningsmuligheder. Loven øger samtidig jordens produktionsværdi, hvilket giver en tiltrængt mulighed for at øge solvensen - og dermed også bankerne mulighed for at omberegne deres 'udsathed', når det pantsatte bliver mere værd.

Den senere indsats i form af målrettet miljøregulering, der vil ramme ca. 30 % af landbrugsarealet med hårdere regulering end hidtil, indgår ikke i beregningerne. Men alt andet lige vil de nye rammevilkår ikke ændre på den nominelle gæld og formodentligt hurtigt kapitalisere sig i højere jordpriser og dermed gøre det endnu dyrere for næste generation at etablere sig - uanset om det er en landmand eller en ekstern investor. Og det i et erhverv, hvor gennemsnitsalderen for erhvervets selvstændige udøvere nærmer sig 60 år.

Der er med andre ord et stort og akut behov for generationsskifte i landbruget. For at det kan lade sig gøre i dansk landbrug, må der enten opstå nogle helt nye ejerskabskonstruktioner, hvor ejerne ser anderledes på forretningsprocenten end normale investorer, eller nogle helt nye forretningsmodeller, der radikalt ændrer på den enkelte bedrifts afkast; og så må de nuværende ejere, kreditinstitutterne og bankerne, påregne nogle tab. Ingen af disse scenarier indgår dog i hverken politikernes eller erhvervets egne fremtidsscenarier.

Der er altså nogle interne forhold i landbruget, der vanskeliggør, at erhvervet selv kan arbejde sig ud af krisen.

KØBENHAVNS UNIVERSITET

Fremtidens landbrug bliver Big Business

På sporet af fremtidens landbrug

Plantekongres 2016
21. januar

Henning Otte Hansen
hoh@ifro.ku.dk

Institut for Fødevarer- og Ressourceøkonomi
Det Natur- og Biovidenskabelige Fakultet
Københavns Universitet
KU Science

Præsentation ved Plantekongressen 2016. (Kilde Henning Otte Hansen)

Det øger usikkerheden omkring erhvervets placering i samfundet yderligere, at mange landkommuner er pressede på økonomien. Det er et kontroversielt spørgsmål i hvilken grad landmændene overhovedet betaler skat - gode tider eller ej, men det må være logisk, at kommuner præget af landbrug lider af manglende skatteindkomster i samme grad som erhvervet lider af manglende indkomst.⁸ En af konsekvenserne er, at en kommerciel udvikling af herlighedsværdierne i regionen er rykket højere op på den kommunalpolitiske dagsorden. Naturturisme bliver ofte italesat som en potentiel økonomisk guldgrube⁹, men som sagerne står i dag, i modsætning til landbrugserhvervets ønske om eneret over det åbne land og en øget produktion.

Senest er kommuner tillige gået ind med sprøjtepåbud for at sikre deres drikkevand mod nedsivning fra landbrugets midler. En eskalering af en konflikt, der har været undervejs i en længere årrække. Kommunalpolitikkerne mener, at konflikten bunder i, at Landbrug & Fødevarer har anbefalet deres medlemmer *ikke* at indgå i dialog med kommunerne.

⁸ Hvis man 'googler' "landmænd og skat" kommer en lang række sager om skatte-unddragelse frem, se endvidere afsnittet om de økonomiske rammevilkår.

⁹ I februar 2016 fremlagde Erhvervs- og Vækstministeriet en rapport om natur-turismens økonomiske potentialer (se f.eks. Berlingskes dækning).

Vi har allerede set en række profilerede retssager mellem erhverv og stat i de senere år, og flere retssager er i vente.¹⁰

Når modsætningsforholdene skærpes og nogle gange eskaleres til retssager, er det vanskeligt at se, hvordan det tjener erhvervet, landmandsfamilierne eller landbokulturens evne til at generere folkelig sympati.

Disse år er en skæbnetid for dansk landbrug

"Men alt dette er ændret, og så bliver generationsskiftet og etableringen for nye landmænd et problem, det er meget svært at se en løsning på.(...) der er brug for en mere fundamental gennemtænkning af dansk landbrugs struktur og ejerformer."
(Kærgård 2014:243)

Det danske landbrug har siden landboreformerne været organiseret omkring den enkelte landmands ejerskab til hele produktionsapparatet og med andelsbevægelsen også de næste led i værdikæden.

Når krisen kradsede, har man politisk, i tæt samarbejde med erhvervet, forsøgt at regulere eller rettere lempe reguleringen for at afværge eller afbøde kriserne. Men politisk, juridisk og kulturelt har man holdt fast i den grundlæggende ejerskabskonstruktion: selvejet.

Selvejet er ikke nogen entydig figur, der er en række variationer alt efter den skala, produktionen indgår i, men det i denne sammenhæng væsentligste aspekt ved selvejet er den organiseringsform, der knytter sig til dette ejerskab. Et (dansk) selveje er karakteriseret ved, at landmanden ejer ikke blot produktionsmidlerne: jorden, dyrene, bygningerne og maskinerne - men også arbejdsprocesserne, kodificeret i det grønne bevis (GB) og derfor kan varetage subsidiært lede og fordele hele produktionscyklussen.

Ejerskabet giver det i overskriften citerede incitament, at fortjenesten ved flidet, risikoen og planlægningen tilfalder landmanden selv - og dermed, ifølge ræsonnementet, skaber den mest optimale udvikling.

I takt med at rentabiliteten har været udfordret og gælden er vokset, har man forsøgt at udnytte de 'traditionelle' økonomiske værktøjer: rationalisering, specialisering, ekspansion og stordriftsfordele; produktivitetsforøgelse gennem forædling og teknologi - samt øget centralisering og internationalisering i afsætningsledet.

¹⁰ "Landmænd kæmper indædt videre imod Aarhus Kommunes fremskredne planer om at forbyde pesticider på store landbrugsarealer, og sagen ender efter alt at dømme i retten." (Maskinbladet 12/3/16)

Men den grundlæggende ejerskabskonstruktion, hvor den enkelte landmand selv står med det økonomiske ansvar og de fordele og ulemper, det medfører, har man juridisk værnet om til det yderste. Allerede ved indgangen til 1980'erne så man, at det udviklingsspor, man havde valgt, gjorde, at selvejet ikke længere kunne honorere de kapitalkrav, som de dominerende driftsformer i dansk landbrug indebærer. Men lempelser og gældssaneringer gav endnu en generation mulighed.

Med jordprisboblen i 2000'erne skete der en reel afkobling af sammenhængen mellem prisen på en hektar landbrugsjord og det afkast, man måtte kunne forvente. Mange selvejere trak sig ud af erhvervet med en stor fortjeneste, mens de nye ejere kom til at finansiere deres køb og basere deres forretningsmodel på en hektarværdi, der i nogle tilfælde faldt til det halve efter 2008.

I 2010 liberaliseredes landbrugslovgivningen (L39) og åbnede mulighed for andre ejerformer. Man bibeholdt dog, formodentligt efter krav fra erhvervet, at driften skulle ledes af en person med landmandsuddannelse. Det krav forsvandt ved en yderligere liberalisering af loven i 2014 (L37). Der er dermed givet juridisk mulighed for, at ekstern kapital frit kan erhverve, investere i og drive dansk landbrug videre. En interesse fra ekstern kapital afhænger naturligvis af, at investeringen giver et fornuftigt afkast, hvilket betyder, at rentabiliteten skal forbedres. Det har indtil dags dato ikke kunnet lykkedes i tilstrækkelig grad.

Bankerne og kreditinstitutterne, der er de egentlige ejere, står i et svært dilemma: De kan ikke sælge uden tab, og de vil på den anden side heller ikke låne yderligere penge til landmanden, så hans produktionsapparat kan vedligeholdes endsige udvikles. En af konsekvenserne er, at der har været 'negativ reinvestering' i erhvervet i syv år i træk. Det betyder, at dansk landbrug i dag står i en meget prekær situation. Nøglen til ikke bare den enkelte bedrift, men hele erhvervets fremtid, er, lidt populært sagt, deponeret i banken/kreditinstituttet. Det betyder også, at samfundsøkonomien står med et stort problem. Man skal forstå de seneste års reguleringer og vækstpakker, og altså også Fødevare- og Landbrugspakken (L68) februar 2016 i det lys.

Selvom skiftende regeringer forsøger at hjælpe det nødlidende erhverv, synes der politisk at herske rådvildhed. De seneste års lovpakker står i modsætning til de bagvedliggende rapporter og prognoser, der analyserer landbrugets økonomiske produktionsforhold og udviklingsmuligheder.¹¹ De allerseneste lovtiltag er ikke kun i modstrid med eksperternes anbefalinger, men med stor sandsynlighed i modstrid med vores direktivforpligtelser overfor EU.

¹¹ Her bliver man nødt til at skelne ret skarpt - i det omfang det overhovedet er muligt - mellem rapporter og prognoser fra de vidensinstitutioner, der er tilknyttet erhvervet - og de, der er udarbejdet af uvildige eller i hvert fald relativt mere samfundsøkonomisk orienterede institutioner. Mere herom i det følgende.

I det beskedne omfang, jeg har været i stand til at sætte mig ind i andre EU-landes landbrugspolitik, ser jeg her paralleller. Tendensen peger på, at de store landbrugslande i EU forsøger at give deres egne landmænd konkurrencefordele ved at undgå beskatning og deregulere miljøbeskyttelse samt at underimplementere og omgå EU's forskellige direktiver og politikker på området.

Det er nærliggende at se denne udvikling som en facet af nationalstaternes indbyrdes konkurrence om at tiltrække investeringer og forbedre mulighederne for økonomisk vækst (Kaj Pedersen 2011). En identisk udvikling er generelt at spore på det europæiske arbejdsmarked, her kaldes det social dumping eller race to the bottom.¹²

Natur, miljø og klima

Jeg har endnu slet ikke nævnt de miljømæssige eksternaliteter og klimaforandringernes betydning for landbruget. Her kan man vælge at se perspektiverne for dansk landbrug med optimistiske eller pessimistiske briller. Selv om der hersker stor uenighed om vejen dertil, er der tilsyneladende bred politisk enighed i både det danske folketing og i EU om nødvendigheden af en 'grøn omstilling'.

Den centrale term for en analytisk tilgang til omstillingen er 'eksternaliteter', hvilket i EU-regi omsættes til 'public goods'. Begrebet dækker over de normalt ikke-økonomisk målbare eller ikke-målte effekter, en given praksis har på sine omgivelser. Almindeligvis bliver eksternaliteter omtalt i samme sætning som industriens negative miljøpåvirkninger, men en historisk vigtig eksternalitet i relation til landbruget har f.eks. været den sociale sammenhængskraft på landet, en funktion, som landbruget historisk har 'produceret', men ikke fået betaling for. EU har forsøgt at indkorporere nogle af disse eksterne ydelser i deres støtte-paradigme gennem 'multifunktionalitets-kriterierne' og søjle 2.

I dag er de fleste øjne rettet mod klimaforandringerne, men en anden vigtig samfundsudfordring i de aldrende europæiske samfund er f.eks. sundhed, som der aktuelt bliver investeret massive forskningsmidler i. Begge temaer kan relateres som eksternaliteter til landbruget.

Klima-aftalen fra Paris kommer med stor sandsynlighed til at få konsekvenser for landbrugets regulering, idet at landbruget står for ca. 40% af Danmarks samlede udledning af klimagasser. I april 2016 kom Klimarådet f.eks. med en række anbefalinger, der ikke blev vel modtaget af erhvervet:

¹² For et etnologisk perspektiv se: "Between social dumping and social protection: The challenge of creating 'orderly working conditions' among Polish circular migrants in the Copenhagen area, Denmark." Niels Juel Nielsen, Marie Sandberg. *Ethnologia Europaea* 2014.

"Det er komplet hul i hovedet, det er decideret uintelligent. Klimarådet har begået et ekstremt ringe stykke arbejde. Det er typisk Klimarådets osteklokke-tænkning, hvor man slet ikke ser dansk landbrug i en global kontekst..." siger direktør i Landbrug & Fødevarer Flemming Nør-Pedersen, der dog erkender, at han ikke har læst rapporten endnu, til Ekstra Bladet." (Ekstra Bladet 26/11/2015)

Omstillingen kommer også til at indgå i opfølgningen på EU's habitat- og vandrammedirektiver samt et stadig øget fokus på at bruge landbrugsstøtten til at få 'miljø og klimaydelser', hvilket ligeledes vil påvirke den fortsatte udvikling af erhvervet. Disse perspektiver har der ikke været plads til at udfolde i denne afhandling, her ønsker jeg blot at henlede opmærksomheden på, at netop den intensive animalske produktion, som dominerer erhvervet i Danmark, er den produktionsform, der oftest står i centrum af debatten om, hvordan omstillingen skal implementeres i fødevareproduktionen. Altså endnu en usikkerhedsfaktor.

Dette er en lille pamflet af nogle af de udfordringer, dansk landbrug står overfor. Det belyser indledningsvist, hvordan politiske, økonomiske og kulturelle modsætningsforhold eksisterer mellem landmænd på den ene side og staten, kreditorerne og lokalsamfundene på den anden.

For Landbrug & Fødevarer bliver det stadigt sværere at kommunikere landbrugets betydning på en positiv måde, når krisen er så dramatisk, som den virkelig er.

I omtalen af organisationens seneste omdømmekampagne: Noget af leve af. Noget at leve for, hedder det:

"De seneste seks år har kommunikationen været den nye fortælling med "Fremtiden er ikke så sort, som den har været" som omdrejningspunkt. (...) At dele af erhvervet samtidig har haft svære tider, har gjort det svært at tale videre med samme omdrejningspunkt. Vi har kort sagt brug for noget nyt. Uden at smide barnet ud med badevandet. Men hvad kan man tale om, når man har talt om fremtiden?" (Landbrugsavisen 7/4/2016)

Modsatninger

Som det tentativt fremgår af denne introduktion, er landbruget blevet et paradoks og et dilemma for vores samfund; og fremtiden for dansk landbrug er meget uklar og usikker. Der bliver brugt meget plads i afhandlingen på at belyse modsætninger i den landbrugsrelaterede politik og interessevaretagelse, de økonomiske analyser og erhvervets indre og ydre kulturelle repræsentationer. Den indledende begrundelse er, at

disse modsætninger indgår som en del af rammevilkårene for hele erhvervet, både de dominerende driftsformer og nicheproduktionerne, men også vores forståelsesramme af virkelighederne og mulighederne ude på gårdene.

Det er blandt andet derfor, at afhandlingen er kommet til at hedde vilkår, virkeligheder og vanskeligheder. Disse tre 'v'er' belyses i afhandlingen gennem rammevilkårene, her inddelt i tre spor, og perspektiveres fra gårdniveau - i et udsnit af dansk landbrug.

Selvom det ikke dominerer billedet af erhvervet, er der gårde, forretningsmodeller og initiativer, der forsøger - og af og til lykkes med - ejerskabskonstruktioner, der gør generationsskiftet muligt, samt at kombinere økonomisk rentabilitet med driftsmåder, der også har positive eksternaliteter.

Undersøgelsen kan altså langt fra gøre hævde på at præsentere hele erhvervets situation, tværtimod. De syv gårde, der indgår i undersøgelsen, er vel nærmest undtagelser. De er udvalgt netop fordi de er gået imod trenden, har valgt nye ejerskabskonstruktioner og/eller forretningsmodeller, der bevidst søger hver på deres måde at løse en eller flere af erhvervets centrale udfordringer.

Udredningen af disse gårdes fremtidspotentiale - eller reproduktionskapacitet, som mit primære teoretiske fokus er benævnt - gennem en analyse af måden hvorpå ejerskab, rammevilkår og de nævnte udfordringer identificeres, behandles og indgår i driftsformen, er omdrejningspunktet for afhandlingens opbygning.

Det lader sig dog hurtigt forstå, at dansk landbrugs aktuelle situation er kompleks og ikke kan analyseres isoleret på gårdene. Forhold af både historisk, ideologisk og international art præger strukturerne på en indviklet og sammensat måde. Afhandlingen kan ikke rumme alle disse forhold og kan ikke besvare alle relevante spørgsmål, der rejser sig i denne krisetid, men det er ambitionen at kaste et forskningsmæssigt validt lys over de praksisser, jeg undersøger - og dermed direkte eller indirekte kaste lys over mere generaliserbare tendenser i hele landbruget.

For at opsummere: Vi står aktuelt i en situation, hvor man har reguleret, støttet og opbygget en stor fødevarereproduktion på et fundament af selveje, som har vist sig ikke at kunne overleve. En epoke i dansk landbrug er ved at afsluttes, selvejet er under afvikling, men hvad kommer der i stedet? Hvilke alternativer er i spil?

Selvejet er dog endnu den dominerende ejerform, hvilket delvist tilskrives juridiske og kulturelle strukturer, delvist en rådvildhed omkring hvilke rentable forretningsmodeller og finansieringsformer, der kan afløse selvejet.¹³

¹³ I denne sammenhæng er forskning, rådgivning og dermed også visse økonomiske forhold inddraget i afsnittet om de kulturelle rammevilkår.

Nye og/eller alternative organiseringsformer producerer under rammevilkår, der hidrører fra en struktur under afvikling, samt forsøger at holde de nuværende ejere skadesløse i overgangsfasen.

Afhandlingen kortlægger i Afsnit 1 de politiske, økonomiske og kulturelle rammevilkår.

I lyset af de centrale rammevilkår redegøres i Afsnit 2 for syv forskellige måder at organisere sig på, der peger på eksisterende alternativer. De syv gårde er et katalog af mulige og duelige ejerskabskonstruktioner og forretningsmodeller, der hver især ekspliciterer løsninger på den aktuelle krise.

I Afsnit 3 sammenfattes de to forudgående afsnit til et samlet billede af vilkår og vanskeligheder, men også potentialer i de beskrevne eksempler.

I det følgende vil jeg kort afgrænse feltet og gennemgå afhandlingens metodiske og teoretiske tilgang.

Afgrænsning af feltet

På en og samme tid sker der i disse år voldsomme forandringer i landbrugets rammevilkår, mens nogle grundlæggende strukturer synes upåvirkede af tumulten. Det er min erfaring, at man hurtigt kan miste overblikket, hvis man forsøger at udrede og forklare alle de historiske og komplekse forhold og kausaliteter bag strukturudviklingen. Det er en indledende begrundelse for, at det i videst muligt omfang er materiale fra projektets periode, der er i fokus. Jeg udvider referencerne med relevante historiske forhold og den empiri, jeg indsamlede under arbejdet med specialet: Strukturtræk i dansk landbrug - med særlig henblik på L39 (Blædel 2010); men jeg forsøger ikke at lave en egentlig historisk analyse af forholdene i dansk landbrug. Der vil af indlysende grunde være brug for at inddrage juridiske, politiske, videnskabelige og økonomiske dokumenter og analyser fra en længere periode end blot de sidste tre år, men hvor det er muligt og relevant, er det de seneste, der operationaliseres.

Undervejs i præsentationen af gårdene vil informanterne imidlertid henvise til historiske begivenheder, der har haft betydning for deres landmandsliv. For mange aktive landmænd i dag er begivenheder omkring den store landbrugskrise ved indgangen til 1980'erne, stadig en vigtig reference. Det var dengang, den første store ejerskabsdebat bredte sig i både forvaltningen, erhvervet og samfundet mere generelt. Nogenlunde samtidig og formodentligt afledt af krisen trådte økologien ind på scenen. Den tidlige uforsonlighed mellem konventionelle landmænd og økologer, FDB's (COOP) 'kick-start'

af økologien i 1993 og MD's (Arla) indtræden på det økologiske mælke marked i 1996 spiller således en vigtig rolle i hele erhvervet, men især i den økologiske selvforståelse. Gennem informanternes udsagn bliver en række af datidens standpunkter præsenteret.

Da arbejdet med materialet har påvist en række paradoksale forhold i landbruget, vil modsætningsfyldte udsagn som nævnt blive fremhævet for at understrege den usikkerhed og mangel på transparens og logik, der præger rammevilkårene. Men der er to centrale forhold, der i deres natur er så komplekse, at det er svært at yde dem retfærdighed. Det er dog nødvendigt kort at berøre dem. Det første drejer sig om kildemateriale og forskning i landbrugets produktionsforhold. Det andet om hvad 'dansk landbrug' egentlig betyder.

Landbrugets interesser har historisk været vævet tæt sammen med nationalstatens interesser. I afsnittet om de politiske og økonomiske rammevilkår vil jeg belyse nogle af konsekvenserne heraf. Men en dimension ved landbrugets rammevilkår, som analytisk vil kræve en anden tilgang end den her valgte, hvis det skulle indkorporeres i afhandlingen, er forskningskomplekset omkring erhvervet. Forskning fylder rigtigt meget i dansk landbrug. De store danske landbrugsforsknings-institutioner i København og Aarhus optræder konsekvent i toppen af listen over verdens førende indenfor fødevareforskning. Mange internationale forskere kommer hertil for at drage nytte af Danmarks førende position på feltet. Disse vidensinstitutioner har også status af myndighedsbetjenende instanser. Det er altså forskning herfra, der danner baggrund for de politiske rammevilkår.

Det fremgår af Globaliseringsrådets notater, at landbrugsrelateret forskning modtog nær ved 50 % af de samlede sektor-forskningsmidler i 2005. Jeg har ikke kunnet finde senere opgørelser (Kilde: Globaliseringsrådets notater, bilag 4 tabel 1).

"Danmark er et af de lande i OECD, der bruger flest penge på den brede fødevareforskning, og det skal vi blive ved med." (Lind/Zobbe 2014:265).

Dansk landbrugs stærke placering på de internationale markeder skylder den stærke alliance mellem forskerne og erhvervet sin succes. Men det er ikke uvildig forskning. Det er forskning, der er indlejret i interesse-organisationernes egne dagsordener, ofte bestilt til at undersøge specifikke kommercielle potentialer, og det er forskningsresultater, der underbygger rationalet bag strukturudviklingen og de dominerende driftsformer. Den erkendelse har jeg mødt blandt mine kolleger på de her nævnte forsknings-institutioner - og det medgiver selv L&F.¹⁴

Mange landmænd, jeg har talt med, peger på dette faktum, når 'skylden' for gældskrisen skal placeres. Man har blot fulgt eksperterne og rådgivernes råd.

¹⁴ Weekendavisen forside og inde i avisen 19/2/2016.

Da stort set al forskning i landbrugets rammevilkår kommer fra dette forskningskompleks, må denne afhandling nødvendigvis også benytte sig af disse data, men man skal være kritisk opmærksom på de her skitserede præmisser.

Noget af den kritiske forskning, der findes, har jeg inddraget i afhandlingen, men alene dets marginaliserede karakter kan gøre brugen af det kontroversielt. Begrundelsen for at inddrage det burde dog være åbenlys. Dansk landbrugs situation og de mange modsætninger kalder på en selvransagelse og en forholde sig til udviklingen.

Som sagt: en kritisk vurdering af erhvervets forskningsresultater ligger (langt) udenfor denne afhandlings fokus, men det er nødvendigt at gøre opmærksom på kildematerialets vilkår og begrænsninger. Det er en af afhandlingens vigtigste metodeovervejelser, at i lyset af den usikkerhed, der omgiver rapporter, prognoser og interne opinionsmålinger vedrørende landbrugets vilkår og potentialer, har den primære empiri fået en særlig status i vægtningen af materialet.

Det er ikke lykkedes at finde anden nyere dansk forskning, der baserer sig på egentligt feltarbejde blandt danske landmænd, sådan at resultaterne af det her indsamlede materiale kunne perspektiveres overfor andre resultater. I en vis forstand står denne afhandling altså udenfor det etablerede felt og kommer dermed utilsigtet til at belyse de dominerende forskningsparadigmer.

Hvad er dansk landbrug?

Er det kaffe-, chokolade- og insulinproduktion? Er det mink, juletræer og slik? Disse produktionsgrene bliver gerne medregnet, når interesseorganisationerne og deres politiske repræsentanter skal opgøre dansk landbrugs samfundsøkonomiske betydning. Er det andelsselskaberne?

Arla, Danish Crown og DLG er store internationale selskaber, der har titusindvis af ansatte i lande over hele verden, og hvis direktører kommer fra toppen af dansk erhvervsliv. Andelsbevægelsen spiller en helt afgørende rolle i dansk landbrug, men ejerskabsforholdene i de tre store koncerner er et indviklet spindelvæv af selskabskonstruktioner, og ejerskabet ligger kun delvist hos de danske bønder. Mange undrer sig nok over, hvordan selskaberne kan have rekordoverskud og udbetale direktørerne store bonusser i en tid, hvor deres ejere går konkurs?¹⁵

¹⁵ Landbrugsavisen 26/2/2016, om Arlas rekordregnskab for 2015 og direktørernes 32 % lønstigning.

Er det de banker og kreditinstitutter, som har mere end 360 mia. kr. i pant i erhvervet?
Et svimlende beløb, der ikke bare gør finansverdenen til de facto ejere af store dele af
erhvervet, men spiller en afgørende betydning for de politiske rammevilkår.
Har banken og bonden samme interesser?

Hvem er dansk landbrug? Det er svært at få nøjagtige tal, men Arbejderbevægelsens
Erhvervsråd skønner, at 40-60 % af arbejdsstyrken er af østeuropæisk herkomst.

Er dansk landbrug også de ca. 400.000 ha landbrugsjord, der helt eller delvist ejes og
drives af danske landmænd og investorer udenfor landets grænser - og som er i
konkurrence med de indenlandske kolleger?

Er det Landbrug & Fødevarer? Flere journalistiske artikler har de senere år stillet
spørgsmålstegn ved hvilke interesser, organisationen egentlig repræsenterer - og
medlemslisten hemmeligholdes. Stiftelsen af protest-organisationen Bæredygtigt
Landbrug i 2010 har medført en medlemsflugt fra Landbrug & Fødevarer og banet vej for,
at organisationen selv valgte en mere konfrontatorisk linje et par år senere.¹⁶
Hvis ikke Landbrug & Fødevarer kan siges at repræsentere danske landmænds interesser
eller kun nogle særlige interesser, hvem gør så? Er det Bæredygtigt Landbrug - eller skal
man opgive ideen om, at erhvervet kan repræsenteres af een organisation?

Hvem kan politikerne gå i dialog med, hvis de forvaltningsmæssigt og i
overensstemmelse med samfundets øvrige prioriteringer vil skabe fremtidsorienterede
rammevilkår for landbruget?

Dette er spørgsmål, som undersøgelsen gerne ville kunne svare på, og som udfoldes i de
tre spor herunder, men som det kun i meget begrænset omfang er lykkedes mig at finde
entydige afklaringer på.

Det fremlægges for at gøre opmærksom på, hvor kompliceret det er at afgrænse feltet
og de mange forbehold, som beskrivelser og analyser må tage for at give et retvisende
billede af landbrugets virkeligheder.

¹⁶ "Fra 20. august 2014 til 20. august 2015 har Landbrug & Fødevarers 42 lokalforeninger mistet i alt 1215 aktive medlemmer eller 4,7 % af de aktive medlemmer. Det viser den nye medlemsopgørelse, som Landbrug & Fødevarer netop har sendt på gaden." (Landbrugsavisen 2/9/2015). I foråret 2016 meldte danske svineproducenter sig endvidere ud af Seges, L&Fs vidensinstitution.

Metode

Udgangspunktet er en præsentation af syv gårde og det udviklingsspor og potentiale, de hver især repræsenterer. Fokus ligger her på den indre og ydre organisering, som disse gårde ekspliciterer. Eller med andre ord: Hvorfor og hvordan gør man det anderledes her, hvad lykkes og hvordan lykkes det, og kan erfaringerne fra denne specifikke produktionsmåde udfoldes til at pege på strukturer i erhvervet, der kan være forhindringer eller omvendt være styrker, der med fordel kan respektivt reduceres eller understøttes.

Overordnet er afhandlingens materiale indsamlet i perioden fra den 1. september 2013 til ca. 1. maj 2016. Den primære empiri er indsamlet på syv regionalt fordelte landbrugsbedrifter, til landbrugsrelaterede arrangementer, samt gennem interviews med landmænd, politikere, embedsmænd, forskere og andre aktører.

For at forstå den grundlæggende erhvervsstruktur, som alle landbrug i Danmark producerer under, er det nødvendigt at forstå rammevilkårenes rationale og udviklingstendens, hvordan rammevilkårene bliver til og hvordan erhvervets repræsentanter opfatter både rammevilkår, sine egne styrker og fremtidspotentiale. Nødvendigheden udgår fra det faktum, at alle rammevilkår i begrebets natur understøtter visse udviklingstendenser, mens de modsat hæmmer andre.

Rammevilkårene forstås her som de grundlæggende vilkår omkring produktionen og inddrager en række udvalgte faktorer, der ikke alle i første instans er juridisk betingede. Rammevilkårene skaber en forståelsesramme, en diskurs om man vil, hvor inden for visse sandheder skabes og konsolideres. Landbrugets kulturelle virkeligheder er både betinget af, men også selv en forudsætning for, rammevilkårene. I afhandlingen præsenteres rammevilkårene først og praksisserne næst, men den omvendte rækkefølge - omend ukonventionel - kunne antageligt have skabt en analytisk skarpere forståelse af, hvordan landbrugets praksisser selv skaber visse rammevilkår. Heraf følger, at jeg metodisk har undersøgt gårdenes praksisser og rammevilkårenes betydning i en dialektisk proces.

I de følgende afsnit vil der redegøres mere udførligt for denne analyse, men indledningsvist hævdes det, at et fælles træk ved kriserne vedrørende generationsskiftet og kapitaliseringen/gælden er den ejerskabsform, som dansk landbrug er baseret på: selvejet. En analyse af ejerskabet til - og ejerskabskonstruktionen på - den enkelte bedrift og hvordan dette forhold påvirker produktionsmådernes dispositioner, er afhandlingens indgangsproblematik. Kan selvejets rationaler overleve i dansk landbrug, og hvilke andre ejerskabsformer har potentiale til at understøtte rentable og kulturelt bæredygtige forretningsmodeller? Det er afhandlingens centrale spørgsmål.

I en 'konventionel' analyse af ejerskabsformerne i dansk landbrug ville jura, økonomi og globale udviklingstendenser være de parametre, man undersøgte - måske tilsat en spørgeskemaundersøgelse, der skulle afspejle holdningerne i erhvervet. Kun meget sjældent i dansk landbrugsforskning indgår en mere nuanceret præsentation af landmændenes egne holdninger og visioner. Mange vil nok mene, at landbrugets interesseorganisationer i kraft af deres store politiske og forskningsmæssige indflydelse spiller en afgørende rolle i politikudviklingen og de analyser, den baserer sig på - og at landmændenes interesser på den måde varetages. Men dels er landbruget en heterogen størrelse med mange virkeligheder, dels har kriserne afdækket en interessevaretagelse, der har et meget snævert produktivistisk syn på udviklingen, hvilket ifølge afhandlingens analyse er en af årsagerne til kriserne. Denne indre modsætning i erhvervet blev tydelig under den store landbrugskrise ved indgangen til 1980'erne.

"Det kan bl.a. ske med en mere rational drift, og derfor må større brug prioriteres frem for små (struktureltilpasning), og af samme grund må man sikre sig, at jorden dyrkes intensivt (forsvarlig udnyttelse). Det mærkværdige er ikke, at politikerne ønsker at bruge landmændene på denne vis. Det besynderlige er, at landmændenes egne organisationer selv er med til at formulere dette formål med landbrugspolitikken. Formålet er, at landmændene skal løbe endnu hurtigere end de allerede gør, at de skal låne flere penge til at investere for, og at halvdelen eller flere skal forsvinde, for at resten kan blive mere konkurrencedygtige. Det er den holdning, man finder i landbrugsministeriet, i organisationerne, i de store forædlingselskaber og i landbrugenes fagblade. Men hos 99 % af landmændene finder man den ikke! (...) Den enkelte landmand kan i dette tilfælde ikke alene skyde skylden for 'det glemte formål' på politikerne. Hans egne organisationer har spændt ham for et argument, som er mere deres end hans."¹⁷ (Christiansen 1982:173)

Derfor er det relevant at forstå, hvordan landmænd selv - og ikke en stor central lobbyorganisation - italesætter, fortolker og repræsenterer deres erhvervs vilkår, virkeligheder og vanskeligheder.

Kildeværdien og dermed den videnskabelige udsagnskraft af en enkelt landmandsfamilies holdninger er naturligvis ikke materiale, der kan konkluderes på. I afhandlingen citeres omtrent 50 aktører, som jeg har interviewet, de centrale ved flere lejligheder, men de stemmer udgør kun en lille promille af erhvervets stemmer. Hvor om alting er, peger disse subjektive udsagn på vigtige brudflader i erhvervet, som ikke indgår i

¹⁷ Christiansen nævner flere konkrete eksempler på misforhold mellem landmandens interesser og den officielle interessevaretagelse i kapitlet 'Centralplanlægningen og organisationerne', heriblandt anbefalingerne fra Landsbykommissionen, hvor landbrugets organisationer "selv har bidraget direkte i formuleringerne". (ibid. s.171 ff)

offentlighedens debat om rammevilkårenes udformning og som sjældent fremkommer i en spørgeskemaundersøgelse. Det kan skyldes, at de er svære og indviklede at trænge ind i - men det gør dem ikke mindre vigtige at forstå, både for andre landmænd, politikerne og offentligheden.

Vægtningen af det biografiske og holdningsprægede materiale i præsentationen af de syv gårde skal også forstås i lyset af de sociale og kulturelle rammevilkårs betydning for dansk landbrugs fremtid. Det er i de nære relationer, i uddannelsen og blandt ens kolleger, at den enkelte landmands - og ultimativt de dominerende kulturelle normer i hele erhvervet - formes. Som den netop citerede etnologiske analyse af landbruget fra 1982 også nåede frem til og formulerede således:

"Det aktuelle landbrugsmæssige dilemma ser ikke ud til kun at kunne forklares ud fra spørgsmålet om, hvilke økonomiske drivkræfter der har forårsaget problemet. Vi bliver nødt til at forsøge at trænge ind i, hvordan økonomi i gårdbedriften virker og opleves af den enkelte familie i helt konkrete situationer. (...) at se det kulturelle i det økonomiske og vice versa - det er faktisk også nødvendigt, hvis man vil forstå noget af begge dele." (ibid. s.9-10)

Hvis eksempelvis kun ganske få procent af de danske landmænd ser økologi som en levedygtig produktionsform/forretningsmodel, kan markedsprognoser og meningsdannere, langt fra deres virkelighed, ikke, eller kun meget vanskeligt ændre på det.

Metodemæssigt er undersøgelsen baseret på etnologisk feltarbejde, optegnelser og strukturerede interviews. Det indebærer, at jeg på 4 af gårdene har haft mulighed for at bo og 'indgå' i produktionen, de andre gårde har jeg besøgt med base i nærheden. Udover landmanden og eventuelt ansatte har jeg interviewet og/eller talt med ægtefæller, forældre, børn, naboer, konsulenter og andre samarbejdspartnere, hvor dette har været muligt.

Det indsamlede materiale omfatter 80 timers båndet interviews, tre fyldte notesbøger og utallige diskussioner samt mere end 10.000 km rundt i landbrugslandskabet.

Indsigten i virkelighederne på gårdene kommer fra det samlede indtryk af at have gået med i stalden/marken - og de hundreder af små og store indtryk, man samler sammen i samtaler og observationer i dagligdagen på gårdene samt læsning af årsregnskaberne - og kan kun antydes gennem artikuleringen her.

Et billede af noget af empirien. Hver disc kan indeholde 2,5 timers interview.

Jeg har besøgt mange flere gårde end der var plads til i afhandlingen og har i løbet af undersøgelsen opstillet yderligere kriterier.

Det blev f.eks. også et selvstændigt kriterium, at gårdene havde en vis regional spredning, at de også afspejlede forskellige steder og kulturer i Danmark. Derfor blev der bevidst lavet den afvejning, at der i undersøgelsen skulle være tre gårde på Sjælland og fire i Jylland. Jeg lavede også feltarbejde på to gårde på Fyn samt et dansk landbrug i Polen, men af pladshensyn faldt de ud af afhandlingen. Righoldigheden i materialet gjorde det samtidigt muligt, at hvert eksempel kunne identificere én bestemt måde at gribe generationsskiftet/ produktionen an på - og dermed gøre undersøgelsen til et lille katalog over fødevarereproduktionens fremtidsmuligheder.

Som allerede understreget er dette en kortlægning og udforskning af alternative udviklingsspor. Men det er heller ikke en udtømmende beskrivelse af alternativer, der er med liberaliseringen af loven åbnet for nye måder at tænke landbrug på. Blandt flere relevante kombinationer af ejerskab og forretningsmodeller har jeg f.eks. ikke beskæftiget mig med andelseje, jordbrugsfonde, erhvervsobligationer eller folke-/forbrugeraktier, ligesom en af de aktuelt mest lukrative forretningsmodeller: minkavl, heller ikke indgår. Der er bestemt mange andre væsentlige potentialer og problemstillinger i landbruget – men selv med så begrænset et fokus, syv gårde, som tilfældet er her, er der som nævnt flere vilkår, jeg af pladshensyn er nødt til at se bort fra.

I afhandlingen præsenteres først gården/produktionsformens biografi, det vil sige historie, beliggenhed og udvikling samt de vigtigste forhold der gælder desangående.

Så følger nogle biografiske data om landmanden, driftslederen og de vigtigste personer for driften. Disse beskrivelser baserer sig hovedsagligt på de optagede interviews og hvor

det er relevant for forståelsen af virkelighederne - eller holdningerne til vilkårene og vanskelighederne - er der indføjjet ordrette udskrifter fra båndet. I Bilag 3 er der en fuldstændig optegnelse af feltarbejdet, informanterne og tidsangivelser fra båndet.

Det er i denne sammenhæng værd at fremhæve, at de personlige biografier og interviewudskrifter, som indgår i beskrivelsen af gårdene, har til hensigt at dokumentere den indstilling, der ligger bag nytænkningen, samt hvordan de modsætninger, der udfoldes i afsnittet om rammevilkårene, kommer til udtryk i de empiriske realiseringer. Det gælder ikke kun gårdenes produktion og historie, men også de individuelle tilgange og holdninger til arbejdet og dets plads i erhvervets store fortælling. En fortælling der, når den bliver fortalt af de store interesseorganisationer, kun sjældent indeholder den her beskrevne mangfoldighed. I analysen er det dog ikke de specifikke forhold, men den logisk mulige kombination af disse, der viser eksemplets potentialer.

Dernæst følger en indledende udredning af ejerskabsforholdene. Herefter følger en analytisk opdeling af empirien i de nævnte tre spor: de særligt politiske og økonomiske rammevilkår som denne produktion agerer under; samt de sociale og kulturelle omstændigheder. Dette er en analytisk adskillelse. I praksis fletter de tre spor sig ind i, betinger og forudsætter hinanden.

Hver præsentation afsluttes med en produktionsmådeanalyse, der samler op på de beskrevne forhold og udfolder produktionsmådens reproduktions-kapacitet.

I Afsnit 3 sammenfattes erkendelserne fra de forudgående afsnit.

De syv gårde og begrundelsen for valget af dem præsenteres i indledningen til Afsnit 2.

Efter præsentationen af det teoretiske perspektiv følger i Afsnit 1 en kort introduktion til de tre spor, hvor indhold og det analytiske potentiale bliver fremlagt.

Yderligere bemærkninger til undersøgelsens karakter

En central dimension i min udforskning af landbrugets praksisser udgøres af mine udlandsophold. Feltarbejdet i Bruxelles blandt politikere, interesseorganisationer og andre landbrugsrelaterede aktører har et selvstændigt underafsnit i afhandlingen. Men en anden vigtig erfaringspulje, som ikke indgår direkte, er indsamlet i ferierne. I sommeren 2014 cyklede jeg gennem Polen, Litauen, Letland og Estland. Undervejs besøgte jeg gårde, overnattede hos landmænd og diskuterede, hvor det sprogligt var muligt, landbrugets situation - med særligt fokus på danske landmænds betydning i regionen. I Tallinn deltog jeg i en conference, hvor et af temaerne var landbrugets udvikling i Østeuropa. Her mødte jeg flere europæiske kollegaer, der havde skrevet om dansk landbrugsinvesteringspraksis i Østeuropa. Deres materiale refereres der sporadisk til i afhandlingen. Mødet resulterede i, at jeg blev inviteret til at præsentere min forskning

på en konference i Bukarest i november 2014. Konferencen var organiseret af et hollandsk forskningscenter og havde samlet en meget interessant gruppe af internationale forskere og professionelle markedsanalytikere - alle med landbrug som hovedfokus. Blandt de sidste var bl.a. en russisk og en sydafrikansk investeringskonsulent, der efterfølgende har sendt mig dokumenter omhandlende dansk landbrugsinvesteringspraksis i Øst. Materialet er for specielt til at kunne indgå i denne afhandling men har givet mig et indblik i aktiviteterne.

I sommeren 2015 cyklede jeg fra Newcastle i England til Aberdeen i Skotland, hvor jeg deltog og præsenterede min forskning på en stor international konference (med mange danske repræsentanter), der udelukkende fokuserede på landbrug og landdistriktsudvikling. Undervejs besøgte jeg gårde og diskuterede landbrugets situation i Storbritannien. England har i en årrække været brugt af Landbrug & Fødevarer som eksempel på et foregangsland indenfor landbrugsforvaltning. Derudover har jeg ved to lejligheder besøgt og diskuteret forhold angående min forskning på Wageningen i Holland, den største, mest prestigefyldte og mest indflydelsesrige landbrugsforskningsinstitution i verden.¹⁸

Disse udenlandske perspektiver har været til stor nytte i forståelsen af dansk landbrugs situation, da den hjemlige debat og det nationale fokus ofte gør aktørerne blinde overfor sammenhænge og udviklingens internationale dimensioner.

Til sidst skal det nævnes, at jeg gennem hele undersøgelsesforløbet har skrevet en landbrugsblog. I begyndelsen ønskede jeg at skrive, som om læseren var en landmand, konsulent eller en person med kendskab til emnet - i håb om at mine skrivelser kunne inspirere til kommentarer, debat, eller i det mindste en interesse. I og med at der kom flere læsere til, nogle lokket til af min egen reklame, andre ukendte gæster fra det store net, blev blogskrivningen et metodeværktøj i sig selv. Der kom respons på mine blogindlæg i form af anbefalinger til litteratur, alternative fortolkninger eller kritik af min research og/eller mit perspektiv.

Det er blevet til mere end 100 indlæg, og der har ifølge blogstatistikken været over 10.000 læsere (clicks), nogle af dem journalister, politikere og landmænd, der ringede mig op, for at få en snak om både undersøgelsen og især mine holdninger til aktuelle temaer.

¹⁸ Wageningen er de sidste fire år kåret til verdens bedste landbrugsuniversitet. Det er myndighedsbetjenende i forhold til EU/Bruxelles og ønsker man at opdateres på de vigtigste europæiske landbrugstemaer, er Wageningen newsletters det uden sammenligning mest betydningsfulde.

Blogindlæggene er på grund af 'omsætningshastigheden' mere journalistiske i deres tilgang. Ikke desto mindre er mange af disse blogindlæg indblik i arbejdet med materialet, indblik i mange historiske og komplicerede forhold - samt en tekstsamling, jeg har valgt at tænke på som et ekstra fodnoteapparat. I afhandlingen vil jeg lejlighedsbevis benytte muligheden og henvise til blogindlæg, der udfolder flere perspektiver på forhold i erhvervet, end der er plads til i brødteksten.

Det er vigtigt at være opmærksom på, at analysen af landbrugets rammevilkår og strukturforhold foretages midt i en brydningstid.

Som i de fleste professionelle sammenhænge udgør ens personlige netværk en meget væsentlig forudsætning for at få indblik i de undersøgte sammenhænge. Her må man være bevidst om, at det fremlagte materiale baserer sig på informanternes – mere eller mindre - ideologisk prægede fortolkninger af situationen, lovgivningen og markedsforholdene. I og med at finans- og gældskrisen har problematiseret økonomien og at det manglende generationsskifte indvarsler så potentielt radikale 'fornyelser' i dansk landbrug, er der ekstra blus på den ideologiske kampplads.

Det kan yderlige konstateres, at de politiske og økonomiske rammevilkår, både herhjemme, i EU og globalt har været under forandring i den håndfuld år, som jeg har fulgt erhvervet. Både i Danmark og i EU har det politiske sigte for landbruget skiftet karakter i de tre år, ph.d.-projektet har undersøgt feltet. Fra Thorning/ Jørgensen til Løkke/Lunde i Danmark og fra Barroso/Ciolas til Juncker/Hogan i EU går den aktuelle tendens entydigt i retning af større fokus på øget produktion og frihed subsidiært mindre regulering omkring landbrugets produktionsmetoder. Denne tendens bygger på et smalt politisk flertal, men det er tydeligt i den interne debat i landbruget, at den aktuelle politiske situation har givet visse stemmer plads til at lufte mange års opsparede frustrationer, og at retorikken fra landbruget er blevet markant mere konfrontatorisk de senere år. En ældre landmand sagde under en debat efter et foredrag, jeg holdt på en højskole: 'Vi er blevet kastebolde i det politiske system.' Alt tyder på, at denne politiske uro og usikkerhed fortsætter et stykke ind i fremtiden.

Der bliver lejlighedsvist i afhandlingen refereret til 'kilder' og 'iagttagere' i ubestemt flertal. Dette lidt upræcise mærkat dækker over landmænd, konsulenter, forskere og andre aktører, der professionelt beskæftiger sig med erhvervets forhold. Deres vurderinger er som oftest fremkommet i samtaler og/eller ved landbrugsfaglige arrangementer. De er inddraget for at perspektivere fortolkningsdiversiteten, men kun i det omfang, hvor jeg har vurderet, at de bidrager med relevante og i erhvervet anerkendte facetter af diskussionen.

Det ville have været naturligt at supplere beskrivelsen af de syv gårde med billeder af lokaliteteten, bygninger, maskiner og mennesker. Jeg vurderede dog på et tidligt tidspunkt, at kameraet var en forstyrrende faktor i tillidsopbygningen.

Der er blevet taget en række fravalg af både analytisk, omfangsmæssig og beskrivende karakter. Hvor disse fravalg efter mit skøn har indlysende betydning for undersøgelsen, er de enten nævnt i brødteksten eller noterne.

I kraft af emnets omfang må det understreges, at analysen, i det omfang den beskriver erhvervet som en kulturel helhed, kun skitserer nogle grundliggende præmisser for, hvordan man kan forstå de aktuelle positioner og vilkår.

Til allersidst skal nævnes, at der har været en stor interesse og velvillighed omkring undersøgelsen i alle de dele af erhvervet, jeg har været i kontakt med. De implicerede familier på gårdene har været overvældende gavmilde med deres tid og tillid og har efterladt mig med det indtryk, at landmænd, modsat deres ry ofte er åbne, lyttende og diskussionslystne - og mere end noget andet føler sig misforståede og misrepræsenterede i offentligheden, ikke sjældent af deres egne organisationer. Der er mange følelser på spil, men det har i arbejdet med materialet været en positiv spænding. Det er både deres og mit ønske, at vi kan få en mere informeret, vederhæftig og nuanceret debat om erhvervets potentialer og fremtid. Dansk landbrugs situation er meget kompleks, det kræver lang tid at sætte sig ind i problemstillingerne, men det er mit beskedne håb, at denne afhandling kan bidrage en smule.

I det følgende vil jeg argumentere for valget af teori og præsentere de begreber og den analytiske forståelsesramme, som strukturer afhandlingens beskrivelser, analyser og konklusion.

Teori

Når den undersøgte praksis er et helt erhvervs ejer- og produktionsformer, er der nogle betingelser, der hidrører fra samfundets grundlæggende måde at organisere sig på herunder de juridiske ejendomsformer og særligt de økonomiske betingelser for virksomhedsdrift.

Produktionsmådebegrebet er udviklet og oprindeligt teoretisk udformet af Louis Althusser (1918-90), videreudviklet af hans elev Etienne Balibar (1942-) og ligger som teoretisk hjørnesten i Stats- og Livsformsteorien (Højrup m.fl. 1983, 1989, 2003, 2010).

"Indgangsproblematikken er konstruktionen af den måde, hvorpå færdigproduktet fra en produktionsproces tilegnes og genanbringes i denne, så den kan gentages og fortsætte på samme måde" (Højrup 1989:39).

Produktionsmådeteorien indeholder dette analytiske perspektiv i begrebet 'reproduktionskapaciteten', som er Althusseres vigtigste bidrag til udviklingen af den historiske materialismes analyseform.

"(...) the thesis that we had to understand 'reproduction', and in particular the way a social formation must reproduce itself over time, and not restrict ourselves to an analysis of production" (Barrett i Kaplan/Sprinkler 1993:163).

Tilegnelsen er en konsekvens af ejerskabet til de forskellige komponenter af produktionen. Teorien kortlægger altså ejerskab, besiddelse af arbejdsprocessen, ydre og indre rammevilkår, der tilsammen giver et indblik i produktionens, her gårdens, evne til at reproducere sin praksis under de aktuelle samfunds- og konjunkturforhold.

Begrundelsen for teorivalg er, at det giver mulighed for at inkludere hele den cykliske sammenhæng mellem produktion og reproduktion, mellem landmand, marked og stat. Teorien inddrager de vilkår, der i den aktuelle konjunktur gives fra politisk og juridisk side, og analyserer, hvordan de økonomiske forhold afspejles og virker tilbage på det politiske niveau. Men det er ikke kun politik og økonomi, der afgør, om vi har landbrug i Danmark. Produktionsmådeteorien artikulerer eksplicit, at de rammevilkår skal ses i sammenhæng med kulturelle betingelser, der gives landmanden som producent og erhvervet som helhed. Teorien gør altså op med den forestilling, at en produktion alene hviler på rent økonomisk målbare faktorer.

"(Et opgør med, red.) den forestilling, ifølge hvilken enhver 'ekstra-økonomisk' faktor (i betydningen: uden for virkningerne af de varebytende producenters konkurrence på

produktionen selv) skulle være en 'subjektiv' virkning (i modsætning til de naturlige økonomiske loves objektivitet).(...) at forstå de økonomiske, politiske, ideologiske forholds specifikke (alt efter periode) kombinationsformer som kombinationer af objektive processer. (...) i produktionen og reproduktionen af betingelserne for produktionen.(...) Det (abstrakte) teoretiske begreb, man må benytte for at effektuere en sådan historisk analyse, er, som man ved produktionsmåde-begrebet" (Balibar 1977:118)

Den 'ekstra-økonomiske faktor' dækker både de politisk-ideologiske forhold såvel som de sociale og kulturelle vilkår, enhver produktion virker under. Eller med Balibars ord den samfundsmæssige proces:

"Hvad er Merværdien? (...) overskuddet af den af det samfundsmæssige arbejde tilførte nye værdi i forhold til de til arbejdskraftens reproduktion nødvendige livsfornødenheder. Denne kurante definition er et tegn på et vigtigt fænomen: enhver merværdiproduktion forudsætter en beregning af værdier og værdiforskelle. Men den er utilstrækkelig og maskerer det væsentlige (...) For at definere merværdien korrekt må man altså ikke bare definere den som kvantitet (en produkt- eller værdikvantitet), men som formen af en samfundsmæssig proces.(...) Man forstår da, hvorfor kategorien værdi lige fra starten af bliver (...) den skelsættende, ømfindtlige kategori" (Balibar 1978:121 ff.)

Teorien søger med andre ord at pege på de økonomiske kategoriers begrænsninger og inddrage nogle af de vilkår - og gevinster/omkostninger - der ligger skjult i et almindeligt årsregnskab. At det ikke er ren abstraktion eller 'subjektive' udsagn, er økonomerne selv klar over, det er blot vanskeligt at sætte pris på og dermed bogføre 'eksternaliteterne':

"De positive eksternaliteter mht. natur, miljø og klima indgår ikke direkte i de samfundsøkonomiske vurderinger. Det er dog IFRO's vurdering, at natur, miljø og biodiversitetsbeskyttelse har en ikke ubetydelig samfundsmæssig værdi" (NLK 2013:121)

Teorien søger at inddrage dele af den samfundsmæssige proces ved at specificere produktionsmådernes principielle reproduktionskrav. I afhandlingen belyses disse gennem rammevilkårene i tre hovedperspektiver.

Der er udførligt redegjort for produktionsmådernes begrebslogiske sammensætning i specialet (Blædel 2010). Her vil jeg kun kort beskrive de to mulige produktionsmåder i landbruget og deres funktionskrav.

Dette gøres gennem at eksemplificere principielle træk ved - samt sammenhænge mellem - ejerform, bedsiddelse af arbejdsprocessen og de organiserings- og udviklingsstrukturtræk, der logisk følger heraf.

I kraft af selvejet er den dominerende produktionsmåde i landbruget den enkle vareproduktionsmåde (EVP). De centrale træk ved denne organiseringsform er, at landmanden besidder hele produktionsforholdet:

Producenten ejer produktionsmidlerne og besidder dermed friheden til at disponere over sit dagsværk. Producent og ejer er identisk i EVP.

Producenten besidder de faglige kompetencer til at gennemføre alle led i produktionen og/eller at lede og organisere produktionen.

Producenten sælger varer til et marked for derved at indhente midler til en fortsat produktion. Målet er opretholdelse af produktionen, og det giver 'arbejdsløn' et andet begrebsindhold end i andre produktionsmåder. Det betyder at:

Privatøkonomi og produktionsenhedens økonomi er sammenfaldende samt en for produktionsmåden særlig sondring mellem arbejdstid og fritid.

“At vi har at gøre med en enkel vareproduktionsenhed indebærer, at der er et sammenfald imellem produktionens og reproduktionens komponenter (...) og påpeger den almene kendsgerning, som den empiriske realisering kan bekræfte: at producent og produktionsenhed er uadskillelige og i regnskabsmæssig forstand uskelnelige i denne produktionsmåde” (Højrup 2003:239)

Eller i daglig tale: Gården er landmandens arbejdsplads og hjem.

Disse forhold giver EVP'en et særligt kulturelt (ideologisk) værdisæt, som er svært at adskille fra de økonomiske vilkår. Produktionen i den enkle vareproduktionsmåde tjener til opretholdelsen af en selvstændighed, hvortil der er knyttet nogle særlige kulturelle livskvaliteter og mål-middel forhold. Det kan være med til at forklare, at det sidste, landmanden gør, er at standse produktionen – heller ikke hvis indtjeningen periodevis ligger under et eller andet niveau. Dette forhold gør produktionsmåden robust over for markedsudsving eller med teoriens term: konjunkturresistent. Med andre ord viser det sig her, at EVP'ens særlige organiseringsform giver nogle vilkår for fødevareproduktionen, der kan virke strukturerende tilbage på hele samfundets produktionsvilkår:

“Den enkle vareproduktions arbejdsproces og produktionsforhold giver helt tydeligt anledning til eksistensen af særlige vilkår for de umiddelbare producenters livsform. Men samtidig kan man se, at livsformen ikke bare passivt tilpasser sig produktionsmådestrukturen, der er også ganske bestemte sammenføjningspunkter, hvor livsformen er den strukturerende part. I den enkle vareproduktion gælder det arbejdsgruppens interne organisationsformer” (Højrup 1989:42)

At besidde arbejdsprocessens struktur betyder i denne sammenhæng, at den enkelte landmand må organisere sig således, at også de nødvendige eksterne ressourcer (finansiering, afsætning, maskinstation, konsulenter mv.), er til rådighed i en forstand, der understøtter producentens ræsonnement og autonomi. Her har andelsbevægelsen, landboforeningsstrukturen og forskningsinstitutionerne været en solid ekstern forlængelse af EVP'en.

"Til forskel fra mange lande, vi normalt sammenligner os med, som Tyskland, UK og USA, hvor det overvejende er en opgave for staten at rådgive, eller det er de virksomheder, der sælger produkter, der står for en stor del af rådgivningen, er rådgivningen i landbruget i Danmark forankret i landmandens eget organisationssystem. Det betyder, at udgangspunktet for rådgivningen er landmandens behov. (...) Muligvis er dette forhold et af de væsentligste, når man skal forstå dansk landbrugs forholdsvis store succes, når man måler i forhold til produktivitet og eksport" (Lüttichau 2014:235)

Produktionsmåden har nogle særlige funktionskrav. Det gælder dels de juridiske vilkår, der bestemmer inden for hvilke rammer, fødevareproduktionen kan foregå, dels de økonomiske, der f.eks. afgør, hvilket afkast arbejdskraften skal give, for at banken vil yde lån samt de kulturelle, der påvirker, hvordan en ny generation opfatter de kvaliteter og værdier, der indgår i EVP'en. Her er det ikke kun produktionen men det samlede dagligliv, der skal være muligt. Dermed står økonomiske rationaler i en dialektisk relation til kulturelle mål-middel forhold. Det er disse strukturer, historiske årsager og produktionsmidlernes særegne karakter, der indtil videre har forhindret, at en specialiseret arbejdsdeling, som man ser i andre erhverv, i et større omfang har kunnet implementeres i landbruget. Det skal dog også understreges, at der her differentieres mellem den interne arbejdsdeling i produktionsmåden og den samfundsmæssige arbejdsdeling og specialisering, som er fundamentale strukturer i samfundsformationen og som sådan også præger landbruget.

Produktionsmådeanalysens principielle grundtræk ved EVP'en gør os i stand til at belyse, hvordan selvejets vilkår er blevet undergravet. Et eksempel: Som nævnt er det et funktionskrav at besidde de grundlæggende kompetencer, der gør landmanden i stand til at lede, organisere og reproducere sin praksis. I og med at finansieringsformer - og her tænkes særligt på de omstændigheder, der gør sig gældende, når bedriftens gæld og fremtidige overlevelse indgår i finansielle relationer, som landmanden ikke har mulighed for at gennemskue - er blevet nødvendige forudsætninger for at kunne drive landbrug i dag, er der opstået en situation - hvor den enkelte landmand eller hans organisatoriske forlængelse ikke længere besidder disse kompetencer. Selvejet må tilpasse sine ejer-, produktions- og organiseringsformer til nogle nye vilkår. Denne tilpasning kaldes i teoriens terminologi: Neokulturation.

Hvor EVP'en fortsat er næsten enerådende i landbruget, er den dominerende produktionsmåde i samfundet den kapitalistiske vareproduktion (KVP).

Det er derfor interessant at hæfte sig ved KVP'ens centrale strukturtræk for at sammenligne dem med de rammevilkår, der bliver belyst i næste afsnit.

"Den kapitalistiske produktionsmådes produktionsforhold karakteriseres ved, at de umiddelbare producenter hverken selv ejer arbejdsprocessen eller besidder produktionsmidlerne og derfor heller ikke ejer færdigproduktet" (Højrup 1989:42)

I den kapitalistiske produktionsmåde indgår der flere praksisser og funktionskrav. Producenten og ikke-producenten er de grundlæggende figurer, men for at belyse besiddelsesforholdene må vi specificere praksissen i forhold til den konkrete sammenhæng. Det danske godssystem viser ganske godt denne kompleksitet, hvor man på den ene side har en ejer, der er ikke-producent (godsejeren) men hvor der på den anden side har været knyttet en række landbrugsspecifikke krav og vilkår til at være ejer f.eks. Grønt Bevis og bopælspligt. Det er samtidig disse, som nu er afskaffet.

Det har altså været lovpligtigt, at ikke-producenterne besidder de grundlæggende færdigheder, der gør dem i stand til henholdsvis at udføre og/eller lede og fordele arbejdsprocessen. At ikke-producenterne således er blevet 'socialiseret' ind i erhvervet, ligesom erhvervets kultur og interessevaretagelse historisk er blevet præget af ikke-producenternes politiske ideologi, giver interessante og komplicerede indre brydninger. Denne afhandling belyser ikke de kulturelle betydninger for produktionsmådestrukturen af, at godsejeren og familielandbruget har gået på landbrugsskole sammen og skal søge at påvirke det politiske niveau gennem samme organisation, men der er bestemt nogle analytiske potentialer i at forfølge dette særlige træk ved erhvervet.

Et andet karakteristisk træk ved den kapitalistiske vareproduktion er, at spørgsmålet om lokalisering, produktionsanlæg, arbejdskraft osv. indregnes som midler til at producere et afkast og ikke som midler til at opretholde enheden selv. Det er i denne forstand, at kapitalen er flydende i forhold til konkrete produktioner og lokaliteter (Mørkegaard 1993:62). Umiddelbart tænker man måske, at landbrug er en produktion, der nødvendigvis er stedsbundet. Men dansk landbrug kan være på vej væk fra denne stedsspecifitet.¹⁹

¹⁹ Man kan argumentere for, at denne stedsspecifitet længe har været en illusion. Den store import af proteinholdigt kraftfoder, der primært produceres i Sydamerika, er et eksempel. Den stigende eksport af pattegrise til opfødning og slagtning i Tyskland og Polen er et andet eksempel, der også giver landbrugsproduktionen en ny dimension af arbejdsdeling.

Dansk landbrugsproduktion uden for Danmarks grænser har været støt stigende de sidste små 20 år og viser, hvordan fødevareproduktionen har gjort sig uafhængig af lokale/nationale forhold, netop med den hensigt at placere produktionen mere hensigtsmæssigt i forhold til den samlede rentabilitet.

Landbrugets ikke-producenter har traditionelt ansat en forvalter, der kunne varetage den daglige ledelse. Her har det været afgørende, er den herskende indstilling i erhvervet, om forvalteren har det engagement og den arbejdskultur, vi kender fra EVP'en. Indstillingen har fået aktualiseret betydning i den nuværende situation med eksternt ejerskab.

Hvis investoren f.eks. ikke er fortrolig med forvalterens handlingsrum, kan udviklingen af landbrugets drift mangle indre overensstemmelse. Hvilket jo, af samme grund må man antage, derfor historisk har været skrevet ind i lovgivningen. Der er flere interessante varianter og vilkår ved 'forvaltermodellen', men da fire eksempler på disse ejerskabskonstruktioner indgår i afhandlingens empiri, vil jeg præsenterer dem nærmere i Afsnit 2.

I modsætning til EVP'en gælder her det økonomiske rationale, at hele arbejdsindsatsen skal aflønnes, og derfor kan rentabiliteten øges ved at lønnen gøres billigere, produktivtetsafhængig eller ved simpelthen at erstatte arbejdskraften med mekanisering. Alle disse mekanismer bliver anvendt i dansk landbrug, som den østeuropæiske arbejdskraft, eksporten af pattegrise til Tyskland og de højteknologiske anlæg er eksempler på.

Mekaniseringen giver incitament til stordriftsfordele og en løbende ekspansion/effektivitets-forøgelse, f.eks. udvidelse af jordarealet eller husdyrholdet, for at kunne producere til en konkurrencedygtig stykpris. I landbruget gælder dog det særlige vilkår, at jorden er (i de fleste tilfælde) en forudsætning for en udvidelse af produktionen, og den er en begrænset ressource, hvilket betyder, at en ekspansion fører til stigende efterspørgsel og dermed en stigende jordpris. Det er således ganske kort her vist, at den indre logik i den kapitalistiske produktionsmåde, eller rettere i denne produktionsmådes evne til at reproducere sine eksistensvilkår, forudsætter en løbende udvidelse. Dette kaldes 'produktionsmådens ekspansionstendens' (Højrup 1989:47).

En nedbringelse af stykomkostningerne via en øgning af produktiviteten er den mest udbredte måde at forbedre afkastet på i dansk landbrug. Det kræver en risikofyldt afvejning af, om investeringen også i et 5-10-15 årigt perspektiv vil give et afkast, der overstiger de øgede reproduktionsomkostninger, herunder den udgift, selve finansieringen medfører. Den animalske produktion, som dominerer i Danmark, er særlig udsat, fordi den kræver kapitaltunge anlæg, der har lav markedstilpasningsgrad.

En anden måde at optimere afkastet på er værditilvækst. At lægge yderligere værdi ind i det, man producerer, kræver ikke udvidelse eller nedbringelse af stykomkostningerne, men det kræver forbrugerens villighed til at betale en merpris for et produkt, hvis grundlæggende funktion, nemlig at kunne mætte, ikke er anderledes end det billigere produkt. Her bliver fortællingen om og forædlingen af produktet - samt forbrugerens købekraft og tillid til fortællingen - afgørende. Fødevarer sikkerhed og økologi er eksempler på en sådan vellykket markedsstrategi. Andre trends kan også spores: gamle kornsorter, Ny Nordisk Mad, lokal produktion og sundhedsidealer, for blot at nævne nogle få eksempler.

I realiteten har dansk landbrug siden slutningen af forrige århundrede kombineret begge strategier. På det internationale marked er alle de danske fødevarer bærere af en fortælling om sporbarhed, homogenitet, forædling og dermed værditilvækst.²⁰

Men den gennemgående historiske trend i dansk landbrug de sidste 50 år har været centralisering, homogenisering og 'produktivisme'. Tendensen er sammenlægninger og kapitalstærke enheder, der kan investere i den nyeste effektivitetsøgende teknologi. Scott skriver i sit klassiske værk om statsdannelsernes historie:

"And yet, as I make clear in examining scientific farming, industrial agriculture, and capitalist markets in general, large-scale capitalism is just as much an agency of homogenization, uniformity, grids, and heroic simplification as the state is, with the difference being that, for capitalists, simplification must pay. A market necessarily reduces quality to quantity via the price mechanism and promotes standardization; in markets, money talks, not people. Today, global capitalism is perhaps the most powerful force for homogenization, whereas the state may in some instances be the defender of local difference and variety." (Scott 1998:8)

Denne logik kan som nævnt aflæses af den historiske udvikling i primærerhvervet, men er endnu tydeligere at se i andelsselskabernes udvikling. Arlas omsætningsvækst på henholdsvis 8 og 17 % i 2014 og 2013 er klare indikatorer (Otte 2015:67).

Imidlertid gør endnu to specielle faktorer sig gældende. Efterspørgslen på fødevarer kan ikke stige over et vist niveau, populært formuleret: man kan kun spise sig mæt en gang. Det har givet sig udslag i et øget udbud og faldende priser. Derudover har fødevarer og

²⁰ Den animalske produktion er i sig selv et udtryk for værditilvækst. Det kan i øvrigt nævnes, at Thorning-regeringens 'Vækstpakke for landbruget', nedsatte et udvalg bestående af erhvervets nøglepersoner, der skulle udvikle en ny fortælling om dansk landbrug. "Danmark skal have en ny fortælling om det danske fødevarerhverv. Den skal være med til, at give os en stærkere identitet på eksportmarkederne, og dermed styrke vores sammenhængskraft nationalt." Formanden var Arlas direktør.

suverænitetshævdelse historisk haft en særlig plads i nationalstatens prioriteter.

Markedets tendenser har været forsøgt dæmpet igennem dansk lovgivning samt EU's landbrugspolitik. Men globaliseringen generelt og specifikt optagelsen af Østlandene i EU har forskubbet balancen.

Hvordan disse forskydninger ligger bag flere af lovgivningens strukturjusteringer, belyses nærmere i Afsnit 1's kortlægning af de politiske og økonomiske rammevilkår.

Landbrugsproduktion i Danmark har indtil 2010 været reguleret sådan, at selvejet/EVP'ens funktionskrav var målet med lovgivningen. Da EVP'ens mål er opretholdelsen af produktionen, har denne produktionsmådes organiseringsform præget landbruget og også været basis for erhvervet særlige evne til at overleve kriser, dets konjunkturresistens. Der har naturligvis været en vis tilpasning til markedsforholdene, men først da forholdene omkring gælden blev et problem for bankerne i forlængelse af finanskrisen, liberaliseredes lovgivningen. Hermed er der åbnet op for, at alle aktører med kapital og interesse kan eje landbrug. Hvorvidt landbrugsproduktionens særlige karakter giver mulighed for at KVP'ens rationaler kan få sine funktionskrav opfyldt, har udviklingen endnu ikke noget klart svar på, men prognoserne er skeptiske.

"Pensionsfonde og andre eksterne investorer vil vurdere dels det årlige driftsoverskud, dels kapital- og konjunkturgevinster. De årlige driftsoverskud kan meget sjældent alene opfylde eksterne investorers afkastkrav. De eksterne investorer må derfor indkalkulere en betydelig gevinst via kapital- og konjunkturgevinster - dvs. prisstigninger på landbrugsjord og bygninger. På lang sigt er disse gevinster (realprisudvikling) tæt på nul, så gevinsten kan kun komme ved at købe, når priserne er i bund og sælge, når de er i top. Der bliver således mere eller mindre tale om spekulation. Man kan således se en situation, hvor landbrugsejendomme købes, primært fordi der forventes et spekulationsafkast, og sekundært et driftsoverskud" (Otte 2016:71)

Hvordan disse forhold vil forandre strukturerne i landbruget er endnu for tidligt at analysere på, men kombinationen af højt kapitaliserede produktionsenheder og nye selskabskonstruktioner, der benytter den finansielle sektors værktøjer, har potentialet til at ændre de fleste nedarvede ideer om landbrugets rolle i samfundet.

Særligt relevant for denne afhandlings teoretiske analyse er derfor den igangværende transformation af ejerskab og besiddelsesformer i dansk landbrug, som aktualiserer teoriens grundlæggende begreber: producent og ikke-producent.

Vi har vist to principielle produktionsmåder i landbruget. En variant hvor ejeren og producenten er identiske, og en hvor ejeren ikke er producent. Det er vigtigt at understrege, at de principielle ejerskabsformer er teoretiske kategorier, der gør os i stand

til at analysere strukturelle forhold i erhvervet. I empirien vil vi finde nogle af disse træk og sammenhænge, men de vil oftest optræde i blandingsformer og vise formtræk fra den aktuelle og unikke konjunktur. Disse øjebliksbilleder er ofte præget af modsætninger og mangel på logik, men besiddelsesformerne og deres tilknyttede ideologier repræsenterer logikker og ræsonnementer, vi kan analysere, og gennem denne analyse pege på 'mekanismer' i produktionsmåderne udviklingsvilkår (Althusser/Ballibar 1970).

Analysen har fire trin:

- 1) I Afsnit 1 kortlægges og identificeres de vigtigste rammevilkår for landbrugsdrift anno 2016.
- 2) I Afsnit 2 udfoldes det empiriske materiale, med andre ord de helt konkrete virkeligheder og praksisser på et landbrug. Her ekspliciteres producenterne ejerskabsforhold i lyset af de tre spors overordnede rammevilkår - samt andre centrale relationer og vilkår, der dukker op.
- 3) I Afsnit 3 foretages en sammenfattende analyse af rammevilkårene og de enkelte gårdes reproduktionsvilkår samt udviklingspotentialer og vanskeligheder.
- 4) Endeligt forsøges der i konklusionen at lave en samlet og tværgående vurdering af materialet.

I det følgende afsnit vil jeg forsøge at vise, hvordan produktionsmåderne funktionskrav modsætningsfyldt indgår i rammevilkårene.

De tre spor - indledning

Jeg har valgt at inddele kortlægningen af rammevilkårene og den reproduktive kapacitet i tre spor: Det politiske, det økonomiske og det sociale/kulturelle.

De tre spor er indbyrdes forbundne, de betinger og forudsætter hinanden, og opdelingen skal ansues som et analytisk værktøj, der afgrænser materialet og kan belyse de mekanismer, der har indflydelse på den samlede produktionsmådeanalyse.

Det politiske

Hvis der er én ting, landmænd kan blive enige om på tværs af alle skel, kulturer og driftsformer, så er det et ønske om langsigtede politiske visioner for erhvervets fremtid.

Samtidig er det alment anerkendt, at landbruget har stor politisk indflydelse på sine egne rammevilkår - nogle mener for stor. To rapporter, der afdækker disse forhold, bliver inddraget i dette spor. Alligevel er der opstået et konfliktfyldt forhold mellem erhvervet og forvaltningen. I den periode, denne undersøgelse har fundet sted, har adskillige retssager, ført af erhvervets interesseorganisationer imod Staten, udstillet det modsætningsfyldte forhold. De politiske forhold og interessevaretagelsen er præget af stor usikkerhed angående, hvad der tjener erhvervet bedst.

Her er det vigtigt at forstå, hvordan landbrugets interesser bliver varetaget politisk. Vi har i Danmark seks selvstændige landbrugsorganisationer: Landbrug & Fødevarer (L&F), Bæredygtigt Landbrug (BL) og Patriotisk Selskab, der hovedsagligt repræsenterer den konventionelle sektor. Foreningen af Biodynamiske Jordbrug repræsenterer biodynamikerne, Økologisk Landsforening (ØL) økologerne og Frie Bønder - Levende Land, der er resterne af Husmandsforeningen og altså repræsenterer de små familiebrug. Herudover er der et væld af foreninger med særinteresser inden for bestemte produktionsgrene, men da disse foreninger samtidig, så vidt jeg har kunnet orientere mig, er medlem af de allerede nævnte, tillader jeg mig at begrænse listen til de seks. Landbrug & Fødevarer er uden konkurrence den største og mest indflydelsesrige organisation. Her er der to vigtige omstændigheder at være opmærksom på. L&F har siden 2010 også søgt at repræsentere økologien politisk gennem dannelsen af den såkaldte 'Økologi-sektion' på Axelborg. Mere herom senere. Den anden omstændighed er Bæredygtigt Landbrugs aktuelle succes med at profilere sig som landmændenes talerør og deres markante aftryk på de seneste landbrugspolitiske udviklinger. Det er for tidligt at sige, om BL vil være levedygtig som politisk indflydelsesrig organisation på sigt, men ligesom med økologien ser det ud, som om at L&F er i stand til at appropriere holdningerne og - i hvert fald udad til - repræsentere hele spændet fra økologien til

super-produktivismen. I afhandlingen vil 'landbruget', 'erhvervet' og 'landbrugets interesser', hvor andet ikke er angivet, være synonymt med den af Landbrug & Fødevarer kommunikerede politiske holdning.

Da analysen og konklusionen peger på, at organisationens interessevaretagelse ikke altid er i overensstemmelse med hvad informanter, eksperter og afhandlingens samlede materiale peger på som landmændenes interesser, skal man være sig denne sproglige ejendommelighed bevidst.

Det er vigtigt at understrege, at når jeg i afhandlingen kritisk fremhæver interessevaretagelsens integritet, de modsætningsfyldte praksisser og landbrugsmediernes repræsentation af vilkårene, gør jeg det for at fokusere på nogle centrale problematikker i erhvervet. Landbrug & Fødevarer er samtidig en vidtfavnende og landbokulturpræget organisation med vidensinstitutioner og medier, som kompetent konsoliderer et meget velorganiseret og dynamisk erhverv med løbende tilbud om både markedsanalyser, sociale arrangementer, lotterier og udgivelse af digtsamlinger. Det er mit indtryk, at erhvervets udøvere er (selv-)bevidste om disse modsætninger og privat gerne giver udtryk for ambivalensen. Flere - især ældre landmænd - bruger vendingen: 'Vi elsker at hade Axelborg'.

For at kunne inddrage de politiske og forvaltningsmæssige rationaler og rammevilkår har jeg studeret blandt andet landbrugslovgivningen, høringssvar, kommissionsrapporter og EU-policy papers. I dette spor lægges særlig vægt på de to seneste grundige redegørelser: Natur- og Landbrugskommissionens rapport fra 2013 og COWI's nabotjek af miljøreguleringer af landbrugsproduktion i de lande, vi er i konkurrence med, fra 2015.

Derudover har jeg foretaget interviews med ordførere, tidligere ministre, forskere, eksperter, kommissionsmedlemmer, komitémedlemmer, erhvervsfolk og landbrugets repræsentanter herhjemme og i Bruxelles. EU er både meget langt væk og meget tæt på i dansk landbrug. I et underafsnit forsøger jeg at skitsere de vigtigste positioner og udviklinger i den europæiske landbrugspolitik. Ligesom i udvælgelsen af gårdene har jeg i afdækningen af rammevilkårene ikke sondret mellem driftsgrene og produktionsformer.

Det økonomiske

Egenkapital, solvens, forrentningsprocent, markedsforhold, investeringer, produktivitet og samfundets/bankernes øvrige økonomiske prioriteringer er - og bliver til stadighed - vigtigere for en moderne landmand. For at belyse de økonomiske forhold, herunder gældsproblematikken, har jeg konsulteret historiebøger, økonomiske rapporter,

lærebøger samt analyser og prognoser. Jeg har ligeledes interviewet økonomer, konsulenter og markedsanalytikere.

Her lægger jeg særlig vægt på rapporter og analyser, der søger at forklare den økonomiske krise i erhvervet.

Det sociale og kulturelle spor

Andre vilkår end de økonomiske og juridiske har betydning for gårdens overlevelse. I dette spor gøres et forsøg på at inddrage de indre og ydre sociale og kulturelle rammevilkår. Hvordan landbrugene påvirkes udefra samt hvordan de politiske og økonomiske prioriteringer også modtager impulser fra landbrugets kultur - og endelig hvilke muligheder, det giver erhvervet for at opnå en positiv indre og ydre repræsentation, der kan tiltrække en ny generation, kortlægges.

Selvom mange forhold har ændret sig siden 1980, mener jeg, at udgangspunktet for at undersøge landbrugets virkeligheder i dag stadig kan gøre brug af erfaringerne fra datidens to store etnologiske undersøgelser af landbruget og livet på landet: 'Det Glemte Folk' (Højrup 1983) og 'En Livsform på tvangsauktion?' (Christiansen 1982).

Her præsenteres de interne sociale og kulturelle vilkår, den måde, på hvilken erhvervet selv opfatter sin identitet - både internt på gården, i lokalsamfundet og blandt kollegerne i landbrugsuniverset. Det sociale differentieres fra det kulturelle i denne sammenhæng, ved at det sociale forstås som den personlige oplevelse og de nære relationer på og omkring driften på de enkelte ejendomme. Som det vil fremgå af afhandlingen, påviser materialet store forskelle mellem sociale og kulturelle repræsentationer. Sagt på en anden måde: privat mener man ét, offentligt noget andet.

Den primære indsigt i landbrugets sociale forhold set indefra kommer fra mit feltarbejde, som også omfatter utallige samtaler med både aktive og pensionerede landmænd samt besøg og undervisning på en landbrugsskole. Derudover har jeg deltaget i mere end 20 workshops, seminarer, årsmøder, erfagrupper og konferencer arrangeret af eller omhandlende landbruget.

I analysen af de interne kulturelle virkeligheder og vilkår er der lagt særlig vægt på læsning af de elektroniske landbrugsmedier og de holdninger og den holdningsprægning, der kommer til udtryk her. Det spiller selvsagt en rolle for både det politiske handlingsrum og rekrutteringsgrundlaget, hvordan erhvervet repræsenterer sig selv. Uanset balancen mellem 'fakta' og 'følelser' er det de billeder, som dækningen

skaber, der er den fælles referenceramme og dermed også den kulturelle grundstemning, som landmændene og deres interesseorganisationer agerer i.

At belyse samfundets opfattelse er en prekær størrelse. Medierne har ofte en kritisk vinkling på erhvervet, der ikke nødvendigvis afspejler hverken virkelighederne i landbruget eller den offentlige opinion. Skiftende regeringer gentager gerne, at 'Danmark er et landbrugsland', men landbruget og landbokulturen er stort set fraværende i dansk kultur i dag. Fraværet giver indtryk af, at nutidens landbrug ikke har fundet et kulturelt sprog at udtrykke sig i, og dette forhold synes at have været gældende i en længere tidsperiode. Det forudsiges melankolsk i den *allersidste* sætning i Det danske landbrugs historie bind 4 1914-1988:

"Måske vil udviklingen forme sig sådan, at en moderne landbrugstekniker har behov for sproglig genoptræning, når han efter endt dagsværk ved EDB-apparatet og kontrolpanelerne vil hente ny næring i det kulturudbud, der står til rådighed for moderne mennesker" (DLH 1988:329).

Derfor er der gjort et forsøg på at inddrage en tentativ kortlægning af de kulturelle repræsentationer i form af romaner, digte, sange, teater og museale udstillinger om og oplevelser af landbokultur. Dette materiale er så subjektivt og flertydigt, at dets karakter fremstår vanskeligt kompatibelt med den analytiske fremgangsmåde, jeg har valgt; men samtidig i kraft af dets kulturelle pejling så interessant og relevant for forståelsen af kulturen i og omkring landbruget, at det er inkluderet i form af såkaldte 'kulturelle ekskurer'. Disse ekskurer er både et supplement til beskrivelsen af kulturen og et bidrag til en dybere og mere nuanceret indsigt i materialet.

Analysen af gårdenes potentialer er altså baseret på en samlet vurdering af, hvordan de tre spor betinger og forudsætter forskellige praksisser på gården og i samfundet. Kan produktionsmåden på de syv gårde reproducere sin praksis under de dominerende politiske, økonomiske og kulturelle forhold, subsidiært hvordan kan disse alternative udviklingsspor støttes, hvis ønskeligt?

Nogle påvirkninger og vilkår, der er udeladt

Det vigtigste rammevilkår, som afhandlingens undersøgelse udelader, er forbrugerne. Der er meget, der taler for, at forbrugerne kommer til at spille en større rolle i udformningen af fremtidens landbrugsdrift. At forbrugerne specifikt tager ejerskab over produktionen indgår som empirisk eksempel i afhandlingen, men en analyse af, hvordan

forbrugertrends og præferencer kan få betydning for landbruget, har jeg valgt ikke at inkludere. Der er desuden en endnu stærkere tendens hen imod, at de store detailkæder/supermarkeder kommer til at få stor magt over fremtidens fødevareproduktion (Otte 2014). Hvorvidt og i hvor høj grad landmandens, forbrugerens og detailkædens interesser er sammenfaldende, og hvilke mulige konsekvenser, de respektive svar medfører, er ikke muligt at udtale sig om her.

I forlængelse af ovenstående og i kombination med samfundsøkonomiske interesser er prioriteringen af sundhed og specifikt sunde fødevarer et andet rammevilkår, som afhandlingen udelader. Der er også her meget, der tyder på, at udgifterne til sundhedsvæsenet og påvirkningen af produktiviteten vil få politiske følger for fødevareindustrien. Bare på Etnologisk Institut er to større forskningsprojekter i gang med at kortlægge kostvaners betydning for sundhed og sundhedsudgifter (Governing Obesity og CESA). Hvorvidt en ændret samfundsmæssig regulering af kostvaner samt holdningsprægning vil få betydning for dansk landbrugs indtjeningsmuligheder er for spekulativt at inddrage.

Klima, miljø og nye vejrmønstre vil indiskutabelt få øget betydning, men hvordan dansk landbrug påvirkes af denne udvikling, inddrages heller ikke.

Et bemærkelsesværdigt træk blandt de gårde, jeg har besøgt, er personlighedens betydning. Mange af de landmænd, der indgår i denne undersøgelse, vil jeg karakterisere som karismatiske - og flere nævner også i interviewene, at det 'personlige' spiller en stor rolle i deres forretning. Hvad enten det er direkte kontakt med kunderne eller andre samarbejdspartnere, herunder ansatte eller grossister, er den troværdighed og det engagement, som landmandens personlighed skaber, en vigtig komponent. Hvorvidt økonomisk succes er et resultat af eller en forudsætning for at optræde med en positiv social tilstedeværelse analyseres ikke og inddrages kun gennem informanternes egne udsagn.

I forlængelse af denne iagttagelse er der et andet fænomen, der træder frem. På den ene gård i afhandlingen føler landmanden, at arbejdet på et tidspunkt blev en 'trummerum', og han sætter derfor gården til salg. På en anden nævner familien vigtigheden af at kunne komme væk så ofte som muligt - 'man er her jo fa'me altid' og på en tredje hævder datteren, at 'landmænd er asociale, de møder aldrig nogen'. Flere landmænd i Østeuropa nævnte betydningen af at 'have et andet sted at tage hen, lidt forandring'. Disse udsagn giver et fingerpeg om, at det kan være vanskeligt at bevare engagementet, hvis de daglige arbejdsopgaver begynder at tage form af 'trummerum'. Denne følelse kender alle vel, men i landbruget har den nogle forudsætninger, der adskiller sig fra det øvrige arbejdsmarked. Der er ofte en større social afsondrethed, i og med at

produktionen er blevet større og mere mekaniseret. I Det Danske Landbrugs historie står der: "Og det er ensomt at være landmand. I 1987 havde 85 % af bedrifterne ingen medhjælpere (...) I et forsøg på at aflaste de overbebyrdede landmænd indførte man i 1981 et system med statstilskud til virkarordninger. (...) 14.651 landmænd benyttede sig af muligheden for at få en fridag engang imellem." (DHL 1988:20)

Følelsen kan måske forstærkes af, at generationsskiftet er ud af familien, gården bliver nok opslugt af en nabo. Kulturelt er der måske ikke den interesse eller respekt, der engang var. Hvis der tilmed både er en økonomisk og en 'omdømme' krise, kan det virke ekstra demotiverende. 'Trummerum'-følelsen er individuel og kan opstå på mange forskellige baggrunde, derfor operationaliserer jeg den ikke i analysen, men den peger på nogle generelle træk i landbrugskulturen, der kan forstærke en opstået tvivl om, hvorvidt fremtiden ligger i erhvervet.

Jeg vil i de følgende afsnit af afhandlingen udfolde de tre spors analytiske potentiale. Det er ikke en systematisk analyse af rammevilkårene som sådan, men en præsentation af de vigtigste elementer og perspektiver indenfor hvert spor, der dels er fremkommet gennem det empiriske materiale, dels senere i afhandlingen benyttes i analysen.

Hvert spor indledes med en række citater, der skal belyse de dominerende holdninger og/eller modsætninger og afsluttes med en kort opsummering af de vigtigste pointer, der operationaliseres i præsentationen af empirien.

Afsnit 1

De politiske rammevilkår

"Der er i en række lande, som dansk landbrug er i umiddelbar konkurrence med, meget store og effektive landbrug, som ud over fordelene ved et lavere omkostningsniveau også kan drives i væsentlige større enheder og dermed også nyder godt af ikke ubetydelige størrelsesøkonomiske fordele. Denne konkurrencesituation betyder, at dansk landbrug alt andet lige vil miste konkurrencekraft, hvis der ikke gives mulighed for, at landbruget kan udnytte de størrelsesøkonomiske fordele på lige fod med landbruget i de konkurrerende lande." (Bemærkninger til L39 (2010):5-6)

"Regeringen ønsker, at Danmark fortsat skal være et landbrugsland. Mange afledte erhverv og arbejdspladser i den danske fødevareklynge forudsætter en primærproduktion(...) ser to udviklingslinjer for landbruget: Et økologispor og et konventionelt industrilandbrugsspor. (...) sigtelinje er, at industrilandbrug skal reguleres på linje med anden industri (...) Den grønne omstilling af landbruget er helt nødvendig. Udgangspunktet er en situation, hvor landbruget har opbygget en stor gæld." (Regeringsgrundlaget: Et Danmark der står sammen oktober 2011:32-33)

"Landbrug & Fødevarer har regnet på en række af de ideer, som regeringen har diskuteret (...) nedgang i eksporten på omkring 2,6 mia. og betyde tab af 13.100 arbejdspladser viser analysen." (L&F nyhedsbrev oktober 2011)

Landbrugets største organisation, Landbrug & Fødevarer, udøver en betydelig politisk indflydelse. Ifølge en magtudredning fra Statskundskab ved Aarhus Universitet er det blandt samtlige interesseorganisationer i Danmark kun KL, Kommunernes Landsforening, der har flere pladser i kategorien: 'statslige råd, nævn og udvalg'. Landbrug & Fødevarer ligger altså over både LO og Dansk Industri hvad angår numerisk indflydelse på den politiske proces. Når det kommer til høringssvar, ligger Landbrug & Fødevarer nummer fem på listen over de organisationer, der indsender flest (Binderkrantz, Christiansen og Pedersen 2014:131).

Forfatterne gør opmærksom på, at medlemskab af råd, nævn og udvalg er meget ressourcekrævende og dermed angiver en organisations kapacitet - men at indflydelse har andre kanaler, og det er de daglige uformelle og formelle kontakter mellem organisationerne og centraladministrationens embedsmænd, der er afgørende for interessevaretagelse. Man sætter altså i udredningen adgangen til forvaltningen over adgangen til de direkte politiske processer herunder adgangen til de folkevalgte. I bogen opgør forskerne: 'Organisationer med højest adgang til hver af de tre arenaer: 'forvaltning', 'parlamentet' og 'mediernes'.

Her kommer Landbrug & Fødevarer ind som den næstmest indflydelsesrige organisation, når det gælder adgang til forvaltningen og den sjette mest, når det gælder folketinget.

Her er det i øvrigt interessant at bemærke, at topscoreren hvad angår adgang til parlamentet er Danmarks Naturfredningsforening, som dog slet ikke er repræsenteret i adgangen til forvaltningen. Den samlet set mest indflydelsesrige interesseorganisation er Dansk Industri (ibid. s.203).

Udredningen konstaterer også, at: "Landbrugsområdet har været præget af en høj administrativ selvforvaltning, dvs. at offentlige ordninger har været administreret af landbrugets organisationer selv, og det er i nogen grad fortsat tilfældet." Administrativ selvforvaltning defineres her som: "Organisationerne selv varetager løsningen af politiske opgaver eller løser opgaver, der ellers ville have været genstand for politisk regulering (Christiansen og Sidenius 2000)(...) Her skabes offentlig politik som et resultat af interessegruppers krav" (ibid. s.57-58).

Dette understøttes af Magtudredningens hovedkonklusion fra 2003, der også når frem til, at landbruget fortsat har betydelig indflydelse på sine egne rammevilkår, hvilket Landbrug & Fødevarer jo også gerne selv fremhæver. Det er i øvrigt værd at bemærke, at forskning og 'vidensproduktion' ikke indgår som en selvstændig indflydelsessfære i nogen af magtudredningerne.

I artiklen 'Landbrugets politiske magt - myte eller realitet?' diskuterer Mogens R. Nissen først de historiske forskydninger i samspillet mellem erhverv og det politiske niveau, dernæst den betydning, som Bæredygtigt Landbrug har fået internt i erhvervet, og hvordan det spejler nogle interessebrydninger, der vanskeliggør L&Fs politiske handlerum. Gennem en række henvisninger til udsagn fra landmænd, der har meldt sig ud af L&F, problematiseres interessevaretagelsen og omdømmekampagnerne som værende 'helt ude af trit med baglandet'. Omfanget af den aktuelle indflydelse analyseres dog ikke nærmere (Nissen 2014, Landbohistorisk Tidsskrift 1-2).

Man bør retfærdigvis nævne, at det jo langt fra er sådan, at landbruget automatisk får deres vilje. Siden 1980'erne har der været øget fokus på en i samfundets øjne bedre balance mellem produktion og miljø, og senest er GMO-debatten et godt eksempel på, at Landbrug & Fødevarer må indgå kompromisser omkring rammevilkårene.¹

¹ <http://landbrugsavisen.dk/kvæg/katastrofe-hvis-danmark-kan-forbyde-eu-godkendt-gmo?>

Hverken jeg eller forfatterne til de to ovenfor citerede bøger ser noget principielt forkert i dette tætte parløb mellem forvaltning, folketing og landbrug. Det er hensigtsmæssigt for alle politikområder, at de involverede parter bliver en del af processen omkring fremtidig regulering på området. Der er ganske givet en tendens til at lytte mere til landbrugets interesser end til andre parter, men landbruget er også en vigtig økonomisk og jobskabende institution i Danmark.

Som dokumenteret ovenfor er erhvervets politiske indflydelse betydelig, og direktøren for erhvervets største interesseorganisation kommer fra en stilling som fødevareminister, ligesom den tidligere chef for politiske spørgsmål på Axelborg nyligt blev udnævnt til direktør for Sikkerhedsstyrelsen under Vækst- og Erhvervsministeriet.²

Denne indledning til afsnittet er inddraget for at belyse det forhold, at meget lidt landbrugs- eller miljøpolitik bliver forelagt folketinget, som Axelborg ikke har haft enten væsentlig indflydelse - eller været medforfatter på. Det kommer bl.a. til udtryk i, at erhvervet selv varetager mange ordninger, f.eks. de mange frivillighedsordninger som rammevilkårene bygger på, heriblandt også den seneste lovpakke; men også designet af forsknings- og uddannelsessystemet samt forvaltningen af de midler, afgifter pålagt erhvervet akkumulerer. Det er det, Magtudredningen kalder 'administrativ selvforvaltning'.

Dette skal sammenholdes med det ved første øjekast besynderlige faktum, at landbruget frem til den nye Landbrugspakke (L68) har været højlydt kritikere af alle nye lov- eller reguleringsmæssige tiltag på området fra Grøn Vækst over L39 til Thorning-regeringens yderligere deregulering af ejerskabskravene i L37.

"Landbrug & Fødevarer var onsdag eftermiddag i foretræde i Udvalget for Fødevarer, Landbrug & Fiskeri for at for at forhindre en liberalisering af landbrugsloven, der i virkeligheden kan give den helt modsatte effekt" (Landbrugsavisen 13/11/2014).

Internt bliver indstillingen til det politiske niveau italesat som værende et meget ujævnbyrdigt forhold, hvor landbruget bliver undertrykt.

"Et opgør med 30 års forfejlet politik. Et opgør med 30 års overregulering og overgreb." (Merrild, Årsberetning til Landbrug & Fødevarers delegeretmøde 2015:8)

² Da Karen Hækkerup blev ny direktør i Landbrug & Fødevarer vakte det en vis bekymring, om ministeren i sin embedsperiode havde varetaget hele samfundets interesser. Denne skepsis blev ikke mindre, da Eva Kjer Hansen, dengang Fødevare- og Miljøminister, i flere medier blev beskyldt for at have kopieret Bæredygtig Landbrugs krav til nye vandløbsreguleringer direkte ind i et lovforslag (Politiken 6/3/2016). "Erhvervs- og vækstminister Troels Lund Poulsen har udpeget Landbrug & Fødevarers tidligere erhvervspolitiske direktør Lone Saaby som ny direktør for Sikkerhedsstyrelsen." (Landbrugsavisen 27/4/2016)

Debatten om Grøn Vækst er i denne sammenhæng særligt interessant, fordi den blev søsat af en borgerlig regering med Eva Kjer Hansen som minister, der ønskede at fremme erhvervets konkurrenceevne gennem et fokus på grønne virkemidler.

Her er ganske kort nogle af hovedpunkterne:

Mindre kvælstof og fosfor: Udledningen af kvælstof til vandmiljøet skal reduceres med 19.000 tons kvælstof, mens fosfor skal reduceres med 210 tons fra 2010-2015.

Mere biogas: Halvdelen af al husdyrgødning skal bruges til grøn energi i 2020.

Startpulje på 85 millioner kroner årligt til byggeri af nye fælles biogasanlæg og investeringer i tilslutning til fællesanlæg i perioden 2010 til 2012.

Startpulje til økologiske biogasanlæg på 15 millioner kroner årligt i perioden 2010-2012.

Mere økologi: Fordobling af det økologiske areal i 2020 i forhold til 2007-niveauet. Det økologiske areal forventes således at udgøre 15 procent i 2020 i forhold til cirka 6 procent i 2007. Bevillinger til de arealbaserede tilskud øges, så de kan understøtte en årlig vækst i det økologiske areal på op til 18.000 hektar.

Låg på landbrugets udslip af drivhusgasser: Landbrugets udledning af drivhusgasser skal reduceres med i alt 1,4 millioner tons årligt frem mod 2020, svarende til cirka 14 procent. Heraf bidrager energi-, natur- og miljøindsatsen i Grøn Vækst med cirka 800.000 tons CO₂ årligt.

Ny og mere tilgængelig natur: Etablering af i alt op til 75.000 hektar ny natur frem til 2015. Naturen skal desuden gøres mere tilgængelig så stadig flere danskere får mulighed for at nyde og bruge den.

Flere dyr per bedrift: Ophævelse af maksimalgrænsen for antal dyreenheder pr. bedrift, men harmonikravet fastholdes. Det vil sige, at landmanden stadig skal have et bestemt areal pr. dyr til at sprede gyllen på.³

Mange kritikere fandt planen alt for uambitiøs, når det kom til at overholde vores miljøforpligtelser.

"Ifølge regeringens 'Grøn Vækst' skal udledningen af kvælstof fra landbruget reduceres med yderligere 19.000 ton per år for at give et godt vandmiljø. Professor Kaj Sand Jensen kalder rationalet bag det mål for noget fagligt og etisk rod. Sagen om udledningen af kvælstof fra landbruget har været noget rod lige siden den begyndte i 1986, da jomfruhummere i Kattegat døde af iltvind. Dengang vedtog Folketinget, at udledningen af kvælstof fra Danmark skulle halveres. I praksis betød det, at udledningen fra landbruget

³ Andet: "Arbejde for kvælstofkvoter, der kan træde i kraft 1. januar 2012. Omlægning af pesticidafgift, så de giftigste bliver dyrere. Tilskudsordning til tilplantning af flerårige afgrøder på 32 millioner kroner årligt i 2010-2012. Der oprettes en tilskudspulje på 145 millioner kroner årligt i perioden 2010-2015 til anvendelse af nye miljø- og klimavenlige teknologier i det primære landbrugserhverv." (Kilde: Aftalen Grøn Vækst - Økonomi og Erhvervsministeriet 2010)

skulle halveres. Dengang var denne udledning omkring 480.000 ton N per år, der altså skulle ned på 240.000 ton. I 2004 (seneste tal fra Det Jordbrugsvidenskabelige Fakultet, Århus Universitet) var udledningen nede på omkring 300.000 ton. Hvis vi optimistisk antager, at den nu er nede på 280.000, mangler der således stadig 40.000 ton før målet er nået. Tre vandmiljøplaner, en Grøn vækstpakke og et Vandrammedirektiv senere har vi stadig ikke nået det mål, vi satte os for 23 år siden. Det er noget rod. Og det værste er, at censuren og selvcensuren bevirker, at det forties." (<http://ing.dk/artikel/99494>).

Men den stærkeste kritik kom fra landbruget selv. Nogle var så utilfredse, at der blev stiftet et helt nyt politisk parti,⁴ og samtidig stiftedes også en ny interesseorganisation: Bæredygtigt Landbrug, der som mål havde at forhindre 'en landbrugsfjendtlig forvaltning i at ødelægge den økonomiske bæredygtighed i erhvervet'.

L&F fremlagde en plan for Ægte Grøn Vækst, der indeholdte følgende fire hovedelementer, som skulle realiseres frem mod 2020:

Biogas og forbrænding af gyllefibre fra mindst 50 procent af husdyrgødningen.

Flerårige energiafgøder på 100.000 hektar.

Udtagning af 50.000 hektar miljøfølsomme arealer - og etablering af vådområder på halvdelen.

Obligatoriske randzoner langs målsatte søer og vandløb samt mere og bedre natur. (http://www.danskladbrug.dk/Organisationen/Groen_Vaekst/GV_forside.htm)

Bemærk at randzonerne oprindeligt er et initiativ, der udsprang af Axelborgs eget ønske om at sætte dagsordenen. Hovedparten af Grøn Vækst-initiativerne blev aldrig gennemført, og mange kritikere har siden påpeget, at pakkens lempelser og lettelser for erhvervet blev hevet ud af sammenhængen og implementeret.⁵

Jeg kan ikke se anden konklusion, end at landbrugets vigtigste organisation er fanget mellem, hvad deres medlemmer ønsker at høre, og hvad den ved, der kan lade sig gøre politisk og opinionsmæssigt. Man bliver nødt til at være opmærksom på dette dobbeltspil, når man vurderer den politiske proces, der omgiver lovgivningsarbejdet på landbrugsområdet. Mange iagttagere peger på, at denne dobbeltrolle har medført voksende utilfredshed internt, 'hvorfor ikke bare sige tingene som de er' og bidraget til at Bæredygtigt Landbrug har fået så relativt stor opbakning.

⁴ Fælleslisten blev stiftet af vestjyske landmænd i kølvandet på Grøn Vækst debatten.

⁵ Meget lidt af Grøn Vækst blev nogensinde til virkelighed, men det polariserede holdninger internt i landbruget. En polarisering der har haft stor betydning for interessevaretagelsen efterfølgende. Se f.eks Bo Lidegaards analyse i Politikens leder 21/2/2016. Både oppositionen og Danmarks Naturfredningsforening kritiserede landbruget for at inkassere alle gevinsterne i Grøn Vækst uden at leve op til miljøkravene.

To aviser fra samme dag: 8. nov. 2012. Børsens erhvervssektion og Politikens forside. Martin Merrild blev valgt med 257 mod 207 stemmer til den siddende næstformand Henrik Frandsen, der af iagttagere blev karakteriseret som mere dialogsøgende.

Som flere informanter (og i stigende grad også offentligheden) undrer sig over i afhandlingens empiriafsnit, er mange af de dokumenterbare falske eller misvisende påstande, tal og beregninger, som kommer fra landbrugets organisationer, indgået i en fælles myte og kulturel marginaliseret position, der bliver gentaget og forstærket i landbrugsmedier og på landbrugsskolerne. Disse forhold vender jeg tilbage til i afsnittet om de sociale og kulturelle vilkår. Men at det hører med til interessevaretagelsen at vildlede og misinformere offentligheden synes ubestrideligt. Det er en voldsom beskyldning, det er jeg klar over, men som jeg mener, at sagerne om 'kornkvaliteten', 'kvælstofeffekten', 'beskæftigelseseffekten' og 'klimaeffekten' kan dokumentere. Jeg vender tilbage til nogle af sagerne herunder, men jeg har valgt at nævne netop disse sager, fordi DR's faktacheck program Detektor har behandlet dem og dermed i første omgang ikke bare dokumenteret manipulation med fakta, men også inviteret landbruget til at kommentere og erkende denne misinformation.⁶

⁶ www.dr.dk/nyheder/politik/loekke-og-kristian-jensen-i-oel-bommerthttp://www.dr.dk/nyheder/indland/faktatjek-la-tager-fejl-om-landbrugets-miljoepaavirkninghttp://www.dr.dk/nyheder/indland/faktatjek-landbrugetsorganisation-tager-fejl-om-randzoners-effekthttp://www.dr.dk/nyheder/indland/faktatjek-baeredygtigt-landbrug-overdriver-landbrugets-betydninghttp://www.dr.dk/nyheder/indland/detektor-landbruget-oversaelger-eksport-af-svinhttp://dr.dk/nyheder/indland/faktatjek-forstaa-uenigheden-om-landbrugspakkens-effekter
Jeg er klar over, at afsenderen på nogle af de misvisende påstande ikke i alle tilfælde er Landbrug & Fødevarer. Det gælder dog for samtlige påstande, at de jævnligt optræder i L&Fs medier.

Landbruget har længe ment, at strukturudviklingen og dermed konkurrenceevnen bremses af en utidssvarende lovgivning, der ikke tillader erhvervet at udnytte sit potentiale. Ikke desto mindre var Landbrug & Fødevarer officielt imod den del af landbrugsloven, der afviklede selvejet, da daværende fødevareminister Eva Kjer Hansen (V), gennemførte en liberalisering af landbrugsloven i 2010 (L39), netop under henvisning til 'konkurrencekraften'. Loven fjernede delvist den juridiske beskyttelse af selvejet samt den særlige juridiske konstruktion, hvor landbrugsloven gennem bopælspligt og størrelsesloft også modvirkede de samfundsmæssigt uønskede effekter af strukturudviklingen. Siden 2010 har det altså været muligt, for selskaber og eksterne/udenlandske investorer at købe og drive landbrug i Danmark, samt at gårdene, i loven kaldt 'produktionsenheder', kunne vokse relativt ureguleret. Den daværende opposition var højlydt imod denne 'radikale' deregulering og proklamerede at den ville blive tilbagerullet, når de kom til magten. I stedet liberaliserede Thorning-regeringen loven yderligere i december 2014.

"Det primære mål med lovændringen er at modernisere landbrugsloven ved at forbedre muligheden for at investere i landbrugserhvervet og derved gøre det nemmere for landmændene at tiltrække kapital til bl.a. køb og videreudvikling af landbrugsbedrifter. Før lovændringen indeholdt landbrugsloven barrierer, der gjorde det vanskeligt for investorer at få fuld indflydelse over deres investering, hvilket virkede hæmmende for kapitaltilførslen til det trængte erhverv. Lovændringen giver en udvidet adgang for selskaber, fonde m.v. til at købe landbrugsejendomme og samtidig er reglerne om fortrinsstilling til suppleringsjord ophævet. Herved er begrænsninger, som ikke findes i andre erhverv, fjernet. Lovregulerede kapitalselskaber kan nu købe landbrugsejendomme uden tilladelse. (...) Lovændringen ændrer ikke ved selvejet, men åbner op for, at andre former for ejerskab kan komme i spil, så muligheden for at tiltrække kapital til det danske landbrug forbedres. Selvejet er ikke nødvendigvis den bedste ejerform til alle bedrifter og for alle landmænd, bl.a. fordi udviklingen går mod de meget store bedrifter, der med fordel kan organiseres med et selskab som ejer" (L 37: Ændring af Landbrugsloven, Miljø- og Fødevareministeriets hjemmeside).

Hvordan dette ikke ændrer ved selvejet, som der står i loven, er vanskeligt at forstå. De juridiske forhold, der 'bremsede' udviklingen, er nu afviklet, landbrugsloven er i al væsentlighed holdt op med at regulere landbrugets udvikling

"Så der er kun et at gøre: Bliv ved med at investere. Bliv større. Bliv stærkere!" Som Landbrug & Fødevarers formand Martin Merrild tordnede på delegeretmødet i Herning november 2015.⁷

⁷ Martin Merrilds beretning. Klausuleret 4. november 2015. side 12. I kontrast hertil: "Investeringsniveauet ventes lavt i mange år fremover", skriver IFRO i "Finansieringsforhold i dansk landbrug" (Zobbe, Olsen, Pedersen IFRO maj 2015)

Det vigtigste landbrugsrelaterede politiske dokument, der er produceret i perioden 2012-2016, er Natur- og Landbrugskommissionens rapport: En ny start.

Kommissionen var en direkte forlængelse af S-R-SF-regeringsgrundlagets forsøg på at italesætte nye politiske løsninger af den meget fastlåste situation i landbruget.

"Regeringen vil derfor nedsætte en hurtigt arbejdende uafhængig natur- og landbrugskommission til udarbejdelse af forslag til løsning af landbrugets strukturelle og økonomiske og miljømæssige udfordringer, herunder hvordan erhvervet kan bidrage i klimaindsatsen og til miljø- og naturindsatsen" (Regeringsgrundlaget 2011:33)

Rapporten udkom april 2013, var forfattet af 12 udpegede eksperter under ledelse af formand Jørn Jespersen og blev til på baggrund af et relativt omfattende materiale. Følgegrupper og stakeholders producerede en lang række statusrapporter og redegørelser. DCE (Nationalt Center for Miljø og Energi) og Fødevareøkonomisk institut stod for statistiske modeller og konsekvensberegninger.

Rapporten indeholdt 44 konkrete anbefalinger til udvikling af dansk landbrug og beskyttelse af miljøet. Det er mig bekendt det mest omfattende og helhedsorienterede blik på landbrugets aktuelle situation, der er skrevet i nyere tid. Imod alle odds - kommissoriet var skrevet af en regering, der var i åben konflikt med dele af erhvervet - blev rapporten godkendt, anerkendt og i de fleste kredse ligefrem hyldet som et Columbus-æg. Måske havde debatten om Grøn Vækst givet erhvervet nogle politiske erfaringer, der gjorde interessevaretagelsen strategisk på dette punkt?

I hvert fald var Landbrug & Fødevarer konstruktive partnere i udfærdigelsen, hvilket afspejler sig i rapportens allerførste sætning: "Den globale efterspørgsel efter fødevarer stiger markant og vil gøre det i de kommende årtier." (NLK 2013:9), et udsagn som L&F ofte bruger som argument for øget produktion.⁸

Men også i den efterfølgende evaluering af kommissionens arbejde: "Heldigvis er der kommet stadig større erkendelse af, at vækst kan ske i balance med natur og miljø. Det er Natur- og Landbrugskommissionens anbefalinger fra foråret 2013 et godt bevis på" (Merrild 2014:228)

⁸ Det står i kontrast til den seneste erkendelse: "Vi er i en periode lige nu, hvor der er for meget af alting. Der er for meget olie, og der er for meget mad i verden, siger Martin Merrild." Landbrug & Fødevarers forklaring på krisen maj 2016. (dr.dk 20/05/2016)

Blandt politikerne og fra landbrugets top lød der optimistiske toner, denne gang var det lykkedes at finde en ny balance mellem produktion og miljø, mellem konkurrenceevne og bedre vilkår for naturen. Internt i kommissionen havde der været mange slagsmål, og regeringens økologimål var røget ud til fordel for et mere traditionelt landbrugssigte.⁹ Lad os kort kaste et blik på rapportens hovedkonklusioner og de mest centrale anbefalinger.

Det er vigtigt at nævne, at kommissionen selv - i både rapport og efterfølgende debat - har fremhævet, at de 44 anbefalinger og 144 konkrete handlingsforslag er et sammenhængende hele, der kun *tilsammen* kan være 'den nye start' der ønskes. Det bør også nævnes, at kommissoriet betinger, at anbefalingerne er udgiftsneutrale.

Anbefaling 1 - 10 handler om at skabe 'klare strategier og mål for naturen i Danmark'. Naturen er trængt pga. den intensive drift i det åbne land, og der skal bedre og mere målrettet beskyttelse af den natur der findes. Her hæfter kommissionen sig bl.a. ved, at plejen af de særligt beskyttede naturarealer, de såkaldt paragraf 3 arealer, helt lovligt bliver både gødet og sprøjtet. Her ønskes en begrænsning.

Anbefaling 11 - 18 handler om målrettet miljøregulering. Der er klare fordele for både miljø og landbrug ved at ændre måden, man regulerer landbrugets miljøbelastning på. Her er fokus en lang række forskellige miljøbelastninger, ikke kun kvælstof. Men i striden om vedtagelsen af Fødevarer- og Landbrugspakken (L68) (se herunder) henviste miljø- og fødevarerministeren vedholdende til Anbefaling 11.

Her kan man hæfte sig ved, at forfatterne understreger "Det er en klar forudsætning for den nye model for kvælstofregulering, at EU-målsætninger for vandmiljøets tilstand opfyldes, og at eksisterende regulering ikke afvikles før den nye regulering er udviklet og klar til implementering"(NLK 2013:41)

Anbefaling 17 og 18 handler om reduktion af anvendelsen af sprøjtemidler og bedre beskyttelse af drikkevandet. Målet er en reduktion af belastningen med 40 % ved udgangen af 2015.

Anbefaling 19, 20 og 21 handler om Danmarks klimainsats, herunder en reduktion af landbrugets drivhusgasemissioner og udvikling af nye afgrøde- og dyrkningssystemer. Anbefaling 22, 23 og 24 handler om planlægning og forvaltning af det åbne land. "Der skal i lovgivningen fastsættes klarere og stærkere principper for prioritering af hensynet til sikring af jordbrugsarealet og udfoldelsesmuligheder for landbrugserhvervet" (NLK 2013: 60)

⁹ Jeg har haft kilder i kommissionen, der har delagtiggjort mig i diskussionerne. Der var der stærke kræfter i og omkring Natur- og Landbrugskommissionen, der ønskede helt at afskaffe landbrugsloven. De økologiske ambitioner fra regeringsgrundlaget blev lagt over i et andet regi: Handlingsplan for økologien.

Anbefaling 25 - 28 handler om forskning og innovation. Her skriver rapporten: "Skal Danmark have del i de nye vækstmuligheder, skal der fortsat satses på samarbejde og innovation i den danske fødevareresektor og ikke mindst i udviklingen af bæredygtige fødevarer, hvor høj kvalitet, økologi, sundhed, dyrevelfærd, fødevareresikkerhed og sporbarhed er vigtige konkurrence-parametre" (NLK 2013:65)

Anbefaling 29 - 35 handler om gælds- og generationsskifteproblematikken. Anbefaling 29 foreslår at lovens barriere for selskabsdannelse skal fjernes for at tilvejebringe ny kapital.

Under Anbefaling 30 står der "Nødlidende landmænd håndteres delvist internt i den finansielle sektor, men situationens alvor kræver opmærksomhed og i en række konkrete tilfælde umiddelbar handling. Etableringen af Landbrugets Finansieringsbank skulle netop løsne op for gældsatte, effektive landmænd. Situationen har dog krævet, at Landbrugets Finansieringsbank indtil videre har brugt de fleste ressourcer på overtagelse af kunder fra Finansiell Stabilitet" (NLK 2013:77). Her foreslås bl.a. sælgerpantebreve, erhvervsobligationer og en gældssanering til effektive landmænd.

Anbefaling 34 forsøger at adressere generationsskiftet, men vanskelighederne overskygger en egentlig konstruktiv anbefaling. Man foreslår en statslig lånegaranti, der omfatter både enkeltpersoners etablering og opkøb og samtidig scenarier, "hvor en yngre landmand køber betydelige kapitalandele i et selskab for at indgå i driften" (NLK 2013:81)

Anbefaling 35 er interessant, fordi den samler alle udfordringerne under et og foreslår et Landbrugsbarometer. Jeg citerer lidt mere udførligt:

"Gælden i dansk landbrug er ekstraordinær stor. Landbrugets gæld har medført ustabilitet i den finansielle sektor og også af denne grund påvirket resten af samfundet. (...) mangelfuld rådgivning og dermed manglende evne til at gennemskue konsekvenserne forbundet med lånene og de finansielle aftaler. Resultatet af de massive udlån er, at landbruget har en meget stor gældsbyrde, hvor konsekvenserne indtil videre begrænses af en historisk lav rente kombineret med afdragsfrie lån. For en stor del af de afdragsfrie lån vil den afdragsfrie periode snart udløbe, hvilket kan medføre meget alvorlige negative konsekvenser for landbruget. Tilsvarende kan konsekvenserne af en rentestigning blive dramatiske.(...) Der skal derfor en gang om året tages en pejling på udviklingen i udlån til landbruget. Pejlingen skal afspejles i et 'landbrugsbarometer', der indeholder en analyse af forholdet mellem landbrugets værdier og udlån til landbruget. Indsatsen bør afspejle udviklingstendenser fordelt på bedriftstyper, jordens dyrkningsværdi og forskelle i landmændenes evner til at skabe resultater. Også fremtidige forpligtelser bør indgå som f.eks. udskudt skat og kendte fremtidige begrænsninger som følge af ny lovgivning og regulering mv.(...) Opgørelserne skal foretages af uvildige institutioner(...)" (NLK 2013:82-83).

Bemærk at kommissionen vælger ordet 'uvildig'.

De sidste ni anbefalinger fordeler sig på biomasse, forskning og ny teknologi, forholdet til EU - hvor Danmark fortsat skal arbejde for at afskaffe landbrugsstøtten - og endelig 'en kontrol baseret på dialog, ansvar og tillid'.

Rapporten blev som sagt vel modtaget, men iagttagere anede, at det var for godt til at kunne være sandt. På de forskellige debاتمøder, der fulgte offentliggørelsen, var der da også højlydt utilfredshed - primært, men ikke kun, fra landbrugskredse.

Kommissionens anbefalinger blev da heller ikke fulgt op i det lovgivningsarbejde der fulgte. Fødevareministeren udskiftedes midt i processen til fordel for en minister med en mere erhvervsvenlig fremtoning og som i dag er direktør i Landbrug & Fødevarer.

Landbrugets fremtidige rammevilkår blev lagt over i en 'vækstpakke' forhandlet i Erhvervs- og Vækstministeriet. I lyset af mine indledende udredninger er det svært at se rapportens skæbne som andet end en taktisk armlægning mellem landbrugets interesser og de kræfter i regeringen, samfundet og forskningsverdenen, der ønskede en mere rationel og dialogbaseret samfundsnyttig udvikling, hvor de sidstnævnte tabte. Der var ikke en opbakning i erhvervet til 'en ny start'.

Debatmøde om Natur- og Landbrugskommissionens anbefalinger på Hotel og Restaurationsskolen 12. september 2013. Billedet er utydeligt, men på scenen sidder Ida Auken (Miljøminister) Per Kølster (ØL) Ella-Maria Bischoff Larsen (DN) Martin Merrild (L&F) Karen Hækkerup (Fødevareminister). Moderator Niels Krause Kjær er i gang med at kommentere afstemningen: Danmark skal satse på produktion selvom det koster miljømæssigt? Den gule farve er 'Ja'. Et øjeblik efter billedet er taget, kommenterer Merrild afstemningen med: "Jeg kan se, at jeg er blandt venner her."

COWI-rapporten

Det samme kan der siges om den store 'Nabotjek-rapport', som udkom i maj 2015. COWI-rapporten blev udarbejdet som supplement til det ovenfor nævnte lovarbejde med 'Vækstplan for fødevarer', som en bred forligskreds stod bag. Rapporten blev til dels som politisk modtræk til erhvervets voksende kritik af 'dansk overimplementering' af EU-direktiver og dels på foranledning af NLK's anbefaling af uvildige redegørelser. Helt uvildig var rapporten dog ikke, undersøgelsens forudsætninger blev skrevet i et tæt samarbejde mellem Seges, IFRO og Aarhus Universitet (bl.dk 20/11/2015).

Det har været et af Landbrug & Fødevarers hyppigst brugte argumenter op gennem 2000'erne, at den danske fødevarerektors konkurrenceevne blev stærkt forringet af 'overimplementering'. Se endvidere omtalen af 'netværkskonferencen' s. 96. Rapporten lavede et såkaldt 'nabotjek' af miljøregulering i de omkringliggende lande, som dansk landbrug er i primær konkurrence med. Konklusionen var, at miljøregulering bliver implementeret forskelligt i forskellige lande alt efter geografi, klima og andel af jorden, der er i drift; men at samlet set var der ingen negativ konkurrenceeffekt for dansk landbrug. Rapporten konkluderede endvidere, på linje med Natur- og Landbrugskommissionen, at gælden i dansk landbrug var den dominerende faktor, der begrænsede landbrugets konkurrenceevne. Materialet omfatter lovgivning i Danmark og fire udvalgte EU lande: Frankrig, Nederlandene, Polen og Sverige samt to tyske delstater: Slesvig-Holsten og Niedersachsen.

For at forstå præmisserne for analyse og konklusion samt give et indblik i samspillet mellem politiske rammevilkår og produktionsfaktorer citerer jeg fra rapporten:

"Vækst- og nabotjek af miljøregulering og kontrol af primærjordbruget" (Cowi/IFRO 2015):

"Landbrugssektorerne er blevet sammenlignet, og de væsentligste indikatorer er: Danmark og Nederlandene har et landbrugsareal, som udgør ca. 60 % af det samlede areal. Omdriftsarealet er omkring 50 % af det samlede areal i Danmark og det er det højeste af de sammenlignede lande og delstater. I de andre lande er en større andel af landbrugsarealet udlagt som vedvarende græs, og på nær Nederlandene, udgør det samlede landbrugsareal en mindre andel af landets/delstatens samlede areal.

Dyretætheden er højest i Nederlandene, hvor den er næsten det dobbelte af den danske, som igen er ca. den dobbelte af dyretætheden i de øvrige undersøgte EU-lande og tyske delstater. Miljømæssigt skal alle undersøgte EU-lande og tyske delstater leve op til de samme EU-direktiver, primært vandrammedirektivets krav til miljøkvaliteten i alle vandområder. Oversigter over vandområdernes miljøtilstand viser, at ingen lande lever op til kravene. Specielt er mindre end 10 % af kystområderne, som landene udleder til, i god økologisk tilstand. "(ibid. s.198)

I konklusionen står: "Analysen af bedriftenes effektivitet indikerer, at der ikke er så store forskelle i rammevilkår, at de medfører, at danske bedrifter er mindre effektive end bedrifter i nabolandene. Analysen kan ikke bruges til at konkludere, at der ikke er forskelle i rammevilkårene for kvælstof- og fosforreguleringen; kun at de ikke er så væsentlige, at danske bedrifter bliver mindre effektive end bedrifter i de undersøgte EU-lande og tyske delstater. Målt på bruttooverskud, som er nettoindtjeningen minus finansierings- og eksterne udgifter, ligger de danske bedrifter lavt. Det skyldes, at de danske bedrifter har investeret væsentlig mere kapital i bedriften. I forhold til nogle af nabolandene er det mere end fire til fem gange så meget – og mellem 50 % og 75 % af investeringerne er lånefinansierede. De deraf følgende renteudgifter giver de danske bedrifter et relativt lavt overskud"(ibid. s.201-202).¹⁰

Hverken landbrugets organisationer eller partierne bag den nye Fødevarer- og Landbrugspakke har inddraget denne analyse i den nye landbrugspolitik, tværtimod er retorikken forblevet den samme.

I den allerede citerede tale på Landbrug & Fødevarers delegeretmøde i november 2015 siger formand Martin Merrild:

"Det er jo ikke fordi, vi er mindre effektive. Tværtimod er vi nogle af de mest effektive landmænd i verden. Men hvis kravene til vores produktion er langt hårdere end vores nabolande. Indholdet i 16-punkts-planen tager med al rimelighed fat i de konkurrencevilkår, der er blevet ringere og ringere gennem de seneste år"(Merrild 2015: 5)

Den nye Fødevarer- og Landbrugspakke (L 68) er i skrivende stund netop blevet vedtaget. Loven bygger på og indeholder det samme rationale, som L39 og L37.

I L 68 er fokus dog på at øge produktiviteten, ikke ved eksterne investeringer, men ved at ændre på vilkårene for dyrkning og drift på selve ejendommen, i loven konsekvent kaldet 'virksomheden'. Den meget omtalte lov, der fældede ministeren - og derfor er underskrevet af fødevarerordføreren for regeringspartiet - indeholder kun følgende passus:

"I lov om jordbrugets anvendelse af gødning og om plantedække, jf. lovbekendtgørelse nr. 500 af 12. maj 2013, som ændret ved lov nr. 576 af 4. maj 2015, foretages følgende ændring:

1. § 6, stk. 3, affattes således:

»Stk. 3. Ministeren fastsætter afgrødernes kvælstofnormer.«" (ft.dk L68 25/2/2016)

¹⁰ Yderligere centrale afsnit og konklusioner fra rapporten, se bilag 1.

Dette lakoniske indhold giver mulighed for at skrive miljøreguleringen afgørende om:

"§ 1. Loven har til formål at regulere jordbrugets anvendelse af gødning og fastsætte krav om etablering af plantedække og om andre dyrkningsrelaterede tiltag med henblik på at begrænse udvaskningen af kvælstof¹⁾".

Fodnoten er interessant, så den inkluderes her:

"¹⁾ Lovbekendtgørelsen indeholder bestemmelser, der via den danske nitrathandlingsplan bidrager til opfyldelse af de danske forpligtelser efter Rådets direktiv 91/676/EØF af 12. december 1991 om beskyttelse af vand mod forurening forårsaget af nitrater, der stammer fra landbruget, og via indsatsprogrammerne i de danske vandområdeplaner bidrager til opfyldelse af de danske forpligtelser efter Europa-Parlamentets og Rådets direktiv 2000/60/EF af 23. oktober 2000 om fastlæggelse af en ramme for Fællesskabets vandpolitiske foranstaltninger".

§ 6. For planperioden skal virksomhedens samlede kvote for kvælstof beregnes som summen af kvoterne for de enkelte marker i virksomheden. For hver enkelt mark beregnes kvoten på grundlag af markens størrelse, afgrøde, forfrugten og afgrødens kvælstofnorm i det pågældende klimaområde og jordbonitet. Miljø- og fødevareministeren fastsætter regler om, hvorledes markens størrelse og afgrøde fastsættes.

Stk. 2. Virksomhedens samlede kvote for kvælstof skal korrigeres efter kvælstofprognosen for planperioden.

Stk. 3. Ministeren fastsætter afgrødernes kvælstofnormer.

Stk. 4. Ministeren kan fastsætte regler for tildeling af en kvælstofnorm til hvede til brødfremstilling, herunder fastsætte en øvre grænse for det areal, som kan tildeles denne norm.

§ 19. Miljø- og fødevareministeren kan etablere særlige ordninger, som den enkelte virksomhed kan vælge som alternativ til etablering af efterafgrøder, jf. § 18." (ft.dk 2/3/2016: (offentliggjort 3/3 og ikrafttrådt 4/3/2016)

Der hersker fortsat en del usikkerhed om både effekten på landbrugets indtjeningsmuligheder, hvordan miljøreguleringen i praksis udformes samt ikke mindst EU's reaktion på pakken. Jeg vil derfor ikke her gennemgå lovændringerne og deres potentielle økonomiske betydning men i stedet fremhæve usikkerheden omkring miljøeffekterne. Det skal tjene til dokumentation af, at politikken ikke (kun) baseres på objektive faglige vurderinger og en apolitisk forvaltning og antyde, hvorfor Kommissionen fandt det nødvendigt at 'uvildige institutioner' skulle inddrages i landbrugsbarometeret.

Som det fremgår af lovens første sætning er dens formål at begrænse kvælstofudvaskningen. Indholdet i L 68 blev fremlagt allerede i november 2014 under navnet '16-punkts planen', da partierne bag var i opposition.¹¹ Forvaltningens bedømmelse af 16-punkts planen var i januar 2015:

"Den samlede effekt heraf vurderes ifølge Naturstyrelsen og Miljøstyrelsen umiddelbart på baggrund af de hidtidige opgørelser af disse virkemidlers kvælstofeffekt, at være en øget tilførsel til kystvand op til ca. 10.000 tons eller en forøgelse på ca. 18 % af den danske landbaserede kvælstoftilførsel" (Altinget/Weekendavisen 27/11/2015 s.5).

Det er altså den samme forvaltning og det samme embedsvælde, der efter regeringsskiftet beregner de samme virkemidler, sådan at effekten nu er en reduktion af kvælstofudvaskningen (allerede i 2016) og samlet vurderes at have en positiv indflydelse på ikke bare vandmiljøet - men være et stort grønt plus for hele miljøet. Selv om logikken kan være vanskelig at indfange, vil den øgede kvælstoftilførsel ifølge Miljø- og Fødevareministeriet ske til gavn for vandmiljøet og naturen.

Det er ikke sandhedsværdien af de ovennævnte udsagn, der er interessant. De inddrages for at belyse den prekære situation, som til dels er et udtryk for den samme problematik, jeg nævnte i 'Afgrænsning af feltet': Forvaltningsdokumenter og den forskning, de baserer deres argumenter og prognoser på, er underlagt en ideologisk vinkling, et politisk pres og økonomiske interesser - der tilpasser videnskaben til den ønskede politiske dagsorden.¹²

Uoverensstemmelserne i forvaltningens vurdering af den seneste landbrugsregulering er et tydeligt udtryk for 'det politicerede embedsvælde', som Jesper Tynell har afdækket og beskrevet i sin bog 'Mørkelygten' (2014). Bogen kommer ikke ind på miljø- eller landbrugspolitik, men omstændighederne ved fremlæggelsen af 16 punkts planen/ Fødevare- og Landbrugspakken¹³ bekræfter et af Tynells centrale citater:

"Offentlig politik er jo en underafdeling af markedsføring. Du bruger de argumenter, som folk køber. Hvad enten det er det 100 % rigtige, det 50 % rigtige eller somme tider kun det 10 % rigtige. (...) Det er jo demokratiets ulykke, kan man sige." (Anonym embedsmand, Tynell 2014:15)

¹¹ Indholdet i 16-punkts planen og Fødevare- og Landbrugspakken er stort set identisk. I januar 2016 drog Eva Kjer Hansen på Danmarksturne for at forklarer sin politik til landmændene. Jeg deltog i mødet i Sorø 14/01/2016, hvor vi fik udleveret et skrift, der som overskrift hed: Sådan opfyldes 16-punktsplanen i Fødevare- og Landbrugspakken. Det er i øvrigt værd at bemærke, at første halvdel af mødet udelukkende var for medlemmer af partiet Venstre. Se iøvrigt blogindlægget: stofskifte.blogspot.dk/ En ny tid.

¹² Denne del af afhandlingen er skrevet før begivenhederne omkring lovpakken. Berlingske har i løbet af 2016 bragt en artikelserie om Fødevare- og Landbrugspakken, herunder arbejdsmiljøet i det nye Miljø- og Fødevareministerium. Her beskrives bl.a. en medarbejderflugt pga. politisk pres. Politico.dk 2016.

¹³ I uge 15 2016, kunne Tynell i P1's Orientering afdække, hvordan også Fødevare- og Landbrugspakken lå under for denne Mørkelygtepraksis. I Orientering P1 torsdag d. 14/4/2016 blev sagerne sammenfattet.

I bogen beskriver embedsmænd, hvordan tal, grafer og procenter altid kan manipuleres til at betyde det, man politisk ønsker at sige, og hvordan netop denne brug af 'tal' er yderst effektiv, da de færreste er i stand til at gennemskue endsige argumentere imod f.eks. en graf, der viser dette eller hint. Det er ikke kun det politiske niveau, der forstår at udnytte 'tallenes magt', det gør forskere, tænketanke og interesseorganisationer også.

Dette gælder selvsagt både kritikere og støtter af eksempelvis landbrugspolitikken. Betydningen af denne 'politicering af fakta' er, at når landbrugets økonomiske nøgletal, beskæftigelses- og miljøeffekter bliver præsenteret i offentligheden, hersker der stor usikkerhed omkring validiteten af det fremlagte.

Her er det vigtigt at ihukomme, at forskningsmidler og i det hele taget den store vidensproduktion på fødevareområdet understøtter erhvervets kommercielle interesser. I afsnittet om de kulturelle rammevilkår nævnes flere eksempler.

Når politikerne, offentligheden, landmændene og videnskaben skal navigere i et spændingsfelt af 'fakta', kan resultatet være, at man finder den graf, der bekræfter det, man allerede på forhånd mente. Det er det, der er 'demokratiets ulykke'.

Det fremlagte belyser en interessevaretagelse med betydelig politisk indflydelse, som fokuserer på øget produktion og konkurrencedygtige rammevilkår, der ikke begrænser landbrugets udfoldelsesmuligheder. Politisk følger man landbrugets vision, og det giver et produktivistisk og eksportorienteret sigte med lovgivning og regulering, der underbygger de KVP-rationaler, som er belyst ovenfor. Udviklingen indeholder nogle indbyggede økonomiske og kulturelle modsætninger, hvilket udfoldes herunder, men som bl.a. giver sig udslag i, at der opportunt tages afstand fra de politiske aftaler, der indgås.

Yderligere sammenfatning og analyse af dette spor i Afsnit 3.

EU

“Det meste af Europa er dækket af landbrugsjord og skov, som er afgørende for vores sundhed og økonomi. EU's fælles landbrugspolitik er garant for, at landbrug og miljøhensyn går hånd i hånd. Den bidrager til at udvikle den økonomiske og sociale struktur i landdistrikterne og spiller en vigtig rolle, når vi skal tage nye udfordringer op som klimaforandringer, vandforvaltning, bioenergi og biologisk mangfoldighed.”

(Overskrift om EUs landbrugs-politik på den danske version af EUs Landbrugskommissærs hjemmeside: http://europa.eu/pol/agr/index_da.htm Faktaboxen er samme sted fra. De fremhævede ord er **ikke** tilføjet)

Tilskynder den fælles landbrugspolitik til intensivt landbrug?

Nej. Den fremmer faktisk ekstensive produktionssystemer. Vi ønsker ikke et industrialiseret landbrug i Europa. Der skal være plads til både små og store bedrifter.

Hvis vi afskaffede den fælles landbrugspolitik nu, ville mange landmænd blive nødt til at intensivere deres produktion for at overleve. Men formålet med den reformerede landbrugspolitik er ikke, at landmændene skal producere mere, men at de i stedet skal satse på en **bæredygtig** og **miljøvenlig** produktion.

Den europæiske landbrugsstøtte er skruet sammen på en indviklet måde, der tager højde for regionale, historiske og driftsspecifikke forskelle. Med fare for at oversimplificere støtte-rationalerne vil jeg her af pladshensyn forsøge at redegøre for de overordnede rammer og de mest relevante danske perspektiver.

Fra Danmarks indtræden i EF i 1973 og frem er samfundets regulering og økonomiske håndsrækning til landbruget i stigende grad blevet institutionaliseret gennem den europæiske landbrugsstøtte, i daglig tale CAP og 'enkeltbetaling'. Den europæiske fødevareforsyningsikkerhed var den oprindelige hensigt med støtten, 2. verdenskrigs fødevaremangel og indvandringen fra land til by, der eksponerede den relativt svage landbrugsindkomst overfor andre erhverv, udgjorde den historiske baggrund.

Landmanden blev givet en prisgaranti for produkterne, hvilket sikrede forsyningsikkerheden og/gennem en accepteret levestandard i landbruget. Men det gav et uheldigt incitament til et ensidigt fokus på øget produktion, fordi man blev sikret støtten uanset efterspørgslen. Det førte til den massive overproduktion, vi hørte om i 1980'erne.

Dette forhold forsøgte imødegået gennem forskellige reguleringsmekanismer. En af dem var braklægningsordningen, der gav støtte til *ikke* at dyrke jorden, et princip, der i øjeblikket synes at være i spil igen for at håndtere 'mælke-krisen'.¹⁴

illustration fra Det danske landbrugs historie bind 4 s.319

I 1993 kom McSharry-reformen, hvorefter støtten bliver givet for blot at eje jorden - hvilket har fået kritikere til at kalde ordningen 'Land-støtte', da både lufthavne og golfbaner nu kunne få landbrugsstøtte. Senere er der dog kommet visse produktionskrav til. Men konsekvensen af, at jord *i sig selv* er støtteberettiget, er at EU-støtten har kapitaliseret sig i jordprisen, så det i dag er meget svært at se, hvordan man kan fjerne støtten uden at undergrave hele Europas fødevaresektor.

De seneste to CAP-reformer har således forsøgt at omprioritere støtten. Først at inddrage midler til landdistrikternes udvikling, derefter at gøre den afhængig af modydelser (primært miljøbeskyttelse) samt at øge den indre konvergens. Sidstnævnte dækker over ønsket om at harmonisere produktionsapparatet på tværs af Europa. For at gøre det må man give de mindst teknologisk rustede landbrugssektorer en større støtte, så de kan indhente de andre og skabe en mere lige konkurrence på det indre marked. Samtidig bliver der spekuleret voldsomt i denne konvergens, da jorden i Østeuropa antages at stige i værdi i samme takt som konvergens øges.

¹⁴ "Den irske EU-kommissær vil fremlægge forslag, så mælkeproducenter kan få støtte til frivilligt at neddrole mælkeproduktionen" (Landbrugsavisen 14/3/2016). 21 mia. kr. er nu postet i dette koncept (arc2020.eu).

Denne 'konvergens-spekulation' perspektivers i afsnittet herunder.¹⁵

EU's landbrugsstøtte udgjorde i 2014 ca. 300 mia. kr. Støtten gives som nævnt gennem CAP'en, som løber i syv-års perioder. En landbrugskommissærs periode løber derimod i fem år, hvilket kan give, og især under det sidste skifte har givet, problemer med implementeringen af den seneste reform.

Der er mange kritikere af landbrugsstøtten, både blandt medlemslandene og i Bruxelles, men især møder den hård kritik i institutioner som OECD og WTO, hvor liberalisering og de frie markeds kræfter er primære politiske drivere. Over årene har det ført til et stigende politisk pres fra mange landes øvrige erhvervsliv, der ikke kan se, hvorfor landbrugserhvervet skal støttes, når fødevareforsynings sikkerheden ikke er et problem; et argument, der bliver forstærket af, at landbruget producerer på en mere og mere sammenlignelig måde med andre industrier. Det har gjort hver ny CAP-periode til et kæmpe politisk slagsmål, og de seneste to CAP-reformer har som nævnt været præget af et voksende behov for at legitimere støtten.

En af mekanismerne har været at overføre midler fra den direkte betaling til landbruget (enkelt-betalingen) i det, der kaldes 'søjle 1' over i en 'søjle 2', der giver støtte til landdistriktsudvikling. Hvordan de penge bruges, varierer fra land til land. I Danmark er landdistriktsudvikling og landbrugsudvikling ofte synonymt, og vi regnes for at være et af de 'gamle' EU-lande, hvor den største andel af søjle 2 midlerne kanaliseres tilbage til søjle 1. Senest blev dette kodificeret i den nye landbrugspakke:

"Landbruget skal have en konkurrencegaranti, der betyder, at omlagte midler fra landbrugs-støtten til landdistrikterne skal bruges til at styrke landbrugets konkurrenceevne og reserveres til bl.a. at gennemføre den nye målrettede kvælstofregulering samt udvikle teknologien til at gennemføre den nye emissionsbaserede ammoniakregulering af staldanlæg." (Fødevare- og Landbrugspakken punkt 9)

I den seneste reform har man introduceret 'public goods'. Tjenesteydelser landmanden leverer samfundet f.eks. i form af landskabspleje, miljøvenlige efterafgrøder, udvidet sædskifte, der giver bedre biodiversitet samt etablering af det, der i den danske implementering hedder 'Miljø-fokus-arealer'.

I EUs policypapers taler man om en 'post-produktivistisk' regulering, der på linje med de ovenfor citerede policyudsagn, skal fremme en multifunktionalisme i landbrugs-

¹⁵ Den indre konvergens er et centralt skisma i CAP'en. I dag er hektar-støtten beregnet ud fra en historisk produktivitetskoefficient, hvilket betyder at uligheder i produktionsapparatet bibeholdes og altså modvirker den bagvedliggende ekspliciterede hensigt. Danmark modtager f.eks. mere støtte pr. hektar end Polen. Alle de østeuropæiske EU-lande får en lavere støtte end vestlige, se endvidere udtrykket 'den falske psykologi' herunder. Denne indre disharmoni har hjemsøgt landbrugsstøtten lige så længe den har eksisteret.

produktionen. Med andre ord ønsker man via reguleringsmekanismer at fremme politiske målsætninger, som ikke nødvendigvis i sit udgangspunkt har noget med landbrugsdrift at gøre.

CAP'en vedtages i Bruxelles men skal implementeres i de enkelte medlemsstater.

Uheldigvis er der en stor grad af autonomi og dermed variation i, hvordan de enkelte medlemsstater implementerer og kontrollerer CAP'en samt de øvrige direktiver, der øver indflydelse på landbrugets produktion. Det har givet anledning til en situation, hvor hvert land forsøger at give deres landmænd en konkurrencefordel ved at støtte mest muligt og 'under-implementere' reguleringen.¹⁶

Danske landmænd modtog i 2015 6,3 milliarder kr. fra Bruxelles i enkeltbetaling, og dertil kommer søjle 2 midler og diverse andre støtteordninger. Samlet set lander man i Danmark årligt på ca. 10 mia. kr. i direkte tilskud i perioden 2016-2020.¹⁷

Det er altså ganske betydelige beløb, erhvervet får af samfundet/skatteyderne, hvilket sætter legitimeringsdebatten i relief.

De landbrugspolitiske forhandlinger i Bruxelles revolverer om to centrale temaer: Hvordan kan EU legitimere støtten ved, at den instrumentaliseres til at opnå andre politiske mål. Samt hvordan kan landbruget - og de eksterne ejere af landbrugsjorden - undgå, at denne legitimeringsdebat får negative konsekvenser for deres økonomi.

Danmark tilhører en mindre, men meget politisk aktiv gruppe, der i EU-jargon bliver kaldt 'The Gang of Four', som indbefatter Sverige, England, og Holland,¹⁸ og som står for en 'produktivistisk' eller 'super-produktivistisk' landbrugspolitik. Danmarks officielle politik er, at landbruget skal fungere på markedsøkonomiske vilkår, og at landbrugsstøtten bør afskaffes. Det 'gang', vi tilhører, mener, at deres landmænd er så konkurrencedygtige, at de frie markeds kræfter vil være en fordel for dem. Det er en del af baggrunden for de citerede prognoser om konsekvensen af mælke-kvotens ophør i økonomiafsnittet herunder.

Men så længe støtten eksisterer, må man selvfølgelig kæmpe for sin del af kagen. Og alle informanter var enige om, at den bliver svær at afskaffe. Alle lande i EU vil gerne have

¹⁶ Det påpegede COWI-rapporten og Danmark synes i stigende omfang at benytte denne mulighed. Fødevarer- og Landbrugspakken tog f.eks. efterafgrøder og sædskifte ud af kravet til 'enkelbetalingen' - samt indførte nogle tvivlsomme definitioner af markskel og vådområder (L186s § 19), hvilket med stor sikkerhed er brud på CAP'ens støtteregler. Lüttichau, præsident i Landhusholdningsselskabet advarer i øvrigt imod denne udvikling i sit bidrag til Tidsskriftet for Landøkonomi december 2014.

¹⁷ Redegørelse fra Miljø- og Fødevarerministeriet marts 2016.

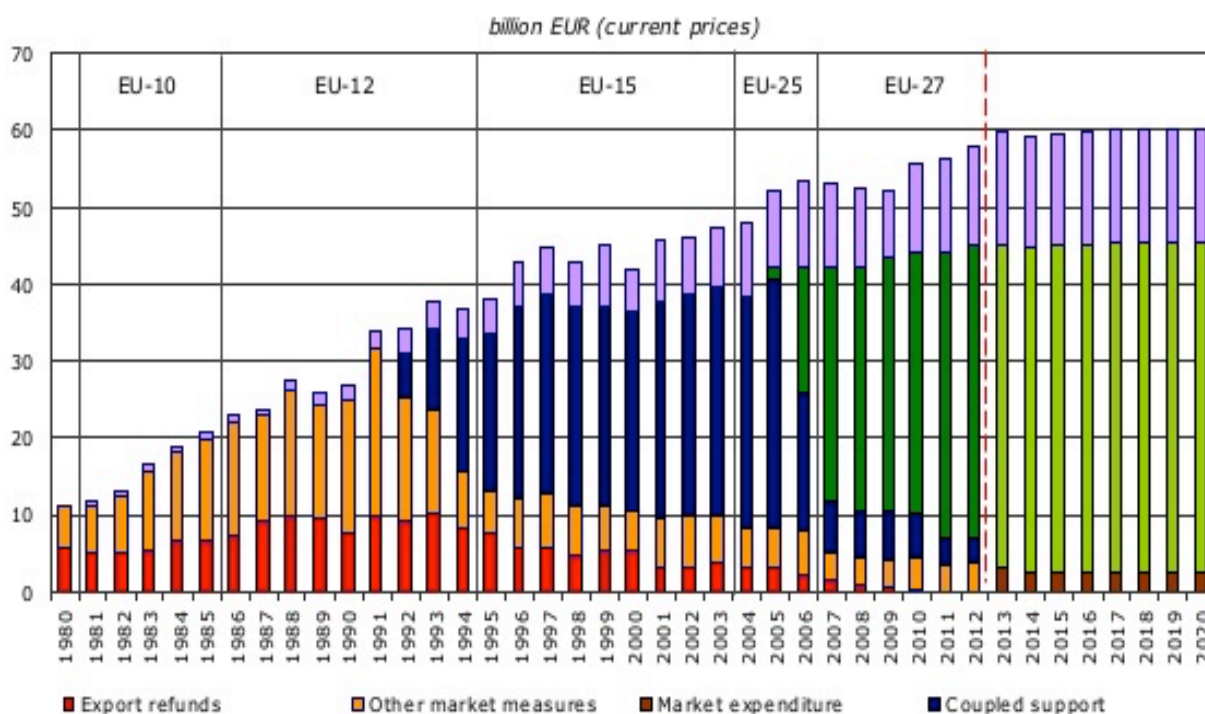
¹⁸ Nordvesttyskland regnes også til denne gruppe, hvilket også afspejledes i COWI-rapportens fokus. Men interesser og politiske udmeldinger præges af så mange komplicerede sammenhænge, at man kun skal forstå 'The gang of four' som en etikette, der indikerer en generel 'super-produktivistisk' indstilling.

noget konkret ud af medlemskabet i unionen, og landbrugsstøtten er ved en historisk tilfældighed blevet den budgetmekanisme, der fordeler EU's midler tilbage til medlemslandene. Dette synspunkt var der faktisk generel konsensus om blandt de ellers meget heterogene aktører, jeg interviewede. Det er, hvad professor i europæisk landbrugspolitik, Tomas Garcia Azcarate, kalder den falske psykologi i hjertet af CAP-reformerne:

"It is quite an interesting stasis. The reason we even have a CAP today is because it is the main instrument for redistributing EU funds. It is absolutely embedded in the EU distributional logic of the EU-budget, if you look through the CAP-reforms, you can make small changes, but the actual amount of money going out to each memberstates remains the same, because the fact is, that so much of the EU budget is distributed back to the member-states through the CAP, it is a historical accident....the CAP has become the funnel. Everybody agrees it is wrong, but nobody will change it. That is the false psychology in the heart of pillar one."

Med det mente han, at debatten om udfasning, reformer og konvergens mellem landene ikke dækker over reelle politiske forhandlinger om støttens omfordeling.

The path of CAP expenditure 1980-2020

(kilde DG-Agri 2014. Mørkeblå: prisstøtte; lysegrøn: enkeltbetaling)

I forbindelse med optakten til den seneste reform udtalte det danske medlem af komiteen for miljø, offentlig sundhed og fødevarer, Margrethe Auken (SF), tilbage i 2010:

"Landbrugslobbyen er også begyndt at ændre strategi, nu argumenteres der med at landbruget skal have en ganske betydelig miljøstøtte på grund af "markedsfejl". Altså en udvidelse af landbrugets allerede virkende "forureneren betales" princip (i modsætning til al anden industri får landbruget penge for begrænse sin forurening). At en betydelig del af den reducerede landbrugsstøtte kobles snævert med opfyldelsen af miljøkrav, er bestemt en mulighed. Og, belært af erfaring, ved vi at der endda er stor risiko for at landmændene hæver støtten, men undlader at opfylde alle miljøkravene. Derfor er det helt afgørende hvordan en sådan ny landbrugs-miljøstøtte udformes. Det må ikke være en videreførsel af den nuværende meget høje landbrugsstøtte, bare i "grøn" indpakningspapir." (<https://www.mm.dk/hvad-skal-vi-med-eus-landbrugspolitik/>)

Margrethe Aukens analyse viste sig at være ret præcis. Forhandlingerne om CAP-reformen kom især til at handle om landbrugets miljøstøtte i form af en 'grønning' af CAP'en gennem 'public goods' - og især indholdet af disse termer. Støtten skulle nu ikke længere være en støtte, men en betaling for et slags 'offentligt gode', som landmanden leverede. Public goods og 'cirkulær økonomi' bliver overalt i Bruxelles italesat som nødvendige værktøjer i 'omstillingen'. Jeg lavede ikke et eneste interview, hvor de to termer ikke blev nævnt.¹⁹

De potentielle økonomiske konsekvenser for landbruget, hvis en sådan sammenkobling sker på en måde, der går imod den 'produktivistiske dagsorden' kan være omfattende. Landbrug & Fødevarer skrev i en pressemeddelelse at 25 % af de danske fuldtidslandmænd ville gå konkurs, hvis den nye støtte blev implementeret, som kommissionen foreslog det i 2013.²⁰

De store summer, der er på spil, ses også afspejlet i landbrugslobbyens indsats.

¹⁹ Herhjemme må Landbrug & Fødevarer have ræsonneret, at det ikke var nødvendigt at skille så meget med de offentlige goder, deres medlemmer leverer, jeg har i hvert fald ikke set termen nævnt en eneste gang i en dansk sammenhæng. Men i mange andre EU-lande, er 'public goods' blevet en væsentlig del af den retoriske retfærdiggørelse for landbrugsstøtten. 'Cirkulær økonomi' og 'public goods' er økonomiske modeller udviklet i Wageningen.

²⁰ "Landbrug&Fødevarer har beregnet, at 25 % af de danske fuldtidslandmænd går konkurs" (www.seges.dk/Nyheder/Reduktionaflandbrugsstoettenkansendehvertfjerddanskelandbrugdaferhvervet.)

Illustration fra CEO - Corporate European Observatory.

På grund af den nye magtfordeling, indført med Lissabon-traktaten, er et af de steder, hvor interessevaretagelsen har størst betydning, parlamentet. Som en kilde²¹ tæt på kommissæren sagde:

"In 2009 the new ordinary legislative procedure was introduced, before the Council was the sole decision-maker. Now the Parliament is part of the new structure called the trialogues, which means that the committee on agriculture is an important third party in writing the next CAP. This committee is very much an extended voice of the productivist agricultural agenda, that is in line with Copa-Cocega (...) They had 8000 proposals to change the Commissioner's reform-draft."

Det, der siges her, er, at Europaparlamentets landbrugskomiteé agerer på vegne af den 'produktivistiske' dagsorden, formuleret af Copa-Cocega, den store fælleseuropæiske interesse-organisation, som formanden for Landbrug & Fødevarer, Martin Merrild, siden november 2015 også er i direktionen for. Det siger næsten sig selv, at parlamentets komitémedlemmer, hvoriblandt jeg havde flere samtaler, ikke selv har skrevet de 8000 ændringsforslag til den nye reform. De er skrevet af en tredjepart med store juridiske og administrative ressourcer.

Men det har de interviewede komitémedlemmer ingen skrupler ved. De mener, at denne politik er i deres egne landmænds bedste interesse - også selv om de måske ikke kan gennemskue politikken konsekvenser.

²¹ Embedsmænd i EU-forvaltningen er underlagt nogle særligt skrappe juridiske restriktioner for offentlige ytringer, blev jeg fortalt. Derfor skulle citater være anonyme.

En kommentar til det:

"The farmers are symbolic as well as actual in my view, because a lot of the politicians are quite populist by instinct, so if they can say that they are fighting for the farmers, it sounds good, even if they haven't thought through what that means. So the farming lobby really doesn't have to work that hard with their arguments, they don't really bother in their literature, you won't see a lot of heavy-duty evidence if you read their reports. They don't need to. It was the parliament that watered down the commission's proposal" (David Baldock IEEP).

EU's ombudsmand har i en rapport af 4. juni 2015 (OI/7/2014/BEH) påtalt problemet med landbrugslobbyens store indflydelse på den politiske proces og gentaget det offentligt ved flere lejligheder. Den nye men ikke særligt effektive 'åbenhedsliste', hvor lobbyorganisationer frivilligt kan lade sig registrere, har givet CEO, en lobbymonitorerende NGO, mulighed for at offentliggøre sammensætningen af de råd, nævn og udvalg, der konkret skriver de endelige formuleringer af CAP'ens ordlyd. Her har 'finansielle interessenter' herunder Copa-Cocega, en dominerende indflydelse i størrelsesordenen 70-85 % af medlemmerne.

I den forbindelse er det relevant at forstå, hvordan et regionalt så forskelligartet erhverv som den europæiske fødevareproduktion kan repræsenteres af én organisation. Min kilde tæt på kommissæren forklarede det store antal pladser, som Copa-Cocega havde i udvalg og råd, sådan:

"They (Copa-Cogeca red.) tell us that 'we have a need to represent the diversity in the sector' (...) But only one person shows up and he speaks for everyone. I have a lunch-appointment today with Peka Pessonen, he is the general secretary, and I will be sure to tell him again: It is a bomb under the system. That they don't understand, that they have to express the diversity, now that they have so many seats in the system".

Det lykkedes Copa-Cogeca og de interesser, organisationen repræsenterer, at 'af-grønne' reform-processen og sikre en fortsat støtte til produktivistisk landbrugsdrift, se endvidere interviewet med generalsekretæren herunder. Udfaldet har ført til spekulation i Bruxelles om, hvorvidt de 'grønne' organisationer vil trække sig helt ud af forhandlingerne omkring fremtidige reformer, hvilket ville kunne føre til en komplet mangel på legitimering.

Der bliver ikke her plads til yderligere at beskrive den magtkamp, der fandt og finder sted i forbindelse med CAP-reformprocessen. Desuden skete der det uventede, at den nye kommissær, der indtrådte efter vedtagelsen, indførte en helt ny term i forvaltningen: 'Discontinuity'.

Som navnet antyder mente kommissæren ikke at være bundet af sin forgængers indgåede politiske aftaler. I en pressemeddelelse 17. november 2015 udtalte den nye landbrugskommissær, ireren Phil Hogan, at både 'public goods'-kravene og kontrollen hermed blev beskåret med 80 % - også med tilbagevirkende kraft.

"It will be possible for certain schemes to reduce on-the-spot-checks from 5 percent to only 1 percent of the sample size. This measure will significantly relieve the burden on farmers and the national administration alike (...) most of the changes will be applicable from Claim Year 2016, some of them will be applicable retroactively for 2015" (Council_briefing - Simplification_Final)

Det skal ses i lyset af, at 40 % af de undersøgte europæiske landbrug i 2014 ikke overholdt støtte-kravene. En europæisk NGO skrev: "Because if there are fewer rules protecting public goods like water or biodiversity, and hardly any inspections anyway, who will ever get caught breaking them?" (arc2020.eu)

Alligevel er de fleste kritiske røster i EU samtidig enige om, at det er fornuftigt at beholde landbrugsstøtten. 'Det er den eneste måde, vi kan have bare en lille chance for at øve indflydelse på landbrugets produktionsmetoder', er argumentet.

Interessevaretagelse i Bruxelles

Jeg havde den specielle oplevelse at få 'audiens' hos Copa-Cocegas generalsekretær, finnen Peka Pessonen. Det er min vurdering, at han er den mest centralt placerede person i den europæiske landbrugsdebat, derfor gengives her nogle erfaringer fra interviewet.

På hans kontor i organisationens mondæne hovedkvarter overfor DG-Agri, EU-kommissionens landbrugsforvaltning, hang der billeder af den fædrene gård, en efter danske forhold lille malkekvægsgård omgivet af birketræer - og såmænd af en dansk svineproducent, der lå smilende henover ryggene på nogle søer. 'Han hedder Michael', fortalte Pessonen mig. I løbet af interviewet fik jeg indtrykket af, at han både havde en leksikal viden om alle medlemsstaters landbrugsforhold, samt indenfor det seneste døgn havde været til møde i Schweiz og Tjekkiet, mødtes med Barroso, spist middag med den japanske erhvervsattaché samt haft samtaler med de fleste af de informanter, jeg mødte over de to uger, jeg opholdt mig i Bruxelles. Dette tilføjede oplevelsen af at tale sammen i to timer en dimension af eksklusivitet. Det var et fascinerende, ideosynkratisk og meget åbenhjertigt indblik i den markedsorienterede del af landbrugets selvforståelse.

Jeg spurgte ham om hans holdning til den danske gældskrise og det scenarie, at eksterne kapitalinteresser kom ind i den europæiske primærsektor. Han mente ikke, at det var sandsynligt, at ekstern kapital ville vise interesse "It (a farm red.) is notoriously difficult to manage." Men hvordan gældskrisen kunne løses, eller hvordan den kapitaliserede sektor skulle gennemføre et generationsskifte, havde han kun et afværgende svar på: "It is a political decision." Som eksempel nævnte han, at da New Zealand i 1970'erne trak støtten væk og liberaliserede landbruget, måtte man i en årrække efter overføre landbrugsstøtten til bankerne (han griner).

Men han medgav, at situationen i Danmark er kritisk. Her følger brudstykker af hans analyse.

"(Across Europe red.) 70 % of the entrepreneurial income comes from the CAP, in 2008, 09 and 10 this figure was much higher (...) - the problem is that farmers are becoming more support-dependant than less, the objective very clearly was to become more market-oriented, but this never happened and it particularly never happened in Denmark (...) Over the past few years Danish agriculture has experienced (...) if I had to characterize it...in the past the farmers was willing to risk the market without support, now the banks don't want to risk it (...) that is important to the farmers who have invested heavily (...) especially in very intensive production."

"Most farmers in other memberstates hate debt, in Denmark it has become part of the business-plans (...) you're agricultural debt is bigger than the Finnish national debt"

"When we talk about competetiveness (...) The worst five memberstates in 2006 and 2008 according to the Farm Accountancy network data and Eurostat were in this order: Slovak Republic, Denmark, Chech Republic, Sweden and Finland. (...) especially in Denmark the debt was so high that there was no entrepreneurial income (...) there may be a need for adjustment (...) In 2009 or 10 ... we sat 45-50 experts from our memberorganisation and when we saw the figures for Denmark, there was complete silence, and my Danish colleague sat infront of me in the meetingroom and I said Jakob what is the explanantion and he said: we are so debt-ridden. (...) if you don't remember anything else, remember this: For Slovak Republic and Denmark they didn't have any entrepreneurial income at all, there was no figures from the reference-years (...) these guys are in real trouble."

Jeg spurgte ham, om der i hans optik er en måde at organisere os ud af problemet med selveje og gældsproblematikken på?

"I would rather die than sell the land. It is how rather than if. You cannot stay put, then you die," var det gådefulde svar.

Til sidst i interviewet talte vi om det overordnede EU-politiske klima omkring landbruget. Jeg spurgte ham om, hvilke politiske visioner, han vurderede gik imod hans organisations

interesset, f.eks. public goods-debatten. "We do public goods everyday and we will continue to do so regardless of we are getting paid for it."

Is there anybody in Bruxelles who are your political adversaries?

"No, I wouldn't say that. Since I arrived in Bruxelles in the 90'ties, a significant change has occurred, today there is a much more positive attitude around agriculture. Yes in the grand scheme of things we are happy with the political landscape."²²

Svaret kontrasterer den pessimisme og frustration, reformkræfterne gav udtryk for.

Efterfølgende har den 'nye' kommissær Phil Hogan yderligere cementeret, at det er den produktivistiske landbrugspolitik, han vil fremme:

"First and foremost, the global context is favorable: worldwide demand for high-quality food will increase steadily in the coming years, particularly in the emerging markets of Asia and Africa. Each year until 2030, at least 150 million people will be entering the global middle class. As you know, the statistics are positive: with growing world food demand, the agri-food sector is the 4th largest export sector in the EU, increasing the value of its exports in the last 5 years by 70% - which is faster than overall EU exports. (...)New 'smart-agri' production systems. Areas like innovation in food processing and food technology; enhanced use of ICT to improve efficiencies; and improved collaborative networks between investors, researchers and farmers will turbo-charge these exciting changes. With enhanced robotics technology we may well see farms where self-driving tractors and harvesters free up the farmer to concentrate on other tasks." (Citat fra Paul Hogans tale til Erhvervsorganisationer i Spanien april 2015)

Hvilke 'other tasks', landmanden skal koncentrere sig om, og hvordan det skaber beskæftigelse, spurgte jeg mine informanter i Bruxelles om, men *ingen* havde noget svar.

De her beskrevne forhold afspejler ganske nøje det mønster, vi også så i dansk landbrugspolitik. En centraliseret og topstyret interessevaretagelse, der har en dominerende indflydelse på den politiske proces, og som argumenterer for en øget produktivisme og markedsgørelse af erhvervet. Realpolitisk ved Copa-Cogeca imidlertid, at støtten er både nødvendig og politisk-økonomisk meget svær at afvikle. Overfor erhvervet står en række stærke naturorganisationer og derudover andre erhvervsinteresser med krav om henholdsvis at instrumentalisere støtten eller reelt at styrke markedskræfterne.

²² For yderligere indsigt i Personens politiske udsyn, se udskrift af interviewet under bilag 2.

Sammenfattende kan man konstatere, at den europæiske landbrugsstøtte er livsvigtig for dansk landbrug og at CAP'en og de direktiver, der betinger den, dermed er de vigtigste politiske og økonomiske rammevilkår for erhvervet. Dermed overdeterminerer europæisk politik produktionsmåderne i dansk landbrug. Man skal dog ikke undervurdere de nationale og internationale udviklinger, der dels kan have direkte indflydelse på danske landbrugsinteresser, dels kan have uforudsigelig betydning for det politiske manøvrerum, hvori CAP'en og andre landbrugsrelaterede beslutninger tages.²³

Billedet er noget mere broget i Bruxelles, end jeg her har præsenteret²⁴, hvor især de såkaldte nye medlemslande slås for en anden landbrugsdagsorden.²⁵ Men det var samtidig præcis denne dagsorden, der tabte ved den sidste reform.

Jeg vil i det følgende forsøge at behandle nogle overordnede landbrugsøkonomiske principper og tendenser. De behandles særskilt, men er selvsagt ikke uafhængige af det politiske niveau.

²³ Jeg tænker her på en række forhold, som kan ændre på budgetprioriteringerne: flygtningeudfordringen, bekæmpelse af terror og Englands udmelding. Andre forhold bidrager til ustabiliteten, f.eks. uenighederne omkring EU-parlamentets godkendelse af glyphosat (Round-up) i marts/april 2016, hvilket satte landbrugets interessevaretagelse i en prekær situation. Glyphosatdebatten har iøvrigt båret præg af en samfundsdebat i vores nabolande, hvor det i Danmark vel nærmere blev ignoreret.

²⁴ Jeg mødtes også med CEJA's generalsekretær, de unge landmænds interesseorganisation. Det var en meget spændende diskussion, især fordi de unge landmænds interesser på rigtig mange områder ikke harmonerer med udviklingen imod større og mere kapitalintensive bedrifter. Alligevel har CEJA valgt at følge Copa-Cogecas politik, 'fordi det er vigtigt, vi står sammen', som det blev sagt lidt forstemt.

²⁵ Østeuropa har også store regionale forskelle. Men især Polen og Rumænien har stadig mange små landbrug, der, i hvert fald i deres egen selvforståelse, netop opfylder den multifunktionalitet, som støtten er anlagt efter.

De økonomiske rammevilkår

"Mere mælk fra køerne er ensbetydende med flere arbejdspladser.

1. april hæver EU mælkekvoterne, og hos Landbrug og Fødevarer forventer man, at det vil give 5500 nye arbejdspladser landet over. Vi får lidt større råderum, når vi ikke hele tiden skal holde os op mod en kvote. Det giver en frihed, som vi ser frem til, siger landmand Niels Klovborg fra Tylstrup nord for Aalborg. På hans gård med 1100 køer forventer han, at de nuværende 10 ansatte bliver suppleret med yderligere to og at han kan anskaffe sig et par hundrede ekstra køer, når mælkekvoterne forsvinder.

Juleaften falder i år 1. april

I Nordjylland forudser cheføkonom hos Landbrug og Fødevarer, Thomas Søby, at det over de næste fem år vil betyde omkring 1000 flere job.

- Det er jo noget, vi har talt ned til, så det er jo næsten ligesom juleaften, siger han." (uddrag af artikel på DRs hjemmeside 19-03-2015)

"Stor bank bløder på landbrug.

Landbrugserhvervet giver i disse år mange grå hår på direktionsgangene i den danske finansverden. (...) Det er særligt segmenterne mælkeproducenter og svineavl, som er udfordret (...) overkapacitet på grund af ophævelse af mælkekvoter. (...) Ser man på de endelige tab, så skete der mere end en fordobling fra 2014 til 2015, alene på landbrug. Dermed udgjorde landbruget en forholdsvis markant andel af bankens samlede tab for hele året på i alt 943 mio. kr., når man tænker på, at landbrugsudlån kun udgør 5 procent af det samlede udlån i pengeinstituttet. (...) 41% af tabene kom fra mælkebønder."

(Landbrugsavisen 23/2/2016)

"Arla fyrer 500 medarbejdere under overskriften Good Growth. Koncernen fik rekordoverskud i 2015. Direktøren og vice-direktøren i Arla får lønstigning på 32 %."

(Landbrugsavisen 6/2/2016)

"Jeg er meget glad for den retning, landbruget tager mod de større og større produktions-enheder, og vi vil ikke se flere af de brug, der kun engagerer en familie og ellers bare får lidt hjælp fra maskinstationen til at høste. Det er de meget store brug, der skal ruste os til kampen på det internationale marked."

(Fødevareminister Henrik Høegh i Information, efter vedtagelsen af L39 2010.

www.information.dk/247833)

Jeg vedkender, at i et så kompliceret felt som et helt erhvervs økonomi må en kort beskrivelse nødvendigvis være selektiv.

For at belyse de mest relevante økonomiske tendenser har jeg været interesseret i at finde svar på et bestemt spørgsmål. I mine samtaler med landmænd, politikere, forskere, ministre og embedsmænd har jeg spurgt ind til den bagvedliggende logik i landbrugets udvikling. Hvilken vision driver struktur-udviklingen?

Det korte svar er, at det gør markedet og globaliseringen. Dansk landbrug blev for alvor et eksporterhverv i slutningen af 1800'tallet og herefter er den primære forbruger af dansk producerede fødevarer englænder, tysker, japaner og araber (Kærgård 2010). Og hvis man vil sælge sine varer internationalt, må man konkurrere med de priser, som konstant presses ned, jo mere industrielt, teknologisk, effektiviseret og præget af stordriftsfordele erhvervet på verdensplan udvikler sig. I en sådan en sammenhæng har Danmark blot fulgt - eller rettere for at vinde markedsfordele lagt sig i spidsen af - den herskende globale forretningsmodel.

Jeg deler dog ikke denne analyse, hvilket jeg vil begrunde i det følgende samt perspektivere i konklusionen. Indledningsvist kan man pointere, at hvis det var den kausalitet, der lå bag, så skulle alle eksportorienterede landbrugslande have gennemgået en tilsvarende strukturudvikling som Danmark og stå med de samme udfordringer, hvilket helt tydeligt ikke er tilfældet. At det ikke er tilfældet giver sig f.eks. udslag i, at Danmark sammenligner sig med USA, Canada, Australien og New Zealand og ikke Tyskland, Holland eller Frankrig, når bedriftsstørrelse skal perspektiveres eller bruges til at sætte en politisk dagsorden. Mere herom i afsnittet om de kulturelle vilkår herunder.

Jeg vil ikke her skrive historien om andelsbevægelsens succes, men en succes har det været - og hvis man ser bort fra alle kriserne, er det et 'wirtschaftswunder', at Danmark med dets høje levestandard og moderne vidensbaserede økonomi i 2016 stadig kan kaldes et landbrugsland. Vi har en - i forhold til omverdenen - lille men potent primærsektor, der skaber værdier for milliarder til den danske økonomi.

Årsagen hertil er dog langt fra ene og alene landbrugets fortjeneste. Staten har støttet erhvervet massivt gennem en stor satsning på infrastruktur, uddannelse, forskning og forædling.

Landbruget støttes som nævnt direkte med 10 mia. kr. om året. Hertil kommer jævnlige krisepakker, hvor den danske regering eller Bruxelles giver akut økonomisk hjælp for at redde et nødlidende erhverv. Blot inden for den korte periode, dette forskningsprojekt har fulgt erhvervet, har der været en annullering af jordskatten (2010), støtteopkøb af svinekød, krisestøtte til mælkeproducenter, kickstart af økologien og vækstpakke fra SR-Regeringen - med direkte støtte til modernisering, nybyggeri og generations-skifteordninger; foruden den seneste deregulering af miljøbeskyttelsen i L68, der i direkte målbare omkostninger skønnes at koste de danske skatteydere 1 mia. kr.²⁶

Her nævnes kun nogle få målbare økonomiske faktorer. Eksternaliteter som demografi, miljø og sundhed inddrages ikke, som det i øvrigt sjældent gør, jævnfør citatet fra NLK ovenfor.

Man kan altså også vælge at se landbruget som en stor udgift for samfundet og en i de senere år ikke særlig rentabel eller sociokulturel fordelagtig investering.

De Økonomiske Råd så i 2010 situationen sådan her:

"Siden 1966 er de reale priser på landbrugsprodukter imidlertid faldet med knap 90 pct. relativt til det generelle prisniveau. Det skal ses i lyset af en generel vækst i fødevareproduktionen, som skyldes, at stadig flere lande "haler ind" på grænsen for teknologiske effektivitets-fremmende løsninger. Derfor er der udsigt til, at indtjeningen i erhvervet ikke kan følge med den generelle indkomstudvikling, selv hvis dansk landbrugs produktivitet følger udviklingen i det højeste tekniske produktionsniveau. **I denne situation er det både privatøkonomisk og samfundsøkonomisk rationelt at flytte ressourcer fra landbrugssektoren til andre dele af økonomien med højere indtjening.**" (De Økonomiske Råd 2010:61/ Min fremhævelse.)

Det både forklarer og komplicerer indsigten i de politiske dispositioner og erhvervets reelle økonomi, at et sted mellem 70 og 80 % af de faste værdier i landbruget (jord, bygninger, maskiner, dyr m.v.) er pantsat i banker og kreditinstitutter. Det gør finanssektoren til om ikke de egentlige ejere af dansk primær produktion, så en helt essentiel magtfaktor i hvilke løsninger af erhvervets krise, man diskuterer.

Det er således en udbredt opfattelse i og omkring erhvervet, at mange nødlidende gårde, der burde gå konkurs, til fordel for både dem der driver gården i dag under den

²⁶ "Prisen for grøn realisme" Weekendavisen 27/11/2015.

mentale belastning insolvens medfører og ikke mindst alle de gårde, hvis investeringsstrategi er at overleve til at udbuddet falder og produktionen igen kan blive rentabel - ikke går konkurs fordi bankerne frygter hvad der vil ske med hele landbrugsejendomsmarkedet hvis for mange gårde kommer til salg. Hvis f.eks. konsekvensen af for mange ejendomme på markedet er, at jordprisen falder, vil yderligere et stort segment af erhvervet blive insolvente og bankerne stå overfor så store potentielle tab, at flere banker og dermed potentielt samfundsøkonomien kunne komme i vanskeligheder. Derfor holder man hånden under mange insolvente brug til skade for konkurrenceevnen hos de dygtige og solvente.

Håbet er, at udviklingen vil vende og jordpriserne begynde at stige igen, sådan at landbrugets værdi øges, og at bankernes udestående 'af sig selv' mindskes. Det er i det lys, jeg mener, at prognosen fra Seges (citeret i introduktionen) om, at landbrugets værdi er steget med op til 40 mia. som følge af L68, skal forstås. Men det er de færreste iagttagere, der godtager denne 'opskrift'.

"Der kan næppe ventes stigende jordpriser lige med det første, snarere tværtimod, ligesom den overvejende variable forrentning udelukker kursgevinster på gælden ved en normalisering af renteniveauet. Kapitalgevinster på aktiver og passiver kan således ikke forventes at reducere den lave soliditet. Gældsproblemerne må løses via den løbende indtjening, ligesom der næppe er nogen vej uden om, at nogle af de mindst produktive og/eller mest forgældede landbrug må gå ned og hjem, så tavlen viskes ren. Langt de fleste pengeinstitutter kan bære dette. Det sundeste er, at tabene bæres af dem, som har givet lånene. Tabene skal ikke "socialiseres". Det er ikke blot et spørgsmål om, hvem der i givet fald skulle betale, men ville også være uheldigt for den fremtidige adfærd hos såvel långivere som låntagere, også kaldet "moral hazard". Samtidig nytter det ikke noget at sidde og vente på, at konjunkturerne løser problemerne. Det sker ikke." (Nationalbankdirektør Lars Rohde klausuleret beretning 8. maj 2014)

Selvom nationalbankdirektøren her foreslår, at 'tavlen viskes ren' ved, at bankerne indser realiteterne og nedskriver gælden, er selv det dog heller ikke en langsigtet løsning. Som nævnt ovenfor og uddybet herunder har de dominerende driftsformer i dansk landbrug fulgt et udviklingsspor, der efterlader dem med kun en strategi, nemlig at øge produktionen. Det øger løbende udbuddet endnu mere og gør endnu flere brug insolvente, mens frafaldet af producenter ikke er stort nok i forhold til den øgede produktivitet.

Resultatet er, at fødevarerpriserne falder yderligere, mens bankerne antageligt, selv hvis de afskriver en del af gælden, vil holde jordprisen på et niveau over, hvad den reelt kan forrente. Her spiller EU's støtte en ikke ubetydelig rolle. Dels er den kapitaliseret i jordprisen, dels giver den kreditorerne forventning om et afdrag uanset rentabiliteten i

produktionen. Det gav Peka Pessonens henvisning til New Zealands udfasning af støtten herover en mulighed for at vurdere, og Fødevareøkonomisk Institut supplerer:

"De høje priser på landbrugsjord set i forhold til det beskedne arealafkast, som tilmed i høj grad er holdt oppe af landbrugsstøtten, kan vanskeligt forklares, med mindre man antager, at landmændene generelt forventer en betydelig landbrugsstøtte også efter 2012." (FOI 2004)

En mere teknisk gennemgang af det ovenstående:

" (...) Fundamentale problemer skaber et indkomstproblem for bedrifterne. Den tekniske udvikling medfører, som følge af den perfekte konkurrence (der tvinger bedrifterne til implementering), at udbudskurven til stadighed forskydes mod højre, men efterspørgselskurven ligger fast: De første innovatorer finder det profitabelt at implementere den nye teknik, idet de kan forøge output til den eksisterende markedspris og herved opnå større profit. Efterhånden som flere bedrifter implementerer teknikken vil udbudskurven forskydes mod højre, hvorefter markedsprisen nødvendigvis må falde. Dette prisfald vil skabe indkomstproblemer for de bedrifter, der ikke har implementeret teknikken, og disse problemer vil efterhånden også presse de resterende bedrifter til at implementere den nye teknik, hvorefter udbudskurven forskydes yderligere mod højre. Indkomstpresset skulle medføre, at arbejdskraft forlader landbruget i stor stil, men afvandringen har aldrig været tilstrækkelig til at sikre ligevægt mellem indkomster i landbruget og i industrien. Hermed har Metcalf implicit beskrevet, hvad Cochranell benævner "trædemølleeffekten", og det er denne der udfundet har ledt til statslige interventioner for at sikre landbruget et vist indkomstniveau. Metcalf nævner desuden en række mere "praktisk" politiske mål for landbrugspolitikken." (Ingemann 2008:49-50)

Henning Otte Hansen, seniorforsker ved IFRO, giver samme 'trædemølle-analyse' i sin bog: Landbrugets placering i samfundet, men afslutter noget overraskende med følgende analyse: "Det er klart, at dette forhold gør det vanskeligt at opretholde en rentabel landbrugsproduktion, hvilket giver sig udslag i et krav om til stadighed at effektivisere produktionen." (Otte 1994:141)

Problemet med den øgede effektivisering er imidlertid, at landbruget får vanskeligt ved at tilpasse sig markederne. "Det er meget sandsynligt, at der også i de kommende år vil blive stillet store krav til markedstilpasning og nyorientering i dansk landbrug" (ibid. s.53) - skrev Otte for 22 år siden, men det er netop denne fordring, der ikke har kunnet opfyldes som følge af effektivitetsfokuset.²⁷

²⁷ På tidspunktet for udgivelsen, var Henning Otte Hansen ansat i Landbrugsrådet, "med hovedansvar for en række økonomiske og administrative spørgsmål", som der står på bogens flap.

Hvis efterspørgslen på eksempelvis svinekød falder, kan den danske svineproducent ikke lægge om til en anden produktion, dertil er der investeret for store summer i det specialiserede produktionsanlæg. Det eneste økonomiske håndtag, der reelt er til rådighed, er øget produktion. I realiteten er det danske landbrug derfor præget af en meget svag tilpasningsgrad. De to udviklingsspor står altså i indbyrdes modsætning, idet det er vanskeligt både at effektivisere, øge produktionen og på samme tid være 'omstillingsparat'.

Kritikere af denne analyse og i det hele taget de herskende analyser i erhvervet vil hævde, at den globale middelklasse vokser og efterspørger netop de fødevarerprodukter, Danmark har specialiseret sig i - jævnfør den første sætning i NLK-rapporten og EU-kommissærens tale. De mener derfor ikke, at udbuddet overstiger efterspørgslen, tværtimod er deres argument, at vi ikke kan producere nok, og at 'underproduktion' som følge af restriktive produktionsvilkår er årsagen til landbrugets økonomiske krise.

"Det forudsætter en miljøregulering på baggrund af, hvad der faktisk bliver udledt af næringsstoffer fra landbrugsbedrifterne. Men så vil det også kunne øge produktionen med 32 milliarder kroner, eksporten med 43 milliarder kroner og beskæftigelsen med godt 19.000 personer." (Merrild 2014:231)

Der er bestemt belæg for dele af dette perspektiv. Det er et faktum, at Danmarks natur, præget som den er af vandmiljø, sætter uhensigtsmæssige begrænsninger, samt at den globale middelklasse er vores primære kunder, og at denne købedygtige klasse vokser. Men imod denne analyses gyldighed står virkeligheden.

Der er på verdensplan en overproduktion af fødevarer, og i årene fremover ser produktionen ud til at stige mere end befolkningstilvæksten (Lind/Zobbe 2014), den aktuelle mælkekrise er det stærkeste eksempel, men heller ingen af de andre fødevarerpriser viser stabile stigningstendenser på den korte bane, og de pris-stigninger, der er brug for for at gøre dansk landbrugsproduktion rentabel med de nuværende forretningsmodeller, er urealistiske.

Selv svineproducenternes formand har for nylig erkendt dette:

"Svineformand: Vi må omstille os. Svineproducenter skal omstille sig. Den vej, svineproducenter hidtil har gået, giver ikke længere god økonomi. Derfor skal vi svineproducenter sammen med slagterierne finde nye måder at producere og sælge svinekød på.(...) Når han ser den fremtidige forbruger, ser han et menneske, der vægter kvalitet, sundhed og bæredygtighed omkring de produkter, man køber."
(Landbrugsavisen 17/3/2016)

Værditilvækst kræver ikke udvidelse eller nedbringelse af stykomkostningerne. Som nævnt ovenfor har dansk landbrug historisk kombineret begge strategier.

Ikke desto mindre er en forbedret økonomi i erhvervet gennem øget produktion, flere dyr i staldene og færre miljøhensyn den dagsorden som både Landbrug & Fødevarer og de to seneste regeringer sigter efter.

Under de nuværende forhold er den forbedrede økonomi imidlertid alene mulig gennem en spekulativ opskrivning af jordens værdi - jævnfør Seges' prognose. Det kan yderligere perspektivers i følgende citater:

"Danske landmænd har med succes etableret sig i selskabsform i Østeuropa, og det ville være positivt, hvis nye former for ejerskab også blev introduceret i Danmark. Det ville tiltrække nye investorer og derved lette ejerskifter. (...)Selv om der således sker en del for at sikre landbruget den nødvendige kapital, vil den væsentligste finansieringskilde fortsat være penge- og realkreditinstitutterne. Det er derfor afgørende, at långivningen frem over sker ud fra sunde driftsøkonomiske principper til ejere med tilstrækkelig kapital og ikke ud fra spekulationer om stigende jordpriser." (Nationalbanken 2. kvartal 2014)

At parallelisere de danske forhold med etablering af selskaber i Østeuropa, hvor netop spekulation i jordprisens stigning er afgørende, jævnfør følgende citat af APs administrerende direktør, virker urealistisk. Spekulationen og selskabsdannelsen hænger nøje sammen og er blevet en integreret del af økonomien i erhvervet - trods advarslerne:

"Søren Dal Thomsen, adm. direktør for AP Pension, mener, at jordpriserne i Rumænien stadigt kan stige fra det nuværende niveau. Jordpriserne i andre europæiske lande ligger på niveauer, der er op til 7-8 gange højere, og dette retfærdiggøres langt fra af udbytteforskelle og klimaforhold, lyder AP Pensions analyse. "Vi har til hensigt at købe jord i Rumænien fordi vi mener, at der er et stort potentiale for værdistigning på jorden. Planen er at tilkøbe yderligere jord i tilknytning til denne jord, som vil være værdiskabende. Mens vi arbejder på dette, får vi et løbende afkast i form af jordleje fra FirstFarms. Når aftalerne er endelig på plads vil det være en langsigtet investering for vores kunder, som vi forventer vil give et attraktivt risikojusteret afkast," siger Søren Dal Thomsen." ²⁸ (Landbrugsavisen 25/4/2016)

Landbrugets kapitalfond, et af Thorning-regeringens initiativer for at hjælpe generationsskiftet i gang, cementerer denne analyse. Fonden skulle finansieres med en tredjedel offentlige midler og to tredjedele private midler fra pensionskasserne. I foråret 2016 er det endnu kun de offentlige midler, der er til rådighed i fonden. De danske

²⁸ Det er den samme kalkule, der i afsnittet om EUs landbrugspolitik indgår i skismaet om den 'indre konvergens'. Se iøvrigt afsnittet om Nygård.

pensionskasser ser ikke et fornuftigt afkast i landbrugsinvesteringer, og det er svært at se, hvilke andre kapitalinteresser der ville se anderledes på det.

Det betyder for min analyse, at selv i de ejerskabskonstruktioner, hvor et generationsskifte er muligt, og hvor økonomien er sund, er misforholdet mellem jordprisen, afkastet og lønindkomsten et problem. De, der er blevet velhavende af at være landmænd i denne generation, har høstet jordprisstigningerne.

Disse forhold sammenholdt med landmandens forbundethed med gården, livet og kulturen som landmand og den 'socialisering', der udøves gennem landbrugsskolerne og landboforeningerne samt den eksistentielle usikkerhed omkring andre jobmuligheder gør, at landmanden i økonomisk henseende har "perverse udbudsreaktioner".

Denne terminologi dækker over, at så mange landbrug vælger at fortsætte produktionen på trods af dårlig økonomi. Den irrationelle adfærd spredt sig som ringe i vandet, da selv de mest rationelle er underlagt den effekt, det har, når de urentable brug forbliver på markedet. Det får hele erhvervets økonomi til at være præget af dybe modsætninger.

Termen kan f.eks. bruges om to aktuelle og centrale produktionsvilkår i dansk landbrug: Mælkeprisen falder, og produktiviteten øges for at indhente det tabte med yderligere pres på afsætningsprisen til følge. Svineprisen har været relativt stabil over et stykke tid, men kun fordi EU støtteopkøber (og opmagasinerer) overskudsproduktionen, som Ruslands fødevareimport-embargo har en andel i, men med den nye Fødevare- og Landbrugspakke er der lagt op til en stigning i produktionen (IFRO 2016:33).

Det landbrugsøkonomiske paradoks har som nævnt rødder i den meget store gæld og finansverdenens de facto medejerskab til produktionsapparatet. Det er i forlængelse af dette forhold naturligt, at bankverdenen har indflydelse på erhvervets interessevaretagelse:

"L&F henter ny cheføkonom i storbank.

De seneste par år har han været chefstrateg for Danske Bank Private Banking. Før sin tid i Danske Bank var Frank Øland ansat i Nationalbanken, hvor han blandt andet arbejdede med dansk økonomi og investeringsstrategien for valutareserven." (Landbrugsavisen 21/3/2016)

Banker, kreditinstitutter og landbrug har altså et skæbnefællesskab. Advokat Jens Paulsen, citeret i introduktionen, har i Maskinbladet skrevet en række artikler om de praktiske sider af krisen, som f.eks. når konkursen bliver en realitet. Her har der været en række justeringer af konkursloven de seneste år, møntet på at finde en konstruktiv løsning på den meget fastlåste situation i landbruget. Hans artikler underbygger den her fremsatte sammenhæng, at det er bankerne og kreditinstitutternes interesser, der i hvert

fald for indeværende dominerer. Følgende er et uddrag af en artikel om en længe ventet udmøntning af NLK's anbefaling 32 om rekonstruktion af nødlidende bedrifter:

"Det fremgår af Konkursrådets udtalelse af 7. januar 2016, at der til brug for udtalelsen har været afholdt to møder med repræsentanter for banker og realkreditinstitutter, hvorimod der ikke synes at have været involveret andre personer eller organisationer med landboretlig og/eller landboøkonomisk indsigt og erfaring." (kilde: Maskinbladet 4/7/2016)

Og han fortsætter: "Ved vejledning nr. 10933 af 28.10.2015 blev reglerne om individuelle nedskrivninger og hensættelser på finansielle institutters engagementer præciseret - og for landbrugskunder lempet, jf. vejledningens pkt. 24. Af vejledningens pkt. 24 fremgår, at den finansielle sektor fremadrettet ikke har pligt til at OIV-indberette kunder i landbrugssektoren, såfremt der med kunden er aftalt en langtidsholdbar akkorderingsaftale. Den nye vejledning vil alt andet lige være med til at styrke konsolideringen for pengeinstitutter med en betydelig andel af balancen placeret i landbrugsbedrifter. Den afledede effekt heraf burde medvirke til, at der i pengeinstitutsektoren var større motivation til at medvirke ved samlede ordninger i landbruget - ordninger der på den ene eller anden måde ville resultere i fortsat drift efter en akkordering. (...) En eventuel ændring af konkurslovens § 12e omkring bindende værdiansættelse vil ikke redde én eneste landbrugsbedrift." (ibid.)

Advokaten har også et forslag til hvordan situationen kunne opblødes:

"Det, der er behov for, er fremtidig driftsfinansiering af landbrugsbedrifter købt til en pris, der gør, at private investorer ser landbrugserhvervet som et fremtidigt investeringsobjekt. Samtidig skal offentlige kreditorer - Vækstfonden - have mulighed for reel finansiering, dels ved lån, dels ved kaution over for nyt finansierende pengeinstitut på vilkår, at det nye pengeinstitut ikke belastes af en OIV-nedskrivning. Samtidig skal der skabes basis for, at pengeinstitutter, der finansierer overbehæftede bedrifter, motiveres til at indgå akkordordninger. (...) Eventuelle virkningsfulde politiske tiltag vil i givet fald skulle gennemføres med en betydelig større hastighed, end vi tidligere har været vidner til. Natur- og Landbrugskommissionen afgav betænkning i april 2013 og først 33 måneder senere forelå en udtalelse og vel at mærke en udtalelse, som ikke vil have nogen praktisk effekt på rekonstruktion af landbrugsbedrifter." (ibid.)

Gælden som del af forretningsmodellen

Gælden har længe været en del af forretningsplanen. "En undersøgelse af landbrugets gældsforhold i 1954 viste, at prioritetsgælden var vokset fra 4 mia. kr. i 1937 til 5,6 mia. i 1954 eller en stigning på 40 %." (DLH 1988:288). Dette spænd dækker over

verdenskrigen, som havde en meget positiv indflydelse på dansk landbrugs økonomi. Mogens R Nissen har i sin Ph.d.-afhandling forsket i- og skrevet en interessant analyse af landbrugets økonomi i samme tidsperiode. Han ser en sammenhæng mellem landbrugets gunstige afsætningsmuligheder under krigen og den henholdsvis lave gæld og høje investeringsaktivitet lige efter krigen - som ikke ændrede sig i det følgende årti trods de nye markedsvilkår:

"Indtil 1951/52 blev en meget betydelig del af investeringerne finansieret via de løbende overskud og den kontante opsparing. Efter dette tidspunkt blev en stigende del af investeringen lånefinansieret, primært som følge af faldende indtjening."
(Nissen 2011:109)

Det er også relevant at se rentabiliteten og landbrugets udvikling som en konsekvens af velfærdsstatens skattegrundlag, altså de høje lønninger. De har medvirket til, at erhvervet har mekaniseret produktionen i takt med at lønningerne steg. Mekaniseringen ledte til investeringer, der havde indbyggede stordriftsfordele. Produktiviteten steg, men rentabiliteten steg ikke tilsvarende. Der er et samspil mellem bytteforholdet på fødevarerne, samfundets levestandard, faldende beskæftigelse og en generel overproduktion. I landbrugets egne kalkuler har man imidlertid haft den modsatte analyse. Hovedbudskabet er de mange milliarder landbruget kunne tjene hvis de fik lov at producere mere samt de mange påstande om beskæftigelsespotentialer.²⁹

Måske kom et afgørende, nærmest epistemologisk brud med en reel tro på, at landbruget kunne danne basis for rentable produktionsformer på almindelige markedsvilkår, da man i 1982 vedtog at give landmændene 'negativ indkomstskat'. Det vil sige, at Staten udbetaler skatteværdien af renteudgifterne for at forbedre den enkelte bedrifts likviditet. Det gjorde man i lyset af den store landbrugskrise, men i realiteten skabte man blot et nyt problem, idet skattebetalingen blev udskudt, og at denne udskydelse så i sig selv blev en del af forretningsplanen. Fra 1982 til 1986 steg eksempelvis ejendomspriserne dramatisk (Otte 1994:224).

I dag udgør den udsatte skattegæld op imod 100 mia kr.³⁰

²⁹ Eva Kjer Hansen hævdede på 'stormødet' i landbrugsrådgivningen Gefion, Sorø januar 2016, at 'på baggrund af tal fra L&F', ville den nye Fødevarer- og Landbrugspakke generere 6.600 nye jobs. Otte skriver i sin analyse at ved en produktionsstigning er "beskæftigelsespåvirkningen er således betydeligt større i landbruget end i de andre store erhvervssektorer i Danmark." (Otte 1994:85)

³⁰ "Gigantisk skattegæld i landbruget. Landbrugets samlede gæld til banker, realkreditinstitutter mv. var ved udgangen af 2010 359 mia. kr. Lægges udskudt skat oveni, løber gælden op i 449 mia. kr." (Jyllands-Posten, Erhverv & Økonomi 01/11/2011)

Ingemann har analyseret skattesystemets mekanismer og påvist en sammenhæng mellem strukturudviklingen, herunder det skattemæssige incitamentet for landmanden til at sælge til sammenlægning frem for generationsskifte, og afskrivningsregler der betyder, at landmanden har store skattefordele af at udvide samt at udskyde skattebetalingen - og relativt nemt kan slippe for nogensinde at betale den (Ingemann 1998:99 ff.).

Uanset hvilke briller man ser erhvervets økonomi med kan det konstateres, ved en gennemgang af nøgletal, at landbrugets evne til at forrente investeringerne i perioden 1992-2012 gennemsnitligt har ligget 1,2 % under den reale lånerente (Kærgård 2014:241). Her bør man dog være opmærksom på, at denne forrentningsprocent delvist er et produkt af den arbejdstidsnøgle, som bankerne og økonomerne vurderer landbrugenes rentabilitet, solvens og låntagningsmuligheder efter.

Det betyder f.eks., at mindre landbrug med en stabil rentabilitet i kraft af familiens indre organisation udadtil har en ringe rentabilitet og dermed har svært ved at få lån og ofte 'tvinges' til at udvide ved et generationsskifte. I både grundlaget for L39, i bankernes vurdering af kreditværdighed og i de økonomiske vismænds analyser af erhvervets fremtid er udgangspunktet en specifik model baseret på arbejdstid i forhold til jordtillæggende. En heltidsbedrift er en bedrift, hvor standard-arbejdstiden er over 1.665 timer pr. år (<http://www.dors.dk/sw7344.asp>).

Både landmænd og banker - og nu også pensionskasser – ved, at denne model ikke svarer til virkeligheden, men det er ikke desto mindre, særligt efter finanskrisen, blevet en måde, i en og samme ligning, at *udnytte og skjule* EVPens robusthed, over for konjunktur-udsving, som beskrevet i teori-afsnittet. Dette udfoldes og uddybes i de empiriske realiseringer.

"(...) prisen på landbrugsjord - i stigende grad bestemmes af kapitalafkastet i større heltidsbedrifter og af det marginale afkast ved bedriftsudvidelser, der begge ligger på et noget højere niveau end det gennemsnitlige kapitalafkast i alle heltidsbedrifter under ét." (FOI 2004)

Det er vigtigt at holde sig for øje, at dette rammevilkår gælder alle landbrug uanset størrelse, ejerskabskonstruktion eller forretningsmodel.

I 1991 skrev Niels Groes en polemisk forskningsrapport om landbrugets forhold. De økonomiske beregninger, som var grundige, blev foretaget af professor i økonomi ved Handelshøjskolen, i dag professor ved CBS, Michael Møller. Jeg interviewede Møller med henblik på at få et indblik i datidens debat, særligt de økonomiske aspekter. Hans erindring om debatten dengang var, at den var ikke-eksisterende.

"(...) det irriterede os lidt at forrentningerne var så lave og der var så lidt rationel fornuft i landbrugspolitikken, det var nok det der fik os i gang (...) forskere bliver hurtigt trætte af

at beskæftige sig med noget hvor man ingen gennemslagskraft får, sådan er det med landbruget. Interesseorganisationerne fik det som de ville" udtalte han. (Telefon-interview 2/6/2016) .

Det var præcis det samme, som Jan Holm Ingemann, citeret herover, sagde i et interview.

Et element, der ikke inddrages i analysen, er det forhold, at den finansielle sektor, der har finansieret udviklingen i landbruget, også selv har været udsat for en strukturudvikling. Bankernes interne konkurrence, fusioner og udviklingen af 'finansielle tilbud' medførte i tiden inden finanskrisen en jagt på kunder, investeringer og ekspansion, der bidrog til - måske i visse tilfælde førte an i - landbrugets økonomiske eksponering.

"An important regulatory change that encouraged this practice was a change in accounting practice for loans, from the public value (which is used for taxation) to market value that is usually higher. In addition, prior to 2007, banks were desperately trying to win agricultural customers; hence, they were reluctant to reject proposals for expansions, in spite of a poor business plan, as long as there was security in the real estate value. Banks and bank owners had an own interest in selling risky bank products, such as interest swap loans, as they were related to huge bonuses, and these loan types were aggressively marketed towards farmers." (Noe/Thorsøe 2016:5-6)

Denne opfattelse går igen i flere interviews.

De principielle træk bag 'investeringsboblen' i dansk landbrug kan sammenlignes med den udvikling, som rederidriften i Aabenraa oplevede i starten af det 20. århundrede. Byens redere opbyggede i anden halvdel af 1800'tallet virksomheder, der i tonnage og værdi var blandt de største i kongeriget. En håndfuld familier skaffede store værdier til byen, men med dampskibsfarten blev investeringerne indlejret i finansielle strukturer, som disse familier ikke i tilstrækkelig grad forstod at navigere i. Rederivirksomhederne voksede voldsomt i økonomisk omfang, inden de kollapsede. I "Søen, slægten og hjemstavnen" (1993) analyserer Ole Mørkegård denne udvikling og kommer frem til, at sammenbruddet delvist følger af en manglende overensstemmelse mellem de kompetencer, en EVP besidder, og dem et internationalt pengemarked kræver. I forlængelse heraf besidder landmanden i dette tilfælde netop ikke den del af arbejdsprocessen, som bliver den mest grundlæggende for overlevelsen som selvstændig enhed.

Jeg synes, det er relevant at nævne, at direktøren for Merkur Bank, Lars Pehrsson, ved en konference om landbruget på Nationalmuseet, arrangeret af Danmarks Naturfredningsforening, gennemgik de forskellige forretningsmodeller, der dominerer dansk landbrug - og han gjorde det pinligt tydeligt for alle tilhørende, at ingen bank,

kreditinstitut eller investor ville gå med på sådan en forretningsplan hvis den blev fremlagt i dag.³¹

Til sidst skal nævnes, at der siden Landbohøjskolens grundlæggelse har været økonomer og agronomer, der har påpeget rentabilitetsproblematikken. Fagbladet "Tidsskrift for Landøkonomi", som i 2014 fejrede 200 års jubilæum, har historisk bragt mange kritiske analyser af udviklingen. Men det er min påstand, at siden den store ejerskabsdebat i 80'erne har erhvervets interesser været varetaget på en måde, der ikke har været befordrende for en debat om udviklingens logik og konsekvenser endsige kritik af den grundlæggende forretningsmodel. Nyligt har IFRO's institutleder Henrik Zobbe publiceret en analyse af og været ude at kommunikere rentabilitets-problematikken, hvilket fik Landbrugsavisen til at kalde ham en provokatør (Landbrugsavisen 20/1/2016 s.6).

Opsummerende kan det konstateres, at konsekvenserne af strukturudviklingen i dansk landbrug er større, mere kapitaliserede og specialiserede landbrugsbedrifter med faldende beskæftigelsesbehov og bedriftstørrelser/produktionsapparater, der overstiger en persons eller families økonomiske formåen og indsigt heri. 'Trædemølle-effekten' betyder endvidere et konstant udskillelsesløb. Udviklingen fremmes af en eksportorienteret andelsbevægelse, for hvem den danske forbruger og dennes efterspørgsel er af marginal interesse. Eksportmarkeder og den internationale konkurrence er blevet mødt med et stadigt øget fokus på effektivisering, produktivitet og nedbringelse af stykomkostninger. Men både almindelig økonomisk rationalitet om udbud og efterspørgsel samt ikke mindst landbrugets evne (og lyst?) til at følge markedet - til at omstille produktionen og 'opdyrke' nye markeder - synes at være tabt i den overordnede ligning. En uheldig konsekvens er, at jordprisen er blevet en spekulativ størrelse, der uden sammenhæng med driftens rentabilitet dominerer erhvervets økonomi.

I forlængelse af de politiske rammevilkår og det her fremlagte er der grund til at stille spørgsmål ved den helt grundlæggende rentabilitet i de dominerende driftsformer. Hvis dette ikke gøres, betyder det, at de landbrugspolitiske dilemmaer ikke bare gøres endnu sværere at løse, polarisere samfundets og erhvervets interesser ydeligere, men også forudsætter og betinger økonomiske og politiske dispositioner, der ikke indgår åbent i den landbrugspolitiske debat. Hvilket er til skade for alle, men i denne sammenhæng især de alternative udviklingsspor.

³¹ Konferencen var bredt sammensat: Landbrug & Fødevarer og AP/DFM deltog med indlæg, sidstnævnte naturligvis uenig i Lars Pehrssons argumenter. Den senere udvikling har dog underbygget Pehrssons analyse. Modsat hvad var mange i offentligheden tror, er mange landmænd medlemmer af Danmarks Naturfredningsforening. Desuden bidrog COOPs CSR-chef med mange kritiske vinkler. ("Ideer til nye veje for landbruget" 27/2/2016).

Det er dokumenteret ovenfor, hvordan det politiske niveau ikke reagerer (eller reagerer modsat anbefalingerne) på de grundige redegørelser, der er kommet de seneste år. Det udtalte argument er, at større samfundsøkonomiske interesser end landbrugets overlevelse er på spil. Det kunne man i forlængelse af citatet fra Bruxelles kalde vores hjemlige landbrugsdebats 'falske psykologi'. Det er i lyset af dette, at de forskellige visioner for landbrugets fremtid skal kontekstualiseres med empirien og analyseres. Disse tentative konklusioner samles op i Afsnit 3.

I afsnittet om de kulturelle og sociale vilkår vil vi se, hvordan det påvirker landbrugets selvforståelse.

De sociale og kulturelle rammevilkår

"Der sker en revolution på landet i Danmark i disse år. For øjnene af os foregår den største transformation af det danske landbrug og det danske kulturlandskab i historisk tid. Familiebruget på den danske bondegård, som kan se tilbage på en tusindårig tradition, bliver afløst af et nyt og effektivt industrilandbrug i kampen om det globale marked."
(Stoklund 2009:211)

"I dag er der en enorm gensidig påvirkning mellem den enkelte landbrugsbedrift og dens omgivelser. Og ligesom omgivelserne må acceptere, at landbrugsbedriften er der og har den størrelse, den har, må landmanden acceptere, at lokalsamfund og myndigheder også har en legitim ret til medbestemmelse over landskabet."
(Landbruget i Planlægningen 2020, pjece fra Landbrug & Fødevarer 2013)

"Landmænd er jo asociale, de møder aldrig nogen..." (Landmandsdatter 2015)

"Der er jo pænt, det er ikke nogen selvfølge, den gård der ligger lidt længere oppe af vejen det ligner jo en fabrik, det gad jeg da ikke se på hver dag..." (Nabo til mindre gård i undersøgelsen, se Afsnit 2)

"(...)det er lidt den der den frie bonde, der står i vejen for samarbejdet, vi blev direkte advaret imod det på landbrugsskolen." (Pensioneret driftsleder, se Afsnit 2)

Strukturudviklingens konsekvenser

Antallet af landbrugsbedrifter var i 2008 43.000 med et gennemsnitsareal på 61 ha, heraf 20.000 heltidsbedrifter med 138 ha. I 2016 er der ca. 10.000 fuldtidsbedrifter. (Danmarks Statistik). Alt tyder på, at denne udvikling fortsætter. Ekspertter skønner, at der inden for 10-20 år er 5000 tilbage. I den europæiske databank kan man læse, at landbruget i Danmark i 2011 gav fuldtids-beskæftigelse til 65.000 mennesker, og at det tal ligger 17.000 under beskæftigelsen i 2001 (Eurostat).³² Denne udvikling - og mere eller mindre permanente udskillellestilstand - udgør et kolossalt pres på den enkelte landmand, familien og hele kulturen. I kulturel ekskurs # 1 beskriver landinspektør og forfatter Knud Sørensen sin medvirken til og eftertanker om udviklingen. En af konsekvenserne, som flere af mine informanter udtrykker, er at landmænd i dag ikke er kolleger, men konkurrenter: 'Det er en stoledans, og når musikken stopper, vil jeg sidde ned', sagde en landmand. Prognoser varierer, men beregninger viser, at beskæftigelsen i 2030 er faldet til 27.000.³³

³² Tallet er så vidt jeg forstår opgjort af Landbrug & Fødevarer. Arbejderbevægelsens Erhvervsråd anslår antallet af lønarbejdere til 36.000. "*Beskæftigelse i landbrugs- og fødevarerhvervet*", december 2007. Det er værd at bemærke, at det procentvist kun er Estland, der har tabt færre arbejdspladser indenfor primærproduktionen iblandt de 28 medlemsstater. Spanien tabte en kvart million arbejdspladser i landbruget i perioden 2001-2011. Dette tal dækker dog formodentligt over en meget stor illegal afrikansk arbejdsstyrke.

³³ Scenarier for fremtidens landbrug - tværgående konsekvensanalyser (DØR, KU, AU 2014:134)

Denne overlevelseskamp er en konkret virkelighed i erhvervet og danner en baggrundsstemning for mange sociale og kulturelle aspekter. Som nævnt har jeg valgt at definere det sociale som de individuelle oplevelser. Det har den konsekvens, at jeg primært tager udgangspunkt i informanternes udsagn til at belyse dette aspekt.

Et generelt socialt aspekt, jeg dog havde ønsket at inddrage i afhandlingen, er det voldsomme psykiske pres, den her beskrevne udvikling medfører. Et oplagt sted at henvende sig er 'Landbrugets krisetelefon.' Siden 2010 har der været oprettet en telefontjeneste, der tilbyder rådgivning til landmænd og landmandsfamilier i at håndtere de kriseprægede omstændigheder. Ordningen har været så populær, at den er blevet forlænget og udvidet. De ansvarlige for ordningen har dog ikke ønsket at medvirke.

I stedet henviser jeg til en undersøgelse, udført som Ph.d.-projekt: Levevilkår i landbruget SFI 2012. I rapporten undersøges de sociale forhold i lyset af dyreværnsager, og forskellige faresignaler identificeres. Rapporten konkluderer:

"Denne undersøgelse viser, at forskellige problemer såsom overtrædelse af dyreværnsloven, økonomisk gældssanering, familieproblemer og psykiske problemer alle er relateret til hinanden. Eftersom landbrugsbedriften ofte både agerer arbejdsplads og hjem, er landbruget et erhverv, hvor familieliv og arbejdsliv er tæt forbundne. Det betyder, at problemer i arbejdslivet også bliver til problemer i familielivet. Er landmanden først kommet i økonomiske problemer, øges risikoen markant for både alvorlige dyreværnsager og problemer i familien. Her er det imidlertid vigtigt at understrege, at både det kvantitative og det kvalitative datamateriale er fra før 2010 og dermed før effekten af den internationale finanskrisen for alvor slog igennem i dansk økonomi.(...) De problemstillinger rapporten påpeger handler i høj grad om en udvikling, som har ført til, at visse landbrugsfamilier oplever et væld af forskelligartede problemer af både økonomisk og social karakter. Der er dermed tale om problemstillinger, som ikke umiddelbart kan løses ud fra enkelte lovmæssige indgreb"

(Bastholm Andrade 2012:10-11)

Selv om rapporten når frem til, at der ikke er 'enkelte lovmæssige indgreb', der umiddelbart kan løse problemerne, står det dog samtidig klart, at den gældsklemme, som landmanden (og hans familie) er havnet i, ville have kunnet forebygges, hvis der havde været en strengere lovgivningsmæssig regulering af størrelse og kapitalisering. Det er alt andet lige både et socialt og et strukturelt problem, når bedrifterne har en værdi og repræsenterer en investering, der ligger udenfor den enkelte landmands indsigts i de økonomiske konsekvenser og pengestrømme.

Dette resultat af strukturudviklingen så man allerede klart tegne sig i begyndelsen af 1980'erne, og de sociale konsekvenser blev f.eks. beskrevet i de to nævnte undersøgelser: Det Glemte Folk (Højrup 1982) og En Livsform på Tvangsauktion? (Christiansen 1982).

Andelsselskaber og den politiske forvaltning har fremmet udviklingen i kampen om de internationale markeder, men man kan med rette sige, at lovgivningen kunne have forebygget dele af den sociale krise, hvis advarslerne var blevet fulgt.³⁴

I DLH, under overskriften 'Landsbykulturen går til grunde 1951- 72', skriver forfatteren: "Efterhånden blev der stillet flere og flere krav til landmanden. Han skulle naturligvis være en dygtig landmand, der forstod sig lige meget på landbrugsteknik som -økonomi. Desuden skulle han være en art mellemtekniker, hvis indsigt skulle spænde fra veterinære til mekaniske forhold. Endelig var det heller ingen skade til, om han selv var i stand til at foretage bygningsreparationer, ja endog bygge stalde og maskinhuset (...) han blev kort sagt noget fortravlet." (DLH 1988:293)

De krav til landmandens evner er kun blevet forstærket, og fortravletheden er taget til. Når dagens landbrugserhverv kortlægges, må man også anerkende den utrolige bredde i færdigheder, indsigt i driftsformens funktionskrav og samtidig den halsen efter at ligge i udviklingens førerfelt, der hører med til et moderne landbrugsliv. Jeg tror ikke, jeg har mødt en eneste pensioneret landmand, der ikke synes, at det er et frygteligt pres, den næste generation ligger under for. Presset betyder at landmanden vanskeligt får tid og overblik til at tænke situationen igennem, jævnfør kulturel ekskurs# 4.

Interne kulturforskelle

Der er væsentlige regionale forskelligheder vedrørende landbrugets forhold. Hvis man tager udgangspunkt i beskæftigelseseffekt, har landbruget mindre betydning i Øst- end i Vestdanmark. Det afspejles også i landbrugsskolernes placering. Det afspejles igen i regionale forskydninger i meningsundersøgelser angående balancen mellem produktion og natur (se herunder). Groft skitseret er Øst præget af planteavl, primært på Lolland-Falster, frøproducenter på Midt- og Sydsjælland og en generelt højere andel af specialafgrøder. Jylland er husdyrenes region. Fyn blander forholdene lidt men er især kendetegnet ved de mange gartnerier og frilandsgrønsager. (DJF-geodata.dk/MEAscope.org - Dalgaard/Kjeldsen m.fl. 2007). Hver driftsform har sin særlige kultur, og disse forskelle kan aflæses i mange lokalpolitiske forhold. Aspectos meningsundersøgelse, refereret herunder, afspejler f.eks., hvordan visse holdninger følger regionale forhold og driftsformer. Mange interne udsagn, vittigheder og kulturelle stereotyper tager afsæt i forståelsen af, hvordan de forskelle udmønter sig. Det fører for vidt her at redegøre for betydningerne, men mange holdninger og konflikter står i et andet lys, når man får indsigt i og er sig disse forskelle bevidst. Der er også andre forskelle i erhvervet, især mellem lille og stor, men jeg kommer dog af pladshensyn ikke nærmere ind på disse.

³⁴ Det er erkendelsen af disse sociale og kulturelle sammenhænge og konsekvenser, som ligger bag at EU indførte 'multifunktionalitetsprincippet' og overførte midler fra Landbrugsstøtten til Landdistriktsudviklingen. Landbruget har selv diskuteret problematikken: Et landbrug uden bønder? (Red. Sass 1989)

Socialisering

I forlængelse af gennemgangen af de politiske og økonomiske rammevilkår er der en vigtig pointe at tage med ind i forståelsen af kulturen. Gældskrisen og de stærkt kapitaliserede ejendomme betyder, at det er tæt på umuligt for 'udefrakommende' at komme ind i erhvervet. Kilder på landbrugsskoler og i erhvervet generelt skønner, at 90-95 % af dem, der i dag bliver selvstændige landmænd, overtager en familieejendom eller overtager en anden bedrift med sikkerhed i familiens landbrugsaktiver. En af konsekvenserne af denne indsnævring af rekrutteringsgrundlaget er en forholdsvis stor kontinuitet respektivt mangel på innovation/omstilling i erhvervet. En søn og far må nødvendigvis være relativt enige om driften, hvis et generationsskifte eller en kaution skal være praktisk realiserbar. Dette er ikke en ny tendens, men den er forstærket af de ovenfor beskrevne forhold.

I forlængelse heraf er det stærkeste indtryk af den konventionelle del af erhvervet, som min undersøgelse har efterladt, den kulturelle socialisering og holdningsretning. Det skal sammenholdes med hvor ofte den enkelte landmand, vel at mærke i private sammenhænge, er uenig i mange af disse 'repræsentationer'. Det kan skyldes selvstændighedskulturen, at landmænd er meget egensindige. Men det er påfaldende, hvor lidt denne holdningsmangfoldighed kommer til udtryk i den interne debat eller i offentligheden. I starten af projektet undrede det mig, at hver gang jeg diskuterede landbrugets forhold på møder eller med landmænd i grupper, var deres argumenter så identiske helt ned i den specifikke sprogbrug, at det virkede som om de læste op af det samme manuskript. Meningsretningen skyldes antageligt flere af de ovennævnte forhold og den øgede polarisering mellem samfund og erhverv, men ophavet er en topstyret kommunikation, der udgår fra Axelborg. Manuskriptet står i landbrugsmedierne.

Foruden de empiriske realiseringer og kulturelle ekskursioner, jeg præsenterer senere, så er den primære kilde til en analytisk fremstilling af kulturen i erhvervet landbrugsmedierne og debatspalterne i disse.³⁵ Lad os derfor kaste et blik på nogle af de mest repræsentative træk ved nyheds-dækningen subsidiært 'virkeligheds-dækningen' i landbrugsmedierne. Et godt sted at starte, er den opgørelse, som Landbrugsavisen³⁶ hvert år i december laver over de 10 mest læste artikler i løbet af året. Det er vigtigt at pointere, at jeg ikke har valgt artiklerne men benyttet denne popularitetsliste.

³⁵ Jeg har i perioden abonneret på den elektroniske udgave af de tre toneangivende landbrugsmedier: Landbrugsavisen, Maskinbladet og Nyheder Fra Landbrug & Fødevarer. Derudover har jeg abonneret på Foodculture.dk (udgivet af Landbrug & Fødevarer), Økologisk Landsforenings nyhedsbrev, Svineproducenternes elektroniske nyhedsbreve, ligesom jeg jævnligt har konsulteret Effektivt Landbrug og Organic Today.

³⁶ Landbrugsavisen skriver på sin hjemmeside, at de har 150.000 unikke brugere og 1,4 mio. henvisninger om måneden. Se i øvrigt mit blog-indlæg: stofskifte.blogspot.dk/ Landbrugets top-ti.

Den næstmest læste³⁷ artikel i 2014 var: "**Forskere: Økologi er en katastrofe for mennesker og miljøet.** "Stort set alle forestillinger om økologisk landbrug er forkerte," kritiserer forskere fra Sveriges Lantbruksuniversitet."

Først bør man være opmærksom på, at historien refererer til en populærvidenskabelig bog og *ikke* en rapport fra Sveriges Landbrugsuniversitet. De tre forskere har *ikke* publiceret deres forskning i nogen valid videnskabelig sammenhæng. Jeg har ikke selv læst bogen, men fra mine svenske kollegaer forstår jeg, at analyserne er baseret på nogle små markforsøg fra 80'erne, der er skaleret op på en måde, som i hvert fald de forskere, jeg har talt med, mener er videnskabeligt uredelig. Netop videnskabelig uredelighed er de tre forskere faktisk tidligere blevet beskyldt for i en international rapport om fosforudvaskning. Den ene forsker, Lars Bergstrøm, sammenligner i et interview økologi med homøopati.³⁸

Landbrugsavisen fulgte op med artikler, der hed: 'Danske forskere: økologisk jord kan blive udpint' og 'Plantespecialist: økologi kan være afgået ved døden om 50 år.'³⁹

De tre svenske forfattere blev inviteret med til Plantekongressen 2015, og deres optræden fik en fremtrædende dækning. Efteråret 2015 beskar Miljø- og Fødevareministeren som nævnt forskningsmidler i økologisk produktion med to tredjedele fra 60 til 20 mio.kr.

Alle de prognoser, jeg er bekendt med, spår, at den økologiske efterspørgsel stiger i de kommende år, også på de internationale markeder. Når der (tidligere) både fra politisk hold er opbakning til økologien og forbrugerne synes parate til at betale ekstraprisen for varerne, kan man undre sig over, at landbruget har det så ambivalent med økologien. Her følger udskrift af et interview med en økologisk landmand, der giver sit bud på forklaringen.

"Der er lukket rigtigt mange landbrugsskoler de seneste år, der er simpelthen forsvundet så mange arbejdspladser i erhvervet. (...) Min helt klare overbevisning er, at 90 % af dem, der går på landbrugsskolerne i dag, det er dem, der skal hjem og overtage fars gård. Og hvis faren han synes, at økologerne er nogle idioter, så synes sønnike det også, det kan du være helt sikker på. (...). Det blev jo nærmest pibet ud på skolerne. (...) De taler mængder, mængder mængder."

(Rune, driftsleder på Grantoftegård)

³⁷ Den mest læste artikel i 2014 handlede om en landmand, der fandt en pung og leverede den tilbage.

³⁸ Dagens Nyheter 16/11/2014.

³⁹ <http://landbrugsavisen.dk/danske-forskere-økologisk-jord-kan-blive-udpint> og <http://landbrugsavisen.dk/mark/plantespecialist-økologi-er-afgået-ved-døden-om-50-år>

Nummer 3 på listen hed: **"Den aktuelle jordpris er passende. Priser på 150.000-170.000 kr. pr. hektar svarer til produktionsværdien ifølge VFL."**

Artiklen kan læses som en direkte kommentar til Nationalbankdirektør Lars Rohde, der i beretningen citeret herover havde gennemgået landbrugets økonomi relativt udførligt og var nået frem til, at jordprisen burde nedjusteres:

"Jordpriserne steg i årene op til vendingen i økonomien i 2008 mere end huspriserne. Det er i dag klart, at der var tale om en decideret "jordprisboble", hvor hektarpriserne kom fuldstændigt ud af trit med, hvad jorden kunne give i afkast ved at dyrke den. (...) Samtidig er jordpriserne faldet betydeligt, men de ligger stadig noget over niveauet forud for finanskrisen, og de forekommer stadig høje set i forhold til afkastpotentialet, især i en situation med en normalisering af renteniveauet." (Lars Rohde 8. maj 2014)

Den fjerde mest læste lød: **"Konkurstruet: "Ganske uventet har banken besluttet".**

Artiklen handler om en maskinstation, der går konkurs. Først på 9. pladsen er en historie om en landbrugsbedrift, der går konkurs - men i begge historier er vinklen, at man oplever, at banken ganske uventet og uforståeligt har valgt, at ejendommen/virksomheden skal sættes til salg. Det virker en smule utroligt, at en ejendom i så alvorlig knibe kan overraskes af, at en konkurs kunne blive udgang på situationen.

I artiklerne selv men især i debatspalterne under disse tre artikler kan man få indblik i læsernes holdninger og dermed landbrugets kulturelle udsyn. Det drejer sig om en irrationel og meget lidt fagligt baseret modvilje mod økologi. Det drejer sig om at overbevise hinanden om, at jordpriser i omegnen af 200.000 kr./ha er realistiske ved at 'videnskabeliggøre' sine egne økonomiske analyser og ignorere andre meninger herom. Og det drejer sig også om at stå samlet bag en virkelighedsfornægtende opfattelse af bankernes rolle og økonomiske prioriteter.

I disse tre artikler kommer vi ikke ind på andre hyppigt forekommende temaer: 'overimplementering', forvaltningshadet, den moralske forpligtelse til at brødføde Afrika, byernes spildevandsproblemer, klimaforandringer eller miljøeffekter. Når emnet drejer sig om miljø og klima - og i den periode jeg har fulgt med, særligt vandmiljøet - er tonen, fakta og holdningerne endnu fjernere fra det, man læser i andre mediers dækning.

Den i min læsning mest profilerede sag i landbrugsmediernes i perioden var 'whistle-bloweren' fra Miljøstyrelsen, Claus Hansen. Han blev inviteret og fik stående klapsalver på Plantekongressen og blev også profileret omkring Fødevare- og Landbrugspakken, hvor

han mente, at Eva Kjer Hansen havde regnet rigtigt.⁴⁰

Her følger tre yderligere eksempler på landbrugets interne holdningsprægning.

I 2009 var der en række artikler om, at det nu var bevist, at pesticider ikke havde nogen negativ effekt på vandløbene. Det blev til sidst for meget for forskerne, som skrev følgende i en pressemeddelelse.

"Erhvervsorganisationen Landbrug & Fødevarer's miljøchef, Søren Korsholm, har ved mindst to lejligheder i debatten om landbrugets stigende forbrug af pesticider påstået, at en rapport fra Danmarks Miljøundersøgelser (DMU), Aarhus Universitet nærmest frikender pesticider for at udgøre en risiko for dyrelivet i Danmarks vandløb.

DMU frabeder sig at blive taget til indtægt for Søren Korsholms påstand. Tværtimod har en række undersøgelser foretaget af DMU m.fl. dokumenteret, at pesticider kan have negative konsekvenser for dyrelivet i vandløb" (Møhlenberg m.fl. 2004, Nørum & Bjerregaard 2003, Nørum et al. 2006)."⁴¹

Tilsvarende kunne forskere fra Aarhus Universitet i december 2015 fremlægge en undersøgelse, der påviste forekomsten af nervegiften Chlorpyrifos i syv ud af nitten undersøgte vandløb. Chlorpyrifos er det aktive giftstof i en række insekticider, som dog aldrig har været tilladt i det åbne land i Danmark. Alligevel kunne forskerne konstatere at:

"Chlorpyrifos har været anvendt i vandløbenes landbrugsdominerede hydrologiske opland indenfor de seneste par år, altså 2011 eller 2012."

Dertil sagde Miljø- og Fødevareminister Eva Kjer Hansen "Jeg kan ikke udelukke, at der kan være sket ulovlig anvendelse af midler indeholdende Chlorpyrifos. Hvis det er sket, er det ikke i orden."

Mens Landbrug & Fødevarers reaktion var: "Det er meget overraskende, for stoffet er ikke interessant til insektbekæmpelse på landbrugsarealer. Det giver på ingen måde mening at bruge det i landbruget, selv hvis det havde været tilladt. En plausibel forklaring kan være, at forureningen stammer fra såkaldte punktkilder, altså gamle rester, som før i tiden blev gravet ned efter instruks fra myndighederne." (Alle citater fra DRs hjemmeside 16/12/2015)

Imidlertid kan journalisten oplyse at Chlorpyrifos er et meget udbredt aktiv-stof i insekticider i korn-, græs-, kartofler, -roe, og majsmarker i England.

⁴⁰ Se eventuelt blogindlægget stofskifte.blogspot.dk/ Sagen Claus Hansen. Se endvidere maskinbladet.dk/artikel/claus-hansen-forsvarer-eva-kjers-tal?

⁴¹ <http://dce.au.dk/udgivelser/udgivelser-fra-dmu/dmunyt/2009/16/pestvand/>

Når organisationen og dens medier så massivt fornægter, at produktionen har en negativ effekt på miljøet, burde det ikke overraske, at landmænd, der primært får deres nyheder fra landbrugsmedierne og deres holdninger fra deres talspersoner, med ærligt sind kan gå i medierne og sige, at de elsker naturen og aldrig kunne drømme om at ødelægge den. Hvis man kun læser landbrugsmedierne er det virkeligheden.

Den tidligere citerede tale af Landbrug & Fødevarers formand giver også indblik i hvordan organisationen italesætter kulturen i erhvervet.

"Aspecto har lavet en undersøgelse af landmænds holdninger. De har blandt andet spurgt jer, "hvad er det værste ved at være landmand?" Resultatet er slående.

70 procent af jer peger på bureaukrati

14 procent siger den økonomiske usikkerhed

Tænk lige over det." (Merrild 2015:13)

Bureaukrati og kontrol fylder uden tvivl meget i landbruget (overalt i Europa), omend afsnittet om EU jo viste, at kontrollen er stærkt reduceret. Jeg mener dog, at dette tal - de 70 % - er behæftet med nogen usikkerhed.

Under overskriften **Landmænd lever i kontrolhelvede**, skriver Landbrug & Fødevarer 4. november 2015 i en pressemeddelelse på hjemmesiden:

"Det er firmaet Aspecto, der har foretaget undersøgelsen blandt 800 landmænd i løbet af den seneste måned. I rundspørgen svarer 51 procent, at det er bureaukrati og kontrol, der er det værste ved at være landmand i dag. Yderligere 19 procent peger på, at det er love og foranstaltninger, der gør det svært at planlægge. I kontrast er det kun 14 procent der peger på den økonomiske usikkerhed."

Længere nede i teksten står der: "**Stoltheden lever** I rundspørgen har de adspurgte landmænd haft mulighed for at svare på en skala fra 1 til 10, hvor stolte de er over at være landmænd. Her viser et gennemsnit på 8,2, at der er en markant stolthed i erhvervet. "Tænk hvis danske politikere kunne være med til at løfte den stolthed og den gode fortælling om landbruget. Om vores lave antibiotikaforbrug, om at vi er dem, der producerer mælk allermest klimavenligt i hele verden, om vores høje dyrevelfærd og om alle de initiativer, der kunne blomstre i hele Danmark, hvis embedsmændene brugte deres tid på andet end ligegyldige kontroller af den enkelte landmand", siger Martin Merrild."⁴²

(lf.dk/Aktuelt/Nyheder/2015/November/Landmaend_lever_i_kontrolhelvede.aspx#.Vt2dUzYi3q8)

⁴² Det med 'allermest klimavenlige' mælkeproducenter have Detektor kort forinden, med reference til en hollandsk rapport, afsløret som urigtigt. L&Fs talsperson havde i programmet medgivet, at påstanden var forkert.

Disse påstande havde to dage forinden haft en endnu mere skinger retorik ved en 'netværks-konference' på Christiansborg arrangeret af CEPOS og Landbrug & Fødevarer, hvor direktør i L&F Flemming Nør-Pedersen sagde:

"(...) miljøpolitikken i Danmark koster årligt dansk landbrug fire milliarder - plus et ukendt antal milliarder af 'offer-omkostninger'. Det er alle de investeringer og produktion som landmænd i Danmark på forhånd undlader at gennemføre, selv om det forretningsmæssigt kunne være fornuftigt. Men de lader være, fordi de støder hovedet mod en eller anden miljø-regel (...) ikke i tvivl om at danske landmænd har markant dårligere politisk bestemte rammevilkår end deres kolleger i Sverige, Tyskland og Holland." (Landbrugsavisen 2/11/2015)

Dette var kort efter, at COWI-rapporten var udkommet. Uanset tallenes og påstandenes validitet er det på den anden side også klart, at jo mere det bliver sagt, og at 'overimplementering' og 'regel-tyranniet' bliver lagt for had og hån i landbrugsmediernes, jo mere bliver det en accepteret sandhed. Det bliver i hvert fald svært at have den modsatte mening i landboforeningen eller på landbrugsskolen.

Aspectos undersøgelse viser i øvrigt, at kun 2 % af de adspurgte mener, at anerkendelse fra naboer og lokalsamfund er vigtigt.⁴³

Det er interessant at perspektivere denne interne undersøgelse med kapitlet i Christiansens bog, der har titlen: 'Staten som uhyre'.

"Her står vi over for det interessante forhold, at taler man alment om problemet, er det samfundets skyld, at så mange har måttet forlade landbruget. Men drøfter man konkrete personlige tilfælde, forklares de ved, at manden ikke slog til (...)" (Christiansen 1982:180)

Denne iagttagelse har jeg også gjort i mine feltstudier. Og Christiansen fortsætter:

"Landmandens forestilling om tingenes sammenhæng er, som det så ofte er tilfældet med en livsforms ideologi, logisk set umulig. (...) Når landmændene udkonkurrerer hverandre og i denne proces selv er med til, at investeringerne i ny teknik presses opad, gør denne modsætning i deres produktionsmåde det nødvendigt at transformere

⁴³ Aspectos undersøgelse er interessant både ud fra en metodisk synsvinkel og ud fra de resultater man kommer frem til. 801 landmænd indgår i undersøgelsen, men svarene er skaleret op, så at det ser ud som om at alle danske landmænd har svaret. F.eks. formuleres resultatet: "Det svarer til at 27678 landmænd er meget stolte, eller at 1457 landmænd 'overhovedet ikke er stolte'". En anden interessant detalje er at alle svar også inddeles i 5 regionale kategorier, så man tydeligt kan se kulturforskellene mellem de forskellige områder i Danmark. Aspecto oktober 2015.

problemet til de landsdækkende landmandsorganisationer. Deres politiske krav bliver (...) nationale krav i EU, hvor de uundgåeligt kommer i konflikt med den 'fælles landbrugspolitik'. Her ser man gang efter gang, at der ikke eksisterer nogen form for såkaldt solidaritet mellem landmænd i de forskellige lande. De konkurrerer også indbyrdes, og hver nations landmænd prøver at presse deres regering til at tilvejebringe så gode konkurrencevilkår som muligt til sig selv. Det ene lands landmænd beklager sig over, at der i nabolandet bliver holdt liv i for små og ikke bæredygtige bedrifter (Danmark over for Sydtyskland, England over for Danmark) Men inden for det enkelte lands grænser kan landmændene dårligt give sig selv og den efterstræbte frihed som selvstændig producent skylden for den udvikling, som deres deltagelse i både den nationale og internationale konkurrence medfører. Man kan ikke gøre de strukturelle modsætninger i sin egen produktion og livsform til syndebuk. Men gennem den eneste retning, som det er muligt for organisationerne at transformere disse interne modsætninger i, kan det lade sig gøre at finde et subjekt, som kan indtage rolle som syndebuk, nemlig nationalstaten. Denne stat tillægges nu tanker, vilje, træghed, tålmodighed, ondskab ect. Dermed er det, som det fx ses i landbrugspressen og på møder, muligt at føre en fiktiv dialog med dette uhyre, som nærmest betragtes som værende uden for strukturen." (ibid s.183)

Dette træk ved landbrugskulturen synes kun at være forstærket, siden Christiansen lavede sine undersøgelser for små fyrre år siden, og de fremgår også af det sidste eksempel, jeg bringer her, landbrugets egen forklaring på gældskrisen:

"(...)Er der særligt tre forhold, der har ført til, at jordpriserne er mere end tredoblet, og at gælden er vokset eksplosivt siden 2000. Det er for det første avancebeskatningen ved generationsskifte. For det andet landbrugsloven, herunder harmoni- og ejerkrav i forbindelse med husdyrproduktionen. Og for det tredje lovgivning og forvaltning omkring landbrugets miljøgodkendelser." (www.maskinbladet.dk/artikel/ulige-rammevilkar-odelaeggende-landbrugets-konkurrenceevne 19/2/2010)

Som nævnt bliver disse årsagssammenhænge og påstande gentaget til hudløshed, og hvis man læser landbrugsmediernes debatspalter og møder landmanden i landboforeningen, på plantekongressen eller til offentlige arrangementer, er det den historie og de argumenter, helt ned i den specifikke sprogbrug, man møder.

En af de få undersøgelser, jeg er bekendt med, der har undersøgt sammenhængen mellem landbrugsmediernes dækning, landmændenes holdning og de faktiske forhold, omend uden at have dette eksplicite formål, er: "Hollandske landmænd i Danmark - bekymring eller beundring?" (Jeppesen & Rostgaard Nissen 2000) På baggrund af statistisk materiale, spørgeskemaer, interviews og medieanalyser beskriver de to forfattere, hvordan en række falske fordomme om hollandske landmænd opstår, bliver

fastholdt samt hvordan både danske og hollandske landmænd forholder sig til fordømmene. Undersøgelsen har ikke fokus på landbrugsmediernes dækning, men i en række offentlige citater af fremtrædende landmænd (ibid. s.72 ff), dokumenteres, hvordan forkerte og negative opfattelser af hollændernes praksis viderebringes. Bogens sammenfatninger kan ikke bruges til at drage konklusioner om den kulturelle diskurs i landbruget, men de peger i samme retning som det øvrige materiale, jeg her har præsenteret.

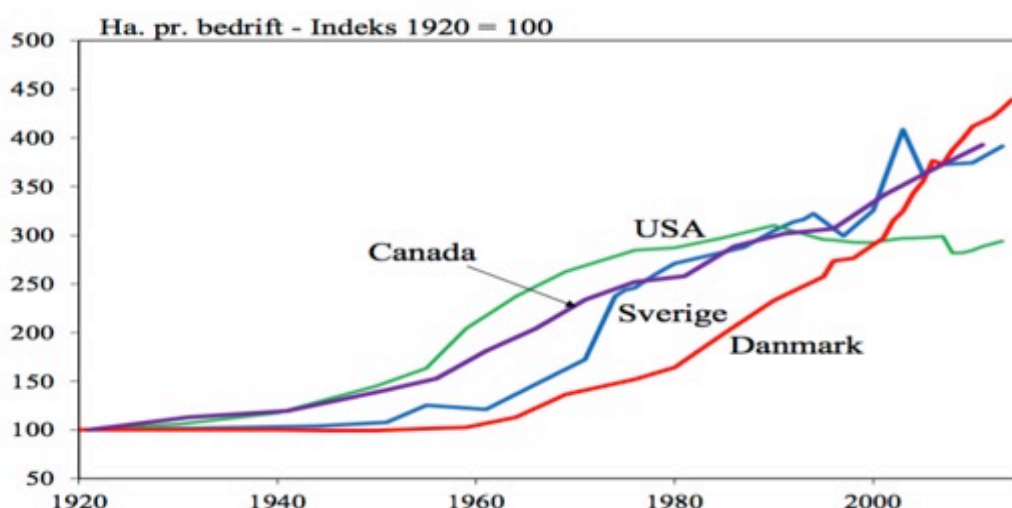
Forskning og rådgivning

Som nævnt i "Introduktion" og i 'Afgrænsning af feltet' er en meget væsentlig del af kulturen i og omkring erhvervet præget af den massive forskningsindsats, der omgiver fødevareklyngen. Det er relevant for forståelsen af landbrugets kulturelle selvforståelse at forstå prægningen herfra. I analyser og rapporter af dansk landbrugs strukturudvikling og effektivitet bliver Danmark konsekvent sammenlignet med USA, Canada, Australien og New Zealand. Det er da også disse lande, danske landbrugselever søger imod, når de gerne vil i udenlandsk praktik. Da vores kulturelle referencer, levestandard, teknologiske stadie og produktionsapparat angiveligt ligner disse landes, kunne dette synes logisk. Men uden yderligere argumentation forekommer det urimeligt at sammenligne stordriftsfordele i Danmark, med dets mosaik af jordparceller, vandmiljøer og boliger i det åbne land - med landbrugsdrift i lande med jordparceller på størrelse med hele danske kommuner.

KØBENHAVNS UNIVERSITET

Institut for Fødevare- og Ressourceøkonomi

Bliver landbrugene større overalt?

Henning Otte Hansen præsentation ved Plantekongressen 2016: Landbrugets fremtid er Big Business. Bemærk at udviklingen i Danmark er voldsommere end i de lande, der sammenlignes med. Præsentationen blev ledsaget af vendinger som: "Landmænd er meget forudsigelige", "Det er nødvendigt for at overleve på sigt". Det kan i øvrigt bemærkes, at i Sverige ligger landbruget beslag på 5-8% af arealet; og 50% af brugene er mellem 2 og 20 ha.(kilde: SCB 2015)

Desuden udelader sammenligningen en hel række væsentlige forhold, f.eks. landbrugets andel af det samlede areal, jordpriserne samt lokale skalaproblemer, såsom at når landbrugenes stordriftsfordele kræver større maskiner sætter det pres på både infrastruktur og arronderingsforhold. ⁴⁴

Otte 'forklarer' strukturudviklingen i en artikel af samme navn:

"Ræsonnementet er, at vækst er nødvendig for at udnytte stordriftsfordele, som igen er en forudsætning for at fastholde eller øge indtjeningen " (Otte 2016/1:3)

Som man kan se af Ottes præsentation, har vi i Danmark en udvikling, som i faglitteraturen benævnes 'superproduktivistisk'. En driftsform der som middel og mål har øget produktion og ekspansion. Overalt i erhvervets forskning, uddannelse, rådgivning og interessevaretagelse italesættes denne superproduktivisme som den eneste vej frem for det danske landbrug - og politikerne bakker op.

Månegrisen, periodens største forskningsmæssige sats, er et godt eksempel.

"Månegrisen er en fremtidsvision om, at miljøhensyn, dyrevelfærd og øget svineproduktion kan gå hånd i hånd. Månegrisen skal give input til fremtidig regulering, som på den ene side imødekommer de miljømæssige udfordringer og på den anden side giver landmændene en større fleksibilitet til at udvide deres produktion. Det kunne fx være en regulering, hvor der er øget fokus på udledning til omgivelserne end på antal dyr i stalden. Månegrisen skal demonstrere, at det er muligt at integrere måleudstyr i staldene og derved regulere svineproduktionen i henhold til dens output frem for input. Projektet er ligeså ambitiøst, som det var at sætte en mand på månen – deraf navnet Månegris – da hverken teknologien eller reguleringen er udviklet. Månegrisen skal via to spor levere vigtigt input til, hvordan lovgivningen på længere sigt bedst skrues sammen:

- **Ny teknologi:** Udvikling af teknologi, der tager højde for dyrevelfærd, optimerer udnyttelsen af ressourcer i produktionen og gør det muligt at måle, hvad svineproduktionen udleder.

- **En Månegristald:** En modelstald, der med de nyeste teknologier demonstrerer, at det er muligt og rentabelt at måle og minimere svineproduktionens belastning af miljøet, dyr og omgivelser. Stalden forventes at stå færdig i 2016"
(www.naturerhverv.dk/maanegrisen/faktaark)

⁴⁴ En række forskningsprojekter har fokus på disse problemer f.eks: RETHINK 2013-2015 KU. Flere erfaringer er samlet i: Dialogbaseret planlægning i det åbne land (Kristensen/Primdahl/Vejre, Bogværket 2015). Se endvidere projektet: Det Samfundsnyttige Landbrug 2014-16, i afsnittet om Jejsing/Almende.

Hvis man gennemgår de forsøg og projekter, der er givet tilskud til fra Promilleafgiftsfonden, GUDP- og Landdistriktsmidlerne samt andre midler under miljø- og fødevareministeriet de seneste to år, vil man se denne tendens udmøntet i praksis.

Dermed undlader man at være first-movers på de 'miljø-teknologier', der ifølge eksperter har et langt større økonomisk potentiale på sigt. Her vises Top 10 over brancher og virksomheder, der bliver udpeget af danske erhvervsledere, som rettesnor for Danmarks fremtidige vækst:

Har du kendskab til en privat eller offentlig virksomhed/organisation, der har gjort noget særligt, der har bibragt vækst?

1.	ØKOLOGISK FØDEVAREPRODUKTION/SALG	
2.	VINDENERGIKLYNGEN	
3.	LEGO	
4.	NOVO NORDISK	
5.	ROBOTKLYNGEN	
6.	DANFOSS	
7.	GRUNDFOS	
8.	LINAK	
9.	NOVOZYMES	
10.	KAMSTRUP	

(Kilde Mandag Morgen mm.dk 22/5/2016)

Landmandens placering i samfundet

I offentligheden findes mange fordomme og stereotyper om landbrugets kultur, og en af dem knytter sig til landmandens iver efter at købe nye maskiner og fylde landbohjemmene op med dyre lædermøbler og fladskærme, nogle gange i grell modsætning til gårdens økonomi.⁴⁵

Man kan fortolke det som en materiel konsolidering, en traditionsbunden kultur, der har oldgamle rødder i landbruget: at holde gården ved magt, men som har undergået en neokulturation og i dag fremstår som en bevægelse i retning af kulturelle velstandssymboler, hvis funktion er at nærme sig en normativt accepteret livsstil.

⁴⁵ "Det bemærkelsesværdige ved Hans Ole Jørgensens gård er også det palæignende stuehus på 450 kvadratmeter fra 2007 med pool, jacuzzi, elevator og ur på gavlen. Var det nu også nødvendigt med så stort et hus? »Næh, det var det da ikke, men det er en lille ting, der ikke har den store indflydelse på, om det går godt eller skidt. Jeg kan ikke se det rimelige i, at vi landmænd, der arbejder 80 timer om ugen og skaber mange arbejdspladser, ikke må bo godt.«" Gården var i 2007 vurderet til 136 mio. kr., af en lokal ejendomsmægler. (kilde: business.dk/finans/jyske-bank-taber-48-mio.-paa-en-mareridtsejendom)

Analogt kunne anlægges det perspektiv, at den høje grad af spekulation i 2000'erne er et 'gesunkenes kulturgut', hvor jordprisernes friværdis gav anledning til praksisser, der fandt vej fra en socialt og kulturelt mere elitær virksomheds- og finansiell kultur, der indtil da havde været fremmed i landbrugserhvervet. Når en landbrugsejendom gennem jordprisstigningerne blev værdisat til 50 mio. kr., gjorde det landmanden til en finansiell aktør i banken på linje med direktører af mellemstore virksomheder.

Man kunne nu få rådgivning i formuepleje i landbrugsrådgivningen, blive tilbudt spekulative investeringer og i det hele taget mærke en respekt og tilnærmelse fra finansverdenen, der banede vej for at efterligne praksisser, der dispositions-mæssigt knytter sig til en virksomhedsdirektørs ageren.

"Hertil kommer, at en del af stigningen i ejendomspriserne blev brugt som sikkerhed for låntagning til køb af andre materielle og finansielle aktiver end landbrugsejendomme eller inventar og løsøre. En del af værdistigningen er populært sagt blevet "spist op" eller brugt til spekulation." (Nationalbankdirektør Lars Rohde 8. maj 2014)

Men en landmand bliver ikke udskiftet af 'bestyrelsen', når han vurderes uegnet.

Der er her klare paralleller til den korte analyse af den enkle vareproducents kompetencebesiddelse og redeririften i Aabenraa ovenfor. Det kan være med til at forklare, hvorfor mange af de advarselsslamper, der blev tændt i 80'erne ikke har forplantet sig i landbrugets indre organisering og kulturelle tilpasningsformer. Der skal et generationsskifte til, før de krav, konkurrencevilkårene skaber, giver plads til de særlige kompetencer, landbrugets nutidige forhold kræver.

Et liberalt erhverv

Der er stadig brug for arbejdskraft i dansk landbrug, og her ansætter man primært østeuropæere. De fleste af mine informanter beklager denne udvikling, men må konstatere, at der ikke er nogle danskere, der gider eller kan klare arbejdspresset. Når landbrugsskolerne melder om øget søgning og interesse for landmandsgerningen, dækker det over, at anslået 40 % af eleverne er østeuropæere. Østeuropæerne er blevet nutidens husmænd eller i visse tilfælde fæstebønder.

"Eksempelvis faldt antallet af danske elever på landbrugsskolernes grundforløb med ca. 40 % fra 1996 til 2000 (fra 1300 til 791 elever). Dette søgte man at balancere ved at få flere udenlandske elever ind, og i 2005 startede der to udenlandske praktikanter i landbruget for hver dansk elev (1800 udlændinge og 900 danskere) – heraf kom langt de fleste fra Ukraine. I dag anslår fagbevægelsen at op imod 50 % af lønmodtagerne inden

for jordbruget er udlændinge, hvoraf langt den største del kommer fra de nye EU-lande. At lønningerne for disse efter afviklingen af Østaftalen ikke længere skal fastsættes i forhold til overenskomsterne, har betydet, at man i dag ser landbrug og gartnerier, hvor polakker, rumænere og andre østeuropæere går for helt ned til 20 kr. i timen. Da Danmark, som et af de få EU-lande, ikke har en lovfastsat mindsteløn, er dette fuldt lovligt." (FAOS: *Praktik i de ukrainske landbrugsuddannelser. Rapport fra fact finding mission til Kiev*, 2007) ⁴⁶

Samlet set præsenterer disse forhold sig i lyset af afhandlingens teoretiske analyse som en markant social og kulturel bekræftelse af den kapitalistiske produktionsmådes funktionskrav. Men der er en uforsonlig modsætning, både fagligt, moralsk og politisk, mellem den produktivistiske og markedsorienterede italesættelse af erhvervets krav om liberalisering på den ene side og den offentlige støtte, der har så afgørende betydning for erhvervets overlevelse, på den anden. Jeg bringer her tre læserkommentarer fra Landbrugsavisen, der i min læsning peger på typiske holdninger:

"Landmænd får Ikke støtte, vi får blot en LIDT højere pris for vores varer, som forbrugerne betaler via skatten, fordi de Ikke vil betale den rigtige pris i Supermarkedet."

"STØTTEN" blev indført, for at man kan kontrollere landbruget. Også for at alle andre kunne få billig mad. Jeg har hos min far set en afregning fra 1954 udstedt af slagteriet i Ålborg. Grisen vejede 75 kg, og kiloprisen var 5,45 kr., ialt 408,75 kr. Han havde købt en ny roegreb til en pris af 5,50 kr. Så kan vi jo selv regne ud, hvad kødprisen skal være i dag. Alt er steget voldsomt, selv antallet af kontrollører, bare ikke madvarerne."

"Den idiot der fandt på ordet landbrugsstøtte ? Nå, vedkommende var ikke landmand - det trøster lidt. Hvis man i stedet havde kaldt det miljøbidrag , for det CO2 arbejde, landbruget udfører ? Men så var der røget en ekstra afgift på de fossile - for at gøre dem tilgængelige . Tab afgiftsbelægges i hvert led - fx kød. Ville det gavne noget - prøv at lege med tanken."

(Alle indlæg 12/3/2016. Kilde: landbrugsavisen.dk/økonomi/esben-lunde-afslører-landbrugsstøtte-til-familien-før-ekstra-bladet)

Der er i brede kredse af landbruget en opfattelse af, at de forskellige støtteordninger ikke er forankret i samfundets ønske om at bistå landbruget, men tværtimod er en slags kompensation, for at de skal stå model til øget kontrol, lave priser og manglende indsigt i landbrugets miljøregnskab.

⁴⁶ Morten Halskov: *Danske landmænd snyder med elevordning*, Fagbladet 3F, august 2007. I artiklen henvises til en tilsynsrapport fra Det faglige Uddannelsesudvalg for Jordbrug: <http://forsiden.3f.dk/article/20070824/NYHEDER/70824012/2140/tema1>

Det er min erfaring, at en af de største kilder til frustration og polarisering, både internt og eksternt, er den omdefinition af støttens indhold og rationale, som bliver brugt af erhvervets interesseorganisationer til at lægge politisk afstand til samfundets medejerskab.

Under ideelle forhold ville de 10 mia. kr., erhvervet modtager i direkte støtte om året, give anledning til sympati, dialog og forventningsafstemninger med støttegiveren.

Aktuelt ses støtten internt i erhvervet imidlertid som en rettighed eller en 'konkurrencegaranti', som regeringen formulerer det i den seneste lov - og det giver dels erhvervets udøvere manøvrerum til at udlægge støtten som alt andet end samfundets håndsrækning - og det giver kritikere af erhvervets udvikling yderligere grund til frustration og til at argumentere for at knytte særlige krav til støtten.

Den kulturelle repræsentation

Afslutningsvist vil jeg gerne fremhæve den kulturelle observation, at *alle* danskere jeg har talt og diskuteret min forskning med gennem de seneste seks år, har problematiseret, at L&F's omdømmekampagner viser billeder af landlig idyl med glade børn, frilandsgrise og køer på græs - og aldrig viser billeder af produktionens virkelige forhold. Det samme gjaldt i øvrigt Natur- og Landbrugskommissionens rapport.

At produktionens reelle forhold ikke kan oversættes til positive billeder, symboler og i sidste instans et kulturelt sprog, i hvilket den enkelte landmand kan identificere sig selv og artikulere sin virkelighed og samfundet kan genkende og indoptage de kulturelle elementer, medfører et konfliktfyldt forhold mellem identitet, realitet og repræsentation.

Landbruget har endnu ikke har fundet et kulturelt sprog i overensstemmelse med 'virkelighederne' - derfor virker omdømmekampagnerne kontafaktiske og produktionsmetoderne fremmedgørende. Det er en analytisk pointe, at både polariseringen og misforholdet mellem udsagn og indhold er en direkte konsekvens af modsætningen mellem 'det liberale erhverv' og afhængigheden af 'støtten' - og afledt heraf de funktionskrav, som gør, at landbruget udadtil må holde fast i selvejet, hvis støtten skal kunne legitimeres.

Her kommer økologien, eller 'medie-offentlighedens' opfattelse af økologien, ind og udfylder et kulturelt hul. De glade børn, frilandsgrisene og køerne på græs er alle kulturelle symboler, som de fleste borgere forbinder med økologi og ikke med konventionel drift - og dermed kommer omdømme-kampagnernes misrepræsentation indirekte til at skabe baggrunden for den positive favorisering af økologien i offentligheden. Konsekvensen synes at være, at alle landmænd og hele landbruget måles efter nogle idylliske forestillinger, som selv økologerne vanskeligt kan realisere.

Landbrugsmedierne - og debatpalterne især - ser tilsyneladende ikke sammenhængen og fokuserer i stedet på økologiens begrænsninger og forbrugernes dobbeltmoral. Se endvidere kulturel ekskursion #7.

Offentligheden kan vanskeligt fortolke virkelighederne uden at påpege disse modsætninger, som også flere af de kulturelle ekskursioner viser. Men det sker med fare for, at landbruget opfatter det som nedladende og fjendtligt. Det resulterer i mistillid og polarisering. En kritisk diskussion af krisen er fraværende internt i landbruget - i hvert fald i egne medier og egenproducerede rapporter. Tværtimod peger mit materiale på, at man rykker tættere sammen om en ideologisk og konfrontatorisk retorik, der skal placere skylden for landbrugets krise udenfor erhvervet.

Her eksemplificeret ved Maskinbladets chefredaktør Rasmus Dalsgaard:

"Det gør næsten ondt at lytte til nogle af debattørerne, som i stærkt følelsesladede vendinger maler katastrofebilleder for den danske natur og det danske landskab, mens de fremmaner de værst tænkelige gloser om landbruget og danske landmænd. Flere af politikerne repræsenterer en uværdig debatkultur, hvor stærkt følelsesladede påstande pakkes ind i økonomiske, biologiske og juridiske postulater, som i bedste fald er misvisende, men som i mange tilfælde er direkte forkerte" (Maskinbladet 13/5/2016).

I forløbet omkring Fødevare- og landbrugspakken blev endvidere hele den videnskabelige baggrund for miljøreguleringen diskvalificeret af erhvervet. Bæredygtig Landbrugs formand, Flemming Fuglede, kaldte de involverede professorer for 'politicerende biologer', Landbrugsavisen citerede Miljø- og Fødevareministeren for at have sagt, at de syv eksperter 'ville have dumpet til eksamen' og L&Fs formand Martin Merrild skrev, at 'det var ude af proportioner, at skændes om et skvulp på et par hundreder tons'.⁴⁷

Det her fremlagte belyser generelle tendenser, der er både undtagelser og modsatrettede bevægelser.

⁴⁷ I det følgende citat fra Miljø- og Fødevareministeren, i forbindelse med de 'nye' vandmiljøplaner, underbygges mange af de ovenstående analyser, samt at ministeren ikke mener, at Danmark besidder troværdig ekspertise på kvælstofområdet. Bemærk ordvalget: 'frivillig', 'kompenseret', 'ikke-krav', 'langsomt' og 'videnskabelig international evaluering af det faglige grundlag'. **"Det har været en vigtig prioritet for parterne bag Fødevare- og landbrugspakken, at så stor en del af indsatsen i forhold til kvælstof som muligt skal løftes med kollektive og frivillige tiltag, som vådområder, minivådområder og skovrejsning. Det resterende indsatsbehov skal håndteres med målrettet kompenseret regulering. Vådområdeplanerne stiller ikke krav, der ligger over det reguleringsniveau, der følger af Fødevare- og landbrugspakken. Inden den målrettede regulering langsomt indføres fra 2018 vil der skulle gennemføres en dybtgående videnskabelig international evaluering af det faglige grundlag bag kvælstofindsatserne."** (Esben Lunde Larsen til Maskinbladet 27/6/2016)
Det er i øvrigt værd at hæfte sig ved, at præcis dette ordvalg, er fremhævet i EUs pilot-skrivelse.

En tentativ sammenfatning af dette spor er, at den meget entydige holdningsprægning i landbrugsmediernes argumenter for, at landbrugets krise skyldes: samfundet, politikerne, forvaltningen, bankerne, forbrugerne - eller naturflipperne. Det giver landbrugets kulturelle horisont, som den kommer til udtryk i erhvervets egne medier og vidensinstitutioner, en karakter, der bedst kan sammenlignes med et parallelsamfund.

Det giver særdeles vanskelige vilkår for en bred offentlig dialog, hvor landbrugets og samfundets forskellige interesser kan mødes og finde holdbare løsninger. Men det betyder samtidig, at de landmænd, der formår at 'træde i kulturel karakter', har mulighed for at benytte kulturen som varemærke, hvilket vi skal se i empirien i næste afsnit.

Yderligere sammenfatning og perspektivering af dette spor i Afsnit 3.

Afsnit 2

Empirisk oversigt

Empirien udgøres af Svanholm, Birkemosegaard, Grantoftegård, Tinggård, Jarmstedgaard, Nygård og Jejsing I/S (Almende Aps). Jeg vil her i stikordsform redegøre for det driftsmæssige aspekt, der fik mig til at vælge hver enkelt gård som eksempel. Udvalgskriterierne skal læses i forlængelse de ovennævnte rammevilkår og hvordan de står i relation til landbrugets krise.

Svanholm er interessant i kraft af det kollektive ejerskab, der giver mulighed for at indsætte driftsøkonomien i et større økonomisk, kulturelt og ideologisk stofskifte.

Birkemosegaard er en mellemstor familieejet gård, der har udviklet og fortsat udvikler på en diversificeret forretningsmodel, der økonomisk og kulturelt har gårdens lokalitet, som forudsætning.

Fonden Grantoftegård er en almennyttig erhvervsdrivende fond, der gennem sin landbrugsdrift tilbyder en række aktiveringsordninger, primært rettet mod skrøbelige medborgere. Grantoftegård er et eksempel på den multifunktionalitet og Public Goods-legitimering, som EU har anlagt støtte og landbrugspolitik efter at udvikle.

Tinggård A/S er en mindre familiedrevet ejendom, der har omdannet sig selv til et aktieselskab og tre holdingselskaber, for at muliggøre generationsskiftet.

Jarmstedgaard er en lille mælkeproducent, der er et eksempel på, at en meget beskeden produktion kan være basis for en rentabel fuldtidsdrift, positive eksternaliteter samt drives med plads til at deltage i livet udenfor gården.

Nygård er en pensionskassejet ejendom, og et eksempel på eksterne investorer i erhvervet.

Jejsing I/S / Almende Aps Jejsing I/S var et produktionsfællesskab, hvor 5 gårde forsøgte at udvikle en ejerskabskonstruktion, der kunne kombinere nogle af de attraktive fordele ved både Svanholm og Grantoftegård. Jejsing I/S var initiativtager til og selv en del af det Villum-støttede projekt: Det Samfundsnyttige Landbrug. Samlet set var Jejsing I/S den største produktionsenhed i undersøgelsen med ca. 1000 ha. Jejsing I/S blev imidlertid i løbet af 2014 rekonstrueret af AP-Pension og i februar 2015 gik tre ejendomme (og to landmænd) sammen i det pensionskasejede Almende Aps.

Det er **vigtigt** at notere sig, at de angivne tal for egenkapital, gæld og resultat ikke er ensbetydende med rentabiliteten på ejendommen. Disse tal svinger fra år til år og investeringer, ændringer i varelager og flere andre faktorer fremgår ikke af tallene. Især i forbindelse med de to AP-eksempler, som blev etableret i perioden, skal man være varsom med at tillægge tallene betydning. Tallene er inddraget for at give en fornemmelse af volumen i økonomien, samt helt overordnet at kunne dokumentere en vis

sammenhæng mellem den udvikling landmanden beskriver og de faktiske tal i årsregnskabet.

Jeg præsenterer ejendommene i den kronologiske rækkefølge jeg besøgte dem. De gårde der har eksterne ejere optager, pga af det teoretiske perspektiv, mere plads end de andre i afhandlingen.

I afskriften af de gennemførte interviews er benyttet følgende tegnsætning. Direkte uredigerede afskrivninger fra båndet står i citat-tegn. En parentes med tre prikker: (...) betyder at jeg har udeladt et ord, en sætning eller en tankerække i det pågældende udsagn. Tre prikker uden parentes indikerer en tankepause i informantens tale. I de tilfælde hvor jeg har formuleret informantens udsagn i mit eget sprog, eller benyttet udsagn fra samtaler, der ikke er optaget f.eks. fra mine feltoptegnelser, hvor en vis omskriving kan forekomme, står udsagnet i 'apostroffer'.

Optegnelse over feltarbejde og informanter forefindes i Bilag 3.

Svanholm oktober 2013

Horns Herred
Kollektivt ejerskab/Kommanditselskab/Aps
Økologisk
414 hektar (ligger samlet)
240 hektar dyrkes med afgrøder
120 malkekøer, 120 kalve
20 geder, 3-5 grise, høns
Skov, eng, sø, park og overdrev
Vindmøller
Eget vandværk

Maskiner: Langt de fleste ejes af Svanholm selv.

Ansatte på fuld tid: 7, men varierer med sæson og elever.

Skov/agerbrug: 2 fuld tid plus en ekstra om sommeren.
Driftsleder Rasmus (udd. GB) svanholmer, ansat ekstern landbrugsmedhjælper (GB).
Kvæg: 3 fuld tid.
Driftsleder Anders (udd. GB) svanholmer, 2 medhjælpere, 1 elev bor på Svanholm, medhjælper ekstern.
Grønsager: 2 fuld tid plus ekstra i sæson.
Driftsleder Mar svanholmer, Medhjælper (agronom) ekstern men på vej ind i Svanholm.
Gæster indgår i grønsagsproduktionen.
Oplevelser: 1 deltid - under udvikling. Jeanette svanholmer.
Frugt og Bær: frivillig arbejdskraft.
Pakkehallen 1 + varieret antal - under afvikling.

Produkter: Mælk, kød, korn, grønsager, pakning, rundvisninger, bær, saft, tømmer, energi og identitet.
Kunder: Kvægdrift: Øllingegård/Hansen Is aftager al mælken. Kød til Svanholm.
Grønsager: Netto, COOP, KBHFF. Søris, restauranter, private. Svanholm og selvbetjent gårdbutik. Agerbrug: Korn, kartofler og foder til intern og grossist.
Skovbrug: Svanholm - flis, tidligere tømmer til lejepladsproduktion.
Frugt og Bær. Internt salg til svanholmere og gårdbutik.

Egenkapital 31/12/2012 - 4.909.000 (baseret på købspris, ikke vurdering af salgspris)
Årets resultat landbruget 2012 - 1.000.000 kr.
Årets resultat samlet 2012 -29.570 kr.
Aktiver=Passiver 62.192.088 kr

Organisering: ØL, erfa-grupper, terroir-netværk samt diverse.

Svanholm kollektiv, Jarnved KS og Julianehøj Aps.

Jeg vil i det følgende forsøge at holde fokus på Svanholms landbrug og den særlige ejerskabskonstruktion, som jeg mener har potentiale til at være et muligt element i landbrugets fremtid. Men det giver god mening kort at opholde sig ved Svanholms historie, etablering og overordnede konstruktion.

Svanholm er et gods i Horns Herred, nær ved Skibby, hvis nuværende hovedbygning er fra 1744, og som blev købt af et kollektiv i 1978. I dag udgøres kollektivet af ca. 80 voksne og 40 børn og definerer sig selv som et landbrugskollektiv. Til godset hører 414 ha samlet skov, eng og landbrugsjord. Ejerskabet er, på grund af at landbrugsloven på daværende tidspunkt ikke tillod kollektive ejerformer, delt op i forskellige juridiske konstruktioner, hvor et kommanditselskab - ejet tilsammen af alle kollektivister - står som ejer af ejendommen. Oprindeligt måtte to landbrugsuddannede kollektivister dog købe godset og forpagte jorden ud til det til lejligheden oprettede kommanditselskab. Dette selskab hedder Jarnved K/S, navngivet efter en passus hos Friedrich Engels om tidlige germanske landsby-forsvarsformer. Kommanditselskabet er arbejdsgiveren, det vil sige det selskab, der ansætter og aflønner. Julianehøj Aps er installeret som komplementar, det vil sige det juridiske subjekt, der står til økonomisk ansvar overfor myndigheder og kreditorer. De forskellige konstruktioner blev til gennem et årelangt forarbejde, inden godset blev købt.

På Svanholm er der en udbredt grad af fælles økonomi og pga. kollektivets evne til at kunne understøtte pensionister, unge og arbejdsløse er der en række økonomiske kriterier for at få lov til at blive medlem af kollektivet. Det er der aktuelt mange, der gerne vil, og hvis man bliver tilbudt at flytte ind, er der et års prøvetid. Da godset ejer flere bygninger og huse end selve hovedbygningen og samtidig er blevet moderniseret over årene, bor der både kollektivister på traditionel tæt kollektiv vis, i mere løse bo-enheder og i helt private boliger. Der er tilbud om fælles aftensmad alle dage minus onsdag, og de fleste hjemmearbejdere spiser frokost sammen; men alle svanholmere har adgang til forsyningerne i køkkenet, når de har lyst. Selvforsyning med fødevarer er en central del af kollektivets identitet - men også energiproduktion og skabelse af arbejdspladser på og omkring godset er vigtige elementer.

Der bor året rundt en række gæster, som besøger, arbejder og/eller forsker i Svanholms forhold. Under mit ophold var der en sociolog fra Oslo, der lavede et tre måneders feltarbejde til sit speciale, en major i den engelske hær på jordomrejse, samt en australier, en koreaner, en spanier og en lette blot i den gæstefløj, jeg blev indlogeret i. Det er blandt andet muligheden for gratis kost og logi imod et antal arbejdstimer i selvforsyningen, der tiltrækker flere af gæsterne.

Svanholm har fra sin grundlæggelse været organiseret omkring økologisk landbrugsdrift og selvforsyning. Kollektivet var en vigtig samlet drivkraft i at få økologien organiseret, anerkendt og etableret i danske forbrugeres bevidsthed. Landbruget har tre primære grene: Skov- og agerbrug, mælkeproduktion og grønsager. Derudover etableres der i øjeblikket en Frugt og Bær - samt en Oplevelsesgren. En selvstændig men beslægtet arbejdsplads er pakkehallen, hvor landbrugets produkter bliver rensat og pakket. Alle svanholmere, der arbejder hjemme på Svanholm, får løn efter 3Fs overenskomster, mens eksterne, der er hyret ind, får den løn, der passer til stillingen. Det betyder, at både eksterne medhjælpere i landbruget og bogholdere i administrationen får en højere løn end deres respektive foresatte. Dette er ikke ualmindeligt i landbruget.

Da Svanholm blev grundlagt i slutningen af halvfjerdserne var det blot en af mange fællesskabskonstruktioner med landbrug som omdrejningspunkt. Igennem en årrække havde Jordbrugsstudiegruppen (JSG 1975), der talte ca. 40 aktive medlemmer, mødtes kvartalsvis - hvor de regionale undergrupper mødtes oftere - og diskuteret reforminitiativer i landbruget. Initiativet til JSG kom fra to politisk motiverede landbrugselever og havde som udgangspunkt nye ejerskabsformer i landbruget. En af de ideer, der udsprang fra JSG, var en ny type andels-landbrug, ejet og drevet i fællesskaber. I den tid var generationsskifteproblematikken også et centralt emne i og omkring landbruget, der blev f.eks. nedsat et ministerielt udvalg til at afklare udfordringer og muligheder.¹ Hvordan kunne de højt belånte og ikke helt tidssvarende landbrugsbedrifter føres videre af en ny generation, der ikke havde så let ved at få lån i banker og realkreditinstitutter. Svanholm var et af tre større 'fælleslandbrug', mig bekendt, der blev etableret i JSGs kølvand.

De fremtidige svanholmere var dog mere fokuserede på driftsmetoderne, et såkaldt giftfrit jordbrug, men derudover også præget af et bredere opgør med den kapitalistiske samfundsøkonomi, samlivsformerne og miljøpolitikken. Flere havde allerede prøvet at bo i landlege/ landbrugsagtige kollektiver, og forarbejdet til at etablere Svanholm var præget af både disse erfaringer samt et imponerende grundigt forarbejde (jura, økonomi, visioner). Opstarten var også præget af pragmatisme fra de landbrugskyndige. At omlægge 400 ha konventionel landbrug til giftfri produktion i 1978 uden mange professionelle erfaringer, afsætningskanaler og med nogle ideologiske rammer fra kollektivet, der ikke nødvendigvis var realistiske - var noget af en opgave! Det skete da også i små etaper og i en parallel udvikling med de driftsmæssige muligheder og markedets modning for økologiske produkter. Først i 1990 var landbruget helt omlagt.

¹ "Spørgsmålet om alternative besiddelsesformer i jordbruget blev overvejet i et udvalg, der afgav betænkning i 1979. Udvalget fandt, at der ikke var begrundelse for andre ejerformer i landbruget som f.eks. selskaber, institutioner og fonde, men anbefalede dog aktie- og anpartsselskabsformen for større væksthusholdninger og planteskoler." (kilde: <http://www.statensnet.dk/pligtarkiv/>)

Svanholm Gods havde i et par generationer forud for kollektivets overtagelse ikke haft hovedindtægt i landbruget men i en palleproduktion, og selvom det måske ikke giver et retvisende billede af, hvad Svanholms landbrug er for en størrelse, er det tankevækkende, at der heller ikke siden overtagelsen i 1978 har været noget tidspunkt - bortset fra et par år sidst i halvfemserne - hvor landbrugets økonomi har været i nærheden af at udgøre hovedindtægtskilden. De senere år har landbrugsdriften givet underskud. En af uhensigtsmæssighederne ved driften på Svanholm er den lidt specielle bygningsmasse, der ikke er målrettet den type produktion, som godset driver i dag. Det samme gælder for de fleste godser i Danmark.

Svanholm har inden for de sidste små 10 år gennemført et generationsskifte i landbruget, og de tre 'nye', der i dag er driftsledere for henholdsvis landbrug, stalden og grønsager, står overfor nogle andre udfordringer end generationen før dem.

Selvom pengene til kollektivets husholdning og til at dække landbrugets underskud kommer fra de udearbejdende, skal det dog ikke forstås sådan, at landbruget på Svanholm er et romantisk foretagende, der bare dyrker til hjemmebrug og får eventyret betalt af ideologiske investorer. Det er også et toptunet moderne landbrug med fokus på bundlinjen, visionsplaner og afsætning til alle danske supermarkeds kæder.

Men det er en linegang for både dem, der arbejder i landbruget, og kollektivet som helhed. På den ene side ønsker kollektivet at drive landbruget efter de værdier, som både har noget med økologi og selvforsyning, dyre- og menneskevelværd samt et bevidst stofskifte med forbrug og naturens økosystem at gøre; på den anden side er der den økonomiske bundlinje. Hvis landbruget år efter år giver underskud, selv når produktionen bliver effektiviseret lige til grænsen af ens værdier, opstår der en demoralisering for både landmændene og alle involverede. Det skal dog tilføjes, at netop på grund af ejerskabskonstruktionen betyder landbrugets underskud, at alle udearbejdende kollektivistere betaler mindre i skat - ligesom det ville være tilfældet, hvis det var et familiebrug med underskud, hvor konen arbejdede ude.

Landbruget på Svanholm er i alle fald meget bevidst om dette skisma og det har, lige som mange andre store landbrug, en bestyrelse med eksterne konsulenter og rådgivere, hvor især økonomien er i fokus. Bestyrelsen afholder visionsmøder, hvor en ledelses- og udviklingsstrategimodel sætter rammerne for diskussionerne, og de ledes af en ekstern konsulent. Her er der især fokus på, hvordan landbruget kan blive rentabelt uden at sælge for meget ud af det ideologiske arvegods - og ikke omvendt.

Jeg deltog i et visionsmøde og oplevede det som interessante diskussioner og positioner, der ganske godt afspejler forholdene i landbruget mere generelt. Et eksempel

er den aktuelle ambivalens, der spøger ved valget mellem vækst eller værditilvækst, som strategi. De to nye initiativer: Frugt og Bær samt Oplevelsesgrenen er to typiske eksempler på det sidste, som indeholder de spørgsmål og risici, der ofte afholder landmanden fra at gå den vej. Er der et marked for æblesaft og marmelader, og hvis der er, skal produktionen så op i en skala, der slet ikke passer til forholdene på Svanholm? Er der andre gevinster som f.eks. en større brandingværdi, der får forbrugerne til at købe flere af de andre produkter med svanerne på og måske giver flere kunder i oplevelsesgrenen? Hvad hvis det viser sig slet ikke at være interessant at komme på Svanholm og opleve, så har man investeret en masse af kollektivets penge i en dødssejler?

De fleste på mødet var enige om, at en vækst i jordarealet er nødvendig, et sted omkring 600 ha ville give bedre driftsresultater. Der var derimod mange meningsforskelle, når diskussionerne handlede om produktivitet, effektivitet samt hvorvidt Svanholm skulle gøde markerne med konventionel svinegylle - hvilket er tilladt i følge de danske økologiregler, men som kollektivet indtil videre har fravalgt af ideologiske grunde. Et eksternt bestyrelsesmedlem mente, at det var 'nedladende af Svanholm at ville være bedre end alle andre'. Svanholmerne blev konstant udfordret af de eksterne visionsgruppemedlemmer og deres mere traditionelle fokus på bundlinjen, og den model for ledelsesstrategi, som mødet blev styret efter, gjorde det ikke nemt at argumentere for de ideologiske grundprincipper. Der var flere uenigheder, og derfor blev slutbemærkningen også afleveret med lige dele lune og ironi 'Det skal også være sjovt - vi skal skabe arbejdspladser, vi er jo et produktionskollektiv, er vi ik'?

Her ligger også Svanholms særlige konstruktion tættere på overfladen, end man normalt opdager i dagligdagen som driftsleder her. Beslutningerne er ikke kun ens egne, de involverer 79 andre partshavere, som man bor side om side med. Det er antageligt med til at bremse nogle sunde forretningsdispositioner, men på den anden side er det kollegiale forum jo også med til at nye ideer og drømme kan blive diskuteret igennem og måske finde en form, der er operationel. I det hele taget er det kollegiale, som også strækker sig ind i kollektivet blandt dem, der ikke arbejder i landbruget, men deltager med en levende interesse, et relevant aspekt ved Svanholmmodellen. Ejerskabet giver engagement - ikke hos alle, men i en bredere forstand end blot forbruget af egne producerede varer kunne give anledning til at formode.

I denne forstand kan man tale om, at Svanholm landbrug producerer mere end bare fødevarer og energi, det producerer den særlige identitet, der er forbundet med at være svanholmer. Denne produktion kan ikke gøres op i kroner og øre, men den er snævert forbundet til de økonomiske ressourcer, som landbruget kan trække på. Der er mange træk i den måde, kollektivistene (og gæsterne) taler om landbruget og selvforsyningen

på, der bekræfter denne identitetsproduktion, og at 'fortællingen' får karakter af en selvstændig ressource. Det er en tilsvarende analyse, der ligger bag eksportsektorens 'Den Nye Fødevarerfortælling'. Landbruget producerer en stor lokal stolthed på Svanholm, en lokalpatriotisme om man vil, og den italesættes som værende et fælles produkt.

Det skal ikke skygge over de andre fordele eller bagdele ved kollektiv drift, men som enhver, der beskæftiger sig med landbrugserhvervet, vil vide, er en af de uønskede effekter af strukturudviklingen den sociale og kulturelle marginalisering. Landmanden besidder ofte store - efter danske forhold - arealer, men har ikke mulighed for at ansætte danske medhjælpere, de vil typisk være ikke-dansktalende østeuropæere. Derudover vil han/hun være så travl i produktionen, at der ikke er megen tid til at engagere sig lokalt. Jeg har besøgt en landmand, en stor svineproducent med tre døtre i skolealderen, som ikke kunne huske at have mødt en eneste af deres klassekammerater - hvilket han selv opfattede som et problem, men hvad kunne han gøre, når han havde så travlt. Hvis familien går itu, er den hel gal, som nævnt i afsnittet om de kulturelle vilkår.

På Svanholm er landmændene indskrevet i en kollektivitet, der bidrager med en social kontakt og mangfoldighed, som både landmændene og familierne har svært ved at forestille sig at være foruden. Det har tiltrukket dem, der nu arbejder og bor der, men det kræver selvsagt en særlig indstilling til dispositionerne. Der er tilsyneladende mange unge - men få unge landmænd - i dag, der har samme sociale behov, og som drømmer om at finde sammen om en model à la Svanholm. Den snes 'øko-kollektiver', der har etableret sig rundt omkring i landet i de sidste 10 år, vidner om det.

Biografiske portrætter og udskrift af interviews

Rasmus er driftsleder for landbruget og kommer fra et lille hus ved Rødby. Der var ikke noget landbrug i familien, men han var meget hurtigt meget skoletræt og begyndte så tidligt, som hans ben kunne nå pedalerne, at hjælpe naboerne i marken. Han lærte først at skrive og læse, da han som 16-årig kom på efterskole. Herefter tog han på Åbybro økologiske landbrugsskole. Valget var præget af, at hans forældre var meget insisterende økologiske forbrugere. Rasmus var dog interesseret i at danne sin egen mening og har brugt mange år på konventionelle landbrugsbedrifter rundt omkring i landet, der i blandt flere svineproducenter, og han er glad for at have den ballast med i bagagen. Det har i perioder også været svært at finde beskæftigelse i landbruget, og ind imellem blev der søgt arbejde i andre erhverv. Han har kapable evner inden for de fleste håndværk. Drømmen om eget landbrug var aldrig rigtigt realistisk, tanken om at gældsætte sig i det omfang, det kræver i dag, var både en praktisk umulighed og ham følelsesmæssigt imod.

Ja, bare det at købe eget hus i 2000'erne var på grund af de meget høje priser kun muligt i nogle områder, som Rasmus og hans kone, som også er landbrugsuddannet, ikke fandt attraktive. Svanholm havde han hørt om fra sine forældre, men valget, der især kom ud af lysten til at arbejde hjemme og have sine børn til at vokse op omkring sig, blev fremskyndet af, at de besøgte kollektivet netop som Svanholms landbrug var ved at blive generationsskiftet, og de begge to kunne få hjemmejobs i landbruget. Kun tre år efter holdt den nye driftsleder op, og Rasmus, som i mellemtiden var begyndt på produktionsledersuddannelsen i Høng, fik stillingen, selvom han egentligt selv gerne havde ventet 5 år.

Det var ikke nogen helt nem beslutning, han følte sig for uerfaren til stillingen, men familien bakkede op, og som han siger: "(...)det var svært at overskue ikke at tage muligheden." Kort efter at han havde sat sig i driftslederstolen, skulle han ansætte en ny medhjælper. Han fik 112 ansøgninger. Langt fra alle ansøgningerne var relevante, men sværest for Rasmus var at gennemskue kvaliteten af de kompetencer, som ansøgerne sagde, de besad. Den, der blev ansat, holdt op efter kun et par måneder netop på grund af denne vanskelighed. Dels denne ubehagelige erfaring fra ansættelsessituationen, dels rollen som arbejdsgiver på en arbejdsplads, hvor flad ledelsesstruktur har været normen, er stadig svær for ham. Han fortæller, at kollektivet på den ene side " (...)har svært ved at acceptere et underskud, det har jeg også selv, men de værdier og følelser, der præger stedet, har historisk gjort, at kollektivet ubekymret har accepteret, at landbruget giver underskud. Og den holder altså ikke længere!". Han opfatter sin primære udfordring som værende at øge rentabiliteten. Det skal ske gennem effektivitet og øget produktivitet, han er eksempelvis åben for at gøde med den omdiskuterede svinegylle.

Men for indeværende er det de ledelsesmæssige aspekter, der skal effektiviseres. "Landbruget i dag drives fra kontoret, det er meget mærkeligt, jeg befinder mig meget fint med det, men der er utroligt meget bureaukrati." Han fortæller, at han har tænkt meget over, om hans identitet er selvstændig eller lønarbejder og er nået frem til at opfatte sig selv som godsforvalter. På grund af to små børn er familielivet en væsentlig faktor i både struktureringen af hverdagen - men også i at der bliver holdt ferier.

Anders er driftsleder i stalden. Han er københavner, og da skolen ikke gjorde stort krav på hans opmærksomhed, gik han ud og startede først på en søfartsskole, som senere blev afløst af den økologiske landbrugsskole i Åbybro. Han har arbejdet næsten 20 år i erhvervet på et lille dusin meget forskellige gårde, hos både økologiske og konventionelle, dog mest i stalden. Når han prøver at huske efter, er det de færreste af dem, han har arbejdet for - hvis overhovedet nogen - der har kunnet gennemføre et generationsskifte. Han blev gift, fik børn og købte en gård sammen med to andre familier, der ønskede et kollektivt liv på landet. For Anders og hans kone var det et meget bevidst

valg om at have sociale relationer og liv omkring sig ved siden af at leve og arbejde på landet. Senere kom de til Svanholm, hvor Anders fik job i stalden, og børnene voksede op - inden familien gik i opløsning, og de tre andre flyttede væk.

Fordi han er opmærksom på, at jeg deltog i visionsmødet og derfor kender lidt til mælkeproduktionens trængte situation, redegør Anders for økonomien omkring det nye staldbyggeri. Stalden blev bygget, da mælkeprisen var på et højt niveau. **"Man baserede investeringen på både, at den ville blive på det høje niveau, og at køerne ville få en højere ydelse i de nye rammer ..."** - begge præmisser viste sig ikke at holde. **"Men det er jo aldrig blevet budgetteret til kun at være en god forretning, for scenariet var jo, hvordan ville det samlede landbrug se ud, hvis vi ikke havde køer, man er nødt til at se det samlet."** Visionsmødets konkrete mål sætter dog Anders' ledelse under et vist pres, og da jeg en dag spontant lægger vejen forbi hans kontor i stalden, sidder han med 'effektivitetsskemaer', hvor alle ansatte er blevet bedt om at tage tid på alle arbejdsopgaver. De individuelle målinger viser meget store forskelle, men når de lægges sammen, viser det sig lidt overraskende, at det samlede tidsforbrug er meget identisk for alle ansatte.

Anders virker til at være den af driftslederne, der ser mest skeptisk på vækstparadigmet og det pres, det lægger på dyr og mennesker i stalden. Han mener, at fødevarepriserne er alt for lave, **"de er latterligt billige"**, men at det er svært at se, hvordan det kan være anderledes når **"(...) majoriteten vil ikke rigtig bruge penge på mad, når man står der vil man måske hellere have en pakke tobak og en øl end købe øko, det er et eller andet sted en af grundene til, at jeg er havnet her, det er jo et umuligt valg(...)"**

Men samtidig med disse overvejelser forstår han tilsyneladende at navigerer kompetent i de rammer, som produktionen sætter. Hans dygtighed og erfaring afspejler sig også i tillidsposter i erhvervet. Anders kalder også sig selv forvalter men er dog mere i tvivl om, hvorvidt denne titel helt er dækkende. Han går ned og siger godnat til køerne og bruger meget mere tid i stalden end han afregner. Her spiller hans 'ungkarle'-situation en rolle, men på grund af det kollektive bagland holder han ferier og kan deltage frit i erfa- og andre møder.

Mar er driftsleder for grønsagerne. Hun er uddannet virksomhedsbibliotekar og kom til Danmark fra Holland som aktivist i en hollandsk NGO, der arrangerede sommerlejr på Svanholm. Hun kom senere tilbage, men med sine egne ord, 'mest fordi man her kunne få kost og logi, hvis man arbejdede nogle timer om dagen', og det kunne forlænge tiden, før hun måtte rejse hjem. Hun var allerede træt af at bo i byen og at arbejde indenfor, så hun følte hurtigt, at livet og arbejdet på Svanholm passede hendes temperament godt. Hun mødte sin partner her og fik børn, men er i dag enemor. Hendes

historie minder lidt om Rasmus' - hun havde været nogle få år i marken, da den tidligere driftsleder trak sig, og selvom hun langt fra følte, at hun vidste nok om grønsager og markproduktion, overtog hun stillingen. Det er Mar der både planlægger grønsagsudbuddet, såning, lugning og høstning samt de arbejdsgrupper, der hjælper til. Hun står for både levering internt og afsætningen til de eksterne privatkunder og forsøger derudover aktivt at finde en formel for, hvordan Svanholms landbrug kan indgå i netværk, der styrker og udbreder de værdier, kollektivet står for. Den øgede interesse for lokalt dyrkede/alternative grønsager og fødevarerfællesskaberne, der er vokset frem de senere år, har været en saltvandsindsprøjtning i Mars motivation. Hun er også den af driftslederne, der har den største frihed til at afspadsere, da grønsagssæsonen er mere årstidsbestemt end de andre driftsgrene. Mar er desuden den seneste driftsleder i landbruget, der har ansat en ny (ekstern) fuldtidsmedhjælper, og udsigten til et godt kollegaskab og en, der kan aflaste, når der er brug for det, giver hende optimisme.

Kirsten sidder i administrationen samt i landbrugets bestyrelse og visionsgruppe. Udover indsigt i både Svanholm-landbrugets økonomi og regnskabsforhold har hun også en stor indsigt i både Svanholms historie og konstruktion. Mens hun fortæller om starten og de juridiske krumspring for at etablere sig som landbrugskollektiv, kommer hun i tanke om, at Prins Joachim midt i processen som tolvårig arvede Schackenborg, hvilket gjorde, at en kritisk offentlig opinion stillede spørgsmål til, hvordan man kunne nægte kollektivisternes ejerskab under henvisning til love, som Joachim uden videre fik dispensation for. Hun fortæller at 'strukturudvikling' på Svanholm også her har bortrationaliseret beskæftigelse i landbruget, de var 15 fuldtidsansatte førhen. Hun redegør for, hvordan landbrugets underskud kan være en skattegevinst. "Ligesom med den almindelige bondemand, der er det jo også hans kone, der har glæde, hvis han har underskud i sin forretning - sådan at når gården har underskud, så betaler konen mindre i skat, det kan jo godt være en fordel". Men hun understreger, at man skal være opmærksom på, at Svanholm gør de reelle produktionsudgifter op, det vil sige at al løn bliver bogført. "Hvis en almindelig landmand sad med vores regnskab, ville han måske sige: jeg har et overskud på 420.000 kr., for han ville ikke indregne lønnen. Man kunne også sige, at stalden giver et pænt overskud, de ansatte får bare halv løn." I forhold til fremtiden mener Kirsten, at Svanholm ikke bare kan blive ved den primære produktion, der må ske noget, det er derfor vi må have gang i oplevelsesøkonomien, siger hun.

Bo var en af de to oprindelige landmænd, der var med til at købe Svanholm og har fungeret som driftsleder i 30 år. Han har ikke nogen familiemæssig relation til erhvervet men var ikke vild med skolen og kom ind i landbruget som 16årig, fordi han ville være agronom. Han beskriver med stor indsigt og empati den tid, han rejste rundt i landet som

landbrugsmedhjælper. For Bo kommer det afgørende 'livsskifte' da han tager på den internationale højskole i Helsingør, hvor han for første gang bliver eksponeret for andre slags holdninger og kulturer. Han kom tidligt med i Jordbrugsstudiegruppen, var en af initiativtagerne til den første økologiske forening og har bestredet adskillige tillidsposter i økologisk landbrug, heriblandt formandsposten.² Bo har altså haft en central rolle i at starte økologien op i Danmark samtidig med en bred erfaring om landbruget før. Hans erfaringer tæller f.eks. et flerårigt ophold på 'Den danske Gård' i Thailand, et Danida-projekt, der skulle bringe dansk landbrugs knowhow til fjernøsten. Sammenholdt med at han kom ind i erhvervet udefra, er hans kendskab til og refleksionsniveau over hele erhvervets historie, mentalitet og de politiske rammevilkår ret enestående. Hans beskrivelse af den fnysende modstand imod økologien på landbrugsskolerne, om den lidt tilfældige måde, de første øko-konsulenter blev finansieret på finansloven, om de forskellige nabokulturer i erhvervet og hundreder af andre historiske anekdoter vidner om et langt liv med landbruget som omdrejningspunkt.

Når talen falder på landbrugets omdømme i befolkningen, mener Bo, at den historiske indstilling i erhvervet om, at alle interne anliggender skulle reguleres ved frivillige ordninger har vist sig problematisk. De konventionelle har ikke kunnet styre sig selv, og det er gået ud over troværdigheden og har indirekte gavnet økologien. Han giver et uddybende eksempel. "Jeg var på lederkursus i landboforeningen, og her mente de alle, at det bare handlede om at sælge budskabet bedre, der var ingen tendens til at kigge ind ad."

Fremtidens landbrug kunne efter Bos skøn meget vel være et øget samarbejde mellem enheder med nicheprodukter og specialiserede forædlere i lokale fødevareklynger, lidt som den model Svanholm indgår i med Hansen Is - og/eller intensivere driften på mindre enheder "(...) det er utroligt, hvad der kan lade sig gøre, hvis du f.eks. ser på japanske småbrug. Men det kræver en mentalitetsændring (...) det er lidt den der den frie bonde, der står i vejen for samarbejdet, vi blev direkte advaret imod det på landbrugsskolen."

I 2016 ansatte landbruget på Svanholm en kollektivist, uddannet som retoriker, på deltid, med den hensigt at styrke kommunikationen både eksternt og internt. Håbet er, at det vil optimere interne arbejdsgange. Erfaringerne er endnu ikke høstet.

² Se eventuelt blog-indlæggene: Økologiens historie i Danmark 1-4

Ejerskab

Svanholm er et kollektivt ejet og drevet landbrug. Ejerne og landmændene er de samme, omend i en udvidet forståelse af ejerskabet. Her besidder ejerne og landmændene stort set hele produktionskæden. Jorden, kompetencerne, arbejdskraften, maskinparken og fra kollektivets synspunkt, afsætningens vigtigste komponent: egetforbruget. Set fra det kollektive perspektiv er mål og midler konfigureret og indlejret i den produktionsmåde, som vi benævner EVP - den enkle vareproduktionsmåde. Selvom holdninger og refleksioner på Svanholm er forskellige angående mange dele af det kollektive projekt, så er det min erfaring, at kollektivistene generelt forstår landbruget og især selvforsyningen som en essentiel, hvis ikke ligefrem eksistentiel del af kollektivet. Med andre ord, den daglige drift og de dispositioner, der indgår, optræder i sidste instans som midler til at holde 'gården ved magt' - eller: målet er at sikre en reproduktion af landbruget. Her spiller det åbenlyst en rolle, at kapaciteten dagligt afspejles i kollektivets forbrug.

Set gennem denne optik ligner Svanholms landbrug det, man i udlandet kender som Community Supported Agriculture (CSA). CSA har etableret sig som en del af landbrugslandskabet især i USA, Holland og England – lande, hvis landbrug ligner vores. Her har modellen primært markeret sig med forbrugerejede fødevareproduktioner. Eksemplerne varierer lidt, men grundideen er, at lokalsamfundet/forbrugerne indskyder kapital, der enten overtager ejerskabet og/eller garanterer landmanden en minimumsindtægt. Som modydelse leverer landmanden enten bestemte afgrøder, en andel af overskuddet eller indgår mere forpligtende samarbejder med investorerne, det kan eksempelvis være særlige produktionskrav eller forskellige beskæftigelses- eller uddannelsesinitiativer. CSA-konstruktionen er så vidt jeg har kunnet orientere mig kun udbredt blandt økologer og biodynamikere, men der er intet til hinder for, at et CSA kan etableres i den konventionelle sektor. Aktieselskaberne bag landbrugsdrift i Østeuropa kan dog ikke kaldes CSA.

Man kan også anskue ejerforholdene i landbruget på Svanholm gennem driftslederne. Landmændene er også individer, der hver dag tager beslutningerne som både lønansatte og selvstændige. Dette dilemma kom ganske ofte op i mine interviews, men virkede mere som et psykologisk identitetsspørgsmål, der blev italesat i kraft af interviewformatet og ikke en praktisk forhindring i hverdagen. De udtalte alle, at i de fleste tilfælde tog de de beslutninger, de ville eller kunne have taget, hvis det havde været deres egen gård. Der var naturligt nok nogle beslutninger, som ejerskabskonstruktionen medførte, at de enten ikke kunne gennemføre eller måtte tage op i fællesskabet, men det forekom mig, at de ville have diskuteret de samme beslutninger med en konsulent, så her er forskellen måske ikke så stor.

Både Rasmus og Anders har haft mange ansættelser i erhvervet og har begge prøvet driftslederstillinger, hvor ejerens personlighed har spillet en afgørende betydning for deres velbefindende i stillingen. Alligevel er der en høj grad af professionalisme, i tråd med hvad den samlede empiri peger på, hvor arbejdets kvalitet i sig selv er et mål. Der bliver med andre ord taget ejerskab til arbejdsprocessen og resultaterne uanset ejerskabets konfiguration. Her kunne man spekulere på, om Svanholm så i virkeligheden ligner en 'blød' udgave af de eksternt ejede produktionsenheder, som bliver præsenteret herunder, hvor dygtige driftsledere, ansat som lønarbejdere, kan hive en merfortjeneste ud af gården i kraft af det særlige arbejdsideal, der hersker blandt landmænd, altså den specificerede EVP-tilgang. Men her adskiller Svanholm sig på i hvert fald et punkt.

Den store forskel på Svanholm i forhold til andre landbrug er det sociale miljø og de medfølgende normer. Det er nødvendigt som landmand at organisere sit arbejde på en radikal anden måde end en almindelig lønarbejder. Men på Svanholm er der en social overenskomst, der tilskynder landmændene til at skrive alle deres løntimer op. Det er ikke accepteret, at man arbejder mere end en kulturel konsensus om livskvalitet og fritid. Det er dette aflønningsprincip, der har den mest direkte konsekvens for rentabiliteten. Her synes der at være nogle konflikter. Jeg bemærkede, at det gjorde driftslederne usikre på situationen, i den forstand at hvis man skrev alle sine løntimer op, ville regnskabet være endnu mere urentabelt, hvilket var både personligt utilfredsstillende og samtidig gav næring til en forestilling om, at kollektivisternes ville opfatte landbrugets drift negativt. Samtidig var der jo opgaver der skulle gøres og ikke kunne vente, således at man nærmest lidt skjult og fordækt gjorde sit arbejde uden at skrive det på lønskemaet, fordi man kunne risikere at skulle forklare sig eller i hvert fald vidste med sikkerhed, at de timer fik man alligevel aldrig tid til at afspadsere. I den sammenhæng spillede det en væsentlig rolle, om landmanden var single eller havde familie, fordi familien generelt er bærere af den normgivende kultur på Svanholm. En tilsvarende rollefordeling ses generelt i landbruget.

En klar konklusion på disse sonderinger kompliceres yderligere af, at Svanholm er bygget op omkring en meget disciplineret arbejdsmoral. Mange af de ældre beboere er endnu bærere og ambassadører for den, og det trækker tilsyneladende normerne i den anden retning. Der er nemlig sideløbende en meget stor respekt og anerkendelse på Svanholm af arbejdsindsats og aktivitet i alle ordets afskygninger. Derfor står landmændene i en eller anden grad ofte med både en meget stor anerkendelse af deres arbejdsomhed og samtidig en uro omkring den misbilligelse, de føler, en ærlig timeseddel ville medfølge.

Desuden er forskellen i aflønning mellem kollektivisternes og de eksternt ansatte heller ikke uproblematisk. Det kommer måske stærkest til udtryk i landbruget, hvor svanholmerne bruger mere tid, end de er normeret til, men 'kun' tjener det, som

overenskomsten forskriver, hvorimod de eksternt ansatte i princippet bliver aflønnet for hver arbejdstime. Trods disse indre brudflader gør interviewene det klart, at i de fleste praksisser gør en selverhvervende EVP-bevidsthed sig gældende for driftslederne.

Det politiske

Dengang Svanholm blev grundlagt, var loven en forhindring. Mange af dem, der forsøgte at etablere kollektive landbrug i slut-halvfjerdserne og start-firserne følte, at det etablerede landbrug i en uheldig alliance med myndighederne forsøgte at forhindre disse landbrug i overhovedet at få chancen. Mange kollektiver oplevede dog også stor opbakning og interesse fra naboer, kommune og nye kollegaer i erhvervet. De to landmandsuddannede, der overtog Svanholm i 1978, havde således et godt samarbejde med den tidligere ejer og fik trods loven dispensation til, at kommanditselskabet kunne forpagte og drive godset. I dag er der ingen juridiske forhindringer for, at nye Svanholm-konstruktioner kan etableres. Tværtimod er både landbrugslov, planlov og den politiske velvilje i kommunerne til fordel for sådanne initiativer.

Det kan blandt andet bevidnes ved, at myndighederne har givet dispensation fra planloven til at et nyt initiativ på Svanholm, hvor seks 'fuldt bæredygtige' huse bygges efter Permakulturprincipper ude på en landbrugsmatrikel i det åbne land.

Den økologiske driftsform har undergået en parallel politisk udvikling. Hvor staten i begyndelsen var fodslæbende med hensyn til støtte, forskning, uddannelse, kontrol og infrastruktur, er økologien langt hen af vejen blevet mainstream, og i dag kan Svanholm afsætte deres produkter med den markedsgivne merpris, økologien udløser, hos både grossister, det offentlige og private, herunder indkøbsforeninger.

Det sted, hvor Svanholms driftsform møder de største politiske forhindringer, er nok på det uddannelses- og forskningsmæssige område. Der er i dag ingen økologisk landmandsuddannelse i Danmark, og mange af de udfordringer, økologien står overfor, f.eks. gødningsproblemet, bliver kun italesat gennem en konventionel forståelse af driften. Der er ingen eller meget lille forskel på, om man er økolog eller konventionel, når driften kører, og det synes også at være tilfældet på Svanholm.

Der er desuden stadig politisk betingede begrænsninger, hvad angår hvilke sorter man kan udnytte kommercielt, men der synes også her at være en udvikling, ikke mindst drevet af Ny Nordisk Mad-bølgen, fødevarefællesskaberne og øget fokus på de genetiske ressourcer, der ligger i diversitet.

Svanholms driftsledere forholdt sig neutralt til rammevilkårene.

Det økonomiske

Forretningsmodellen på Svanholm er et resultat af den ideologi, der præger kollektivet - men ifølge mine informanter har tidsånden skubbet til, hvordan økologisk jordbrug opfattes. Man kan sige, at pionertiden, hvor kampen om anerkendelse var i centrum, er en overstået fase, således at økonomien er mere i centrum i dag, end den var tidligere. Derfor gør Svanholm sig også umage med at udvikle på forretningsmodellerne, diskuterer de valg, der strukturerer økonomien - og kernerdriften af landbruget er efter mit skøn ikke anderledes end andre store landbrug. Alligevel er der sideløbende udforskning af alternativer. Det, at en yngre gruppe af svanholmere med deres Permakulturprojekt søger ny måder og erfaringer at gøre fødevareproduktion og forbrug endnu mere bæredygtigt på, viser, at Svanholm stadig indgår i en dynamisk udviklingsproces med alternative udviklingsspor indenfor landbruget.

Den egentlige forskel i økonomien er investorernes accept af underskud og deres tillid til at ansættelser, nye investeringer og strategiske dispositioner varetages indenfor de kulturelle og ideologiske normer, som fællesskabet har sat og løbende redefinerer. Et eksempel er et planlagt jordkøb i 2015, der skulle skabe bedre rentabilitet i forholdet mellem maskinkapacitet og areal. Her blev Svanholm, ifølge eget udsagn, på et meget sent tidspunkt i købsforhandlingerne overbudt af en stor svineproducent. Her kunne kollektivet med sin økonomiske soliditet have valgt at købe til en højere pris, men det var ikke kun imod den rationelle økonomiske analyse, også ideologiske holdninger til prisen spillede ind.

Svanholm har valgt at eje maskinerne selv. Det afhænger af produktion, arrondering og investeringsstrategi, om ejerskabet giver økonomisk mening. At der afsættes 1 mio. kr. hvert år til vedligehold af og geninvestering i maskinparken afspejler et strategisk valg. I 2013 var der noget maskinstation i forbindelse med vanding, på grund af den meget tørre sommer, hvilket ifølge Rasmus, havde negativ konsekvens i hele markdriftens økonomi.

Konkret og samlet set har Svanholms landbrug historisk svinget over og under bundlinjen, de seneste år med et årligt underskud.

Det sociale og kulturelle

Svanholm er et kollektiv, der oprindeligt er grundlagt på nogle værdier, der stadig i en større eller mindre grad definerer selvforståelsen både for kollektivet som helhed og for den enkelte svanholmer. Jeg har valgt at kalde disse værdier for en ideologi, fordi de især indenfor landbruget har haft en overdetermination i forhold til driften. Ideologien indebærer, at økologi, selvforsyning og fællesskab er centrale værdier. Det betyder for landbruget, at selvom der kun er syv fuldtidsansatte, så er der en stor gruppe af

mennesker, man møder hver dag til måltiderne, der nysgerrigt og aktivt spørger og deltager i landbrugets forhold. "Nogle gange bor jeg sammen med utroligt mange landmænd, forstået på den måde at rigtigt mange har en fætter, en bror eller onkel i landbruget, så kloger de sig på hvad vi gør - det er et 'interessant' forhold (...)" siger Rasmus ironisk, men skynder sig at tilføje "(...) men jeg er ydmyg og forsøger at lytte og svare troskyldigt, for i rigtigt mange andre forhold er det mig, der stiller de mange dumme spørgsmål."

De tre driftsledere på Svanholm er ikke afsondret fra den omgivende landbrugskultur, de sidder i forskellige erfagrupper, i netværk og på tillidsposter indenfor det økologiske landbrug. Det er min vurdering, at både interessen fra kollektivisternes samt det kollegiale samarbejde - og her er det ikke uvæsentligt, at samarbejdet tidligere var præget af en kollegial skepsis omkring det alternative projekt – gør, at fagligheden skærpes, og det at være opdateret på landbrugsemner prioriteres højt. Omvendt har nye fordelagtige samarbejdsaftaler og afregningspriser for både grønsager og mælk trods forventningerne alligevel ikke givet overskud på bundlinjen. At driftslederne er forholdsvis nye kan have betydning, det kræver mere end bare dygtige landmandskundskaber at være driftsleder på Svanholm, der er historie, tradition og et stærkt normgivende fællesskab at gøre sig fortrolig med. At man prioriterer interne arbejdspladser gør det også svært at nedlægge jobs eller lede og fordele arbejdet, især hvis der opstår samarbejdsvanskeligheder - og det forhold har antageligt en andel i, at driften ikke har opnået de ønskede resultater.

Derudover synes jeg, at det er værd at nævne, at gæsterne spiller en ret stor rolle i det sociale og kulturelle stofskifte på Svanholm. Der kommer hele tiden besøgende, der forelsker sig i stedet, minder kollektivisternes om alt det, de har, og bringer ny impulser til stedet. De mange mennesker og gæster på Svanholm gør også stedet til et aktiv for lokalsamfundet og kommunen.

Mit feltarbejde faldt sammen med, at Svanholm fejrede Høstfest. Det er en ritualiseret og stærk tradition på Svanholm og tiltrækker mange eks-svanholmere, venner, gæster og familiemedlemmer. Her fik man indtrykket af, at Svanholm landbrug har en kulturel gennemslagskraft og 'goodwill', der rækker langt ud over kollektivet. Det ritual, der bedst eksemplificerer stofskiftet mellem landbrug og kollektiv, er at de større børn bliver inviteret ind i korntørningsanlægget, hvor de får lov at hoppe i kornet - mens deres forældre og andre interesserede får en mundtlig 'årsrapport' af de tre driftsledere. Der er en festlig stolthed og glæde over, at høsten er i hus, at man kan spise en overdådig festmiddag af sine egne produkter samt have festsange, ja sågar en hjemmeskrevet revy-vise, der konkret handler om problemerne med at få afsat nogle af afgrøderne. Det er en lyslevende landbokultur.

I forlængelse af de eksternaliteter, der blev nævnt ovenfor, er Svanholm et mønstereksempel på, at man i den udvidede ejerkreds inddrager det sociale, kulturelle og miljømæssige i sit syn på bundlinjen. Samtidig mangler den operationelle eller 'anerkendte' model, for at give disse eksternaliteter ligeværdig betydning i regnskaberne.

Konsekvensen af dette skisma, er at driftslederne i sidste instans måler deres indsatser og forståelse af produktionen i de økonomiske nøgletal.

Produktionsmådeanalyse

Svanholms kollektivister ejer i fællesskab produktionsapparatet og arbejdsprocesserne i landbruget. De 112 ansøgninger viser, at det er attraktivt at arbejde på godset, og at man kan hyre kompetente folk ind til de arbejdsopgaver, der aktuelt ikke er kompetence til i kollektivet. Svanholm som helhed har heller ikke problemer med at tiltrække økonomisk ressourcestærke nye kollektivister. Gælden er procentvis den samme, som da godset blev købt, men værdien er øget betydeligt, og der er ingen tegn på, at kollektivet samlet set står med økonomiske udfordringer.

Under den givne konjunktur er økonomien i landbruget på Svanholm imidlertid presset. På grund af ejerskabskonstruktionen/det økonomiske bagland foregår der fra et produktionsperspektiv en økonomisk bæredygtig reinvestering i produktionsapparatet og parallelt hermed udvikling af nye indtægtsgivende produktionsgrene, der kan medvirke til at give landbruget en rentabel fremtid. Denne beslutning holder kollektivet fast i trods de senere års underskud på driften.

Alle de involverede parter i landbruget udtrykte stor bekymring for driftsøkonomien, mens alle de kollektivister, jeg fik lejlighed til at tale med, slet ikke anså underskuddet for noget væsentligt problem. Det er en del af kollektivets selvforståelse, at det er et selvforsynende produktionskollektiv, og det har den senere tids udskiftning i kollektivet tilsyneladende ikke rykket ved. Det er værd at hæfte sig ved, og i tråd med undersøgelsens øvrige empiri, at ingen af driftslederne, hverken tidligere eller nuværende - kommer fra en landbrugsbaggrund.

Svanholm udfolder en produktionsmåde, der kan klassificeres som en eksternt finansieret EVP. Samlet set har landbrugsdriften en robust økonomisk, sociokulturel reproduktionsevne, når man inddrager kollektivets samlede ressourcer. Hvis man vælger at definere Svanholm som et CSA, kan man se ejerskabskonstruktionen som værende i moderat vækst både herhjemme og i udlandet, hvilket peger på, at denne type af landbrug har en fremtid. Økonomien i landbruget er generelt så presset, at en gruppe, der ønsker at starte/overtage et landbrug, antageligt vil få problemer med at låne penge,

hvis landbruget er kerneforretningen, men hvis der er tilpas mange udearbejdende indkomster er der ingen juridiske forhindringer.

Det kan tilføjes, at den kulturelle polarisering og utilfredshed hos et voksende forbrugersegment antageligt vil anspore flere til at indgå partnerskaber omkring produktionen og dermed fremme etableringer med en udvidet ejerkreds, som Svanholm er et eksempel på.

Kulturel Ekskurs # 1: Knud Sørensen - landbrugets lyriske landmåler

PRODUKTION

Det er ikke bare byg
der gror i det nydanske landskab
også ensomhed gror der
og tættere år for år,
mejetærskerne
høster mere ensomhed
end korn
og ensomhed er det
der siver gennem malkeanlæggets rør
med en fjern og stille susen.
(...)

Med digte som Landbrugspolitik, Produktion og Kørne fra Hvad Skal vi Med Solnedgangen? (Gyldendal 1987) samt utallige andre landbrugsinspirerede digte og noveller, er Knud Sørensen nok den stemme i dansk litteratur, der kommer tættest på at skildre det moderne landbrug og den samtidige landbokultur. Knud Sørensen forklarer selv, hvor motivationen stammer fra, i andet bind af hans erindringer:

"Da Hans Nielsens gård blev gennemskåret af landevejen', det var det digt, der fik mig til at indse, at der manglede noget i det billede, som tidens skønlitteratur tegnede af det danske samfund og af nutidsdanskerne. Jeg har altid været optaget af, at digtning foruden så meget andet også er en slags historieskrivning, der ikke så meget fortæller om de store datobestemte begivenheder som om almindelige menneskers liv og skæbne i en given periode" (Kun Slutningen Mangler 2008:78).

Som landmåler i Nordjylland var de 'almindelige mennesker' i Knud Sørensens daglige færden ofte landmænd. Der er vel næppe noget hverv i kongeriget, der bedre gør én i stand til at fortælle landbrugets historie fra 60'ernes krise, over EF-optimismen til den store nedsmeltning omkring 1980. Sørensen var ude at måle op, når ejendomme måtte lade livet som følge af afsætningskrise, rentekrise eller når strukturudviklingen slugte de økonomisk svageste.

I samlingen 'Revolutionen i Tøving' (1972), hvor Hans Nielsen-digtet også er at finde, handler titeldigtet om: "Det nævnte digt skildrer den eftermiddag, da en familie for at overleve økonomisk må forlade landbruget, hvorved en nabofamilie får mulighed for at overleve i det ved at få en dobbelt så stor ejendom" (ibid s.79). Denne oplevelse havde Sørensen tæt inde på livet, ja det var i en vis forstand ham, der konkret udmøntede strukturudviklingen, og i perioder var det ugentligt, at han var ude på gårde, der blev

nedlagt og lagt ind under en nabogård. Og disse menneskers liv og skæbne skildre han med loyalitet, empati og den dertil hørende lavmæltthed.

Hans beskrivelse af hvordan en bondekone over en tår kaffe indirekte gør ham opmærksom på, at hun havde læst Tøvingdigtene, er bevægende. Men Sørensen er ikke sentimental, kort efter scenen ved kaffebordet på gården skriver han:

"At landbruget fik det bedre efter EF-tilslutningen er indiskutabelt. Jeg kunne f.eks. mærke det på, at mine regninger blev hurtigere betalt op igennem halvfjerdserne, men jeg måtte også konstatere, at de vundne fordele og de forventninger til fremtiden, landbrugene nærede, omgående kapitaliseredes i form af højere ejendomspriser, så de landmænd, der etablerede sig efter EF-tilslutningen, kom til at sidde lige så hårdt i det som de af deres forgængere, der havde jamret i tresserne. De første år mærkede de det måske ikke, da de konstant stigende ejendoms- og jordpriser skabte friværdier, som muliggjorde nye investeringer, så det var festlige tider i landbruget, indtil krisen satte ind omkring 1980." (ibid. s.89)

Hans personlige og faglige erfaringer fik ham til at involvere og markere sig i den store ejerform- og generationsskiftedebat, som krisen ved indgangen til 80'erne udløste. Knud Sørensen blev en ivrig fortaler for Poul Bjerres tanker, som udtrykt i Andelssamfundet (1979), om en andels-model, hvor jorden formelt blev ejet af et (lokalt) andelsselskab, sådan at ejerskiftet ikke skabte og skubbede den gældspukkel foran sig, som erhvervet også døjer med i dag. Det var tiden, og slet ikke kulturen i landbruget, moden til.

Hans erindringer er præget af mange andre forhold i tiden. Men han får også tid til at reflektere over, hvordan landbruget har udviklet sig, og hvordan det har forvandlet Danmarks kulturlandskab. Efter kort at have skitseret de sidste to hundrede års landbrugsforvaltning når han frem til sin egen tid.

"Landbrugsloven af 1963 tillod landbrugsejendomme på op til fem ha at indgå i sammenlægninger, dog måtte den sammenlagte ejendom ikke få en størrelse, der oversteg 12-17 ha afhængig af jordens bonitet. Disse grænser blev gradvist hævet, så da jeg ophørte med at praktisere, var sammenlægningsgrænsen 70 ha, og udviklingen er fortsat. I dag er grænsen 200 ha, og da en ejer må drive flere ejendommes sammen, som altså hver kan være på op til 200 ha, er det - selv om ikke alle læhegn er forsvundet - de næsten uendelige flader, der præger landskabet. Billedet er næsten, som det må have været, før reformerne for et par hundrede år siden materialiserede sig. Egentlig tror jeg ikke, at nogen har ønsket den udvikling med alle de menneskelige problemer, den også medførte, men den har været styret af en kombination af de teknologisk mulige og et økonomisk pres, og den har bygget på prognoser, der har været ophøjet til en status som naturlove, der ikke tilstod de implicerede reelle valgmuligheder" (ibid. s.97).

"For den periode, jeg har oplevet og fortrinsvis skildret, er perioden, hvor bønder, med alt hvad det begreb indebærer, er blevet landbrugere eller måske rettere producenter og mere eller mindre tvunget ind i den tankegang, der netop ikke bygger på noget uforanderligt, men er bestemt af det ansigtsløse væsen, der hedder "udviklingen" (...) Jeg vil gerne undgå at blive misforstået. Jeg betragter ikke de moderne landmænd som onde mennesker, som nogle der lader hånt om de nedarvede værdier, men som mennesker der har reageret i overensstemmelse med en af de egenskaber hos bønder, som jeg endnu ikke har nævnt som en del af deres kulturbestemte adfærd (...) som "overleve", som mennesker der gør det, de anser for nødvendigt, hvis de vedblivende skal være en slags bønder, selv om det eventuelt medfører driftsformer, som de inderst inde ikke kan lide" (ibid. s. 137).

Dette syn udtryktes mere indirekte i novellen 'Den sidste Bonde' fra 1987:

"(naboerne, red.) Selvejet er en illusion havde de sagt efter den fjerde udvidelse, og vist ham den trecifrede milliongæld."

I sin seneste digtsamling 'Først Nu' (Gyldendal 2013) slutter Sørensen digtet DET LANDBRUGSSKABTE LAND af med følgende lille krølle:

(...) af det land der er vores
det land derude
hvor ikke bare planterne
men også vi
har vores rødder
og hvor I
alle I bønder
til stadighed er skabende
trods skiftende vilkår
som de overleve
I nu engang er.

Birkemosegaard oktober 2013

Sjællands Odde

Selveje

Biodynamisk

Slægtsgård

140 ha hvoraf 60 er forpagtet. Arealer der ligger 30 km væk.

40+45 kødkvæg

Butik

Vareture

Strand (fiskerettigheder)

Vindmølle

Solcelleanlæg

Vandindvindingsret

Restaurant under etablering

Maskiner. Langt de fleste ejes ikke af gården. Har selv en mejetærsker og en varebil.

Ansatte 2 fuldtid, 2-5 deltid. 2 i flexjob, landbrugselever.

Mark og stald: Jesper (GB).

Butik og kundekontakt: Kung (Agronom).

Mark og pakkeri: Mariola (polsk) og to andre sæson-fastansatte fra Polen.

Vareture: Jesper og Martin (chauffør).

Landbrugselever: Tannie og Boyboy og wywy, landbrugselever fra Thailand.

Øvrige

Woofers, Valerio fra Italien.

3 hjemmeboende børn på ca. 17, 13 og 6. Derudover en ældre datter fra et tidligere ægteskab, midlertidigt hjemme.

Jespers mor bor i en lejlighed indrettet i den ene længe.

I alt bor der mellem 8 og 15, på gården, afhængigt af sæsonen.

Produkter: Grønsager, kød, korn, frugt og foder. Hvidkløverfrø (udsæd og græs).

Kunder. Aurion, Rønnely, DLF, KBHFF, restauranter og private.

Egenkapital 31/12/2012 7.266.080 kr.

Gæld ca. 14.517.000 kr. (Langfristet 10,5 og kortfristet 3,8)

Årets resultat 2012 1.058.909 kr.

Aktiver = Passiver 27.294.907 kr.

Organisering: Biodynamisk Forening, Økologisk erfagruppe, Danmarks Naturfredningsforening, Odsherred Erhvervsråd.

Birkemosegaard ligger yderst på Sjællands Odde og er gået i arv gennem fire generationer. Gården blev lagt om til biodynamisk drift i 1968. På det tidspunkt var der 20 ha og frem til 2002, var det primært mælkeproduktion. De første næsten 30 år solgtes mælken som 'konventionel' mælk. Selv da økologien blev mere almindelig sidst i 1990'erne kom Birkemosegaards mælk ikke nødvendigvis i økokartoner. Gårdens placering yderst på Odden gjorde afhentning af økologisk mælk urentabel, mente mejeriet. Jesper fortæller, at han dengang deltog i Pengemagasinet på DR for at gøre opmærksom på den spændetrøje, MD's (Arla) kontraktforpligtelser og centralisering satte mælkeproducenterne i. Lokaltiteten har altså ikke altid været en fordel.

Jespers mor supplerede gårdens økonomi med et lønarbejde, og faderen var meget aktiv i foreningsverden omkring sig. Han var fodbold- og håndbolddommer, var med i den lokale jagtforening, var løjtnant i hjemmeværnet, sad i bestyrelsen for mejeriet og biodynamisk forening og blev udpeget til at sidde med i det ministerielle udvalg, der formulerede økologireglerne. Denne 'aktivisme' kommer stadig Jesper og gårdens drift til gode gennem de netværk, der er etableret og plejet over generationer.

Gården voksede i ca. samme takt som den almene strukturudvikling. Antallet af malkekøer voksede, men der blev også plads til at eksperimentere med lidt grønsager. I 1992 overtager Jesper hele bedriften og de første spæde forsøg med salg til private begynder. I sluthalvfemserne vokser gården markant: flere køer, flere kvoter og Jesper kan i dag se tilbage på de dispositioner med en vis fortrydelse. "Vi følger hele det der mønster, som de andre gør, set i bakspejlet skulle jeg være stoppet på det niveau, vi lå på i firserne, jeg begyndte at kaste penge efter penge, du begynder at løbe efter de der konsulenters rådgivning... men sådan er det jo" Med det mener Jesper, at atmosfæren omkring landbruget bidrog til at sløre konsekvenserne af dispositionerne. "Dengang var der ingen problemer med at finansiere udvidelsen, der var gang i hjulene og tillid til landbruget, og vi havde nogle sunde budgetter."

I 2002 lagde man imidlertid produktionen om og satsede på den aktuelle konfiguration: kødkvæg og grønsager; og i stigende omfang butikssalg.

Samfundsprocesser og placeringen har gjort det muligt at drage fordel af to nærliggende sommerhusområder. De mange og relativt velbeslåede sommerhusgæster, der i ferierne handler i gårdbutikken, er nu blevet en væsentlig del af den samlede omsætning. Det er efterårsferie under mit feltarbejde, og der holder fra kl. 10 morgen til aftensmadstid konstant kunder på gårdspladsen. Nogle af sommerhuskunderne bliver så tilfredse, at de får leveret grønsagerne hjemme i København. Der er to ugentlige vareture til København, og på den store tur er der 50 stop. De mange besøg bringer Birkemosegaards brand ud til verden.

Udover den private kundekreds tæller kundekredsen nu også nogle af de bedste københavnske restauranter. Inden for de sidste par år er der blevet leveret til tre Michelinrestauranter. Gården bliver nævnt i kokkekredse, og Jesper tror og håber på, at den slags reklame vil betyde noget og flytte nogle kunder. F.eks., fortæller han, 'kom for nylig en kok fra en italiensk restaurant på besøg. Restauranten købte alle sine råvarer i Italien, fordi de mente, at danske råvarer ikke havde den kvalitet, de ønskede. Efter en inspiceringsrunde i marken blandt grønsagerne kom en leveringsaftale i stand.' Nu vil Noma have deres egen mark hos Jesper med afgrøder, som de forudbestiller. Den udvikling er ny, i mange år var det kun en snæver kreds af biodynamiske kunder, der kendte navnet Birkemosegaard.

Implicit giver Jesper og Kung udtryk for, at det samtidig er frugten af en lang, sej og dedikeret tro på, at den faglige tilfredsstillelse i sig selv havde en livskvalitet, der var værd at forfølge. At de private netværk havde dette potentiale, var ikke til at forudse, det er 'tidsånden', der har gjort det til en økonomisk succes.

Det er også værd at bemærke, at gården besidder et kulturelt udsyn udover det sædvanlige. Kung har en agronom-uddannelse fra et prestigefyldt universitet i Thailand og havde gode karriereudsigter som jordbrugsakademiker. Hendes familie var bestemt ikke begejstret for, at hun ville bosætte sig som 'bondekone' i Danmark. Hvert år i december/ januar 'skal' hele familien tre uger til Thailand, for som Kung siger: **"Mine forældre var lidt disappointed (...) det var en del af aftalen, ellers havde jeg aldrig fået lov at gifte mig med Jesper."** Forbindelsen bliver også vedligeholdt gennem thailandske landbrugselever.

Jesper har desuden biodynamiske kolleger rundt omkring i Europa, som de besøger på den anden faste årlige rejse, der er en blanding af ferie og inspirationstur. Med andre ord er ferier og oplevelser udenfor gårdens mikrokosmos en væsentlig del af årets gang. Det præger også snakken om bordet i køkkenet, i butikken og i det hele taget er vennekredsen kendetegnet ved en stor social mangfoldighed - ofte bundet op på en gastronomisk interesse.

Det er den gård, jeg har besøgt, hvor der snakkes mest.

Udover det samlede feltarbejde har jeg besøgt gården tre gange, når jeg alligevel ankom med færgen fra Jylland, og her sad der gerne en flok naboer eller venner i køkkenet, uden at Jesper eller Kung selv var til stede, og sladrede eller diskuterede et eller andet. Det gav indtryk af, at Birkemosegaards køkken havde funktion af et lokalt mødested.

I løbet af næste år er det planen at åbne en restaurant i den ene lade og ombygge butikken for at give bedre plads. Restaurantplanerne indeholder en masse potentielle synergigevinster, men er også en mulighed for, at vækstpotentialet kan indfries uden at skulle udvide produktionen. Det er lysten til at prøve noget nyt, der er motivationen, men det er samtidig relevant for forretningsmodellen og giver i Jespers øjne også en bedre arbejdsdeling på gården.

Gården ligger meget smukt med udsigt til havet og har selvfølgelig også en lille båd nede på stranden, men det er tre år siden, Jesper sidst har haft tid til at sejle i den; ja i 2013 var der end ikke tid til en svømmetur. Sådan er virkeligheden også på Birkemosegaard.

Biografiske portrætter og udskrift af interviews

Jesper

Den aften, jeg ankommer med varebilen fra København, er Kung gået kold og ligger og sover i sofaen foran fjernsynet. Jesper hiver et slidt papskilt frem, der viser de vigtigste årstal og forandringer i gårdens historie. Rundvisningen er begyndt, fornemmer jeg, og hvis man ikke stopper ham, får man en rutineret men standardiseret rammefortælling om Birkemosegaard.

Foran fjernsynet står også et stort underligt gyroskopmøbel. Det er en særlig ryghjælper. Jesper har haft rygproblemer siden han var 17 og får massage to gange om ugen. Men han var aldrig i tvivl om hvad han skulle. Han tog på Kalø Landbrugsskole, var i praktik hjemme på gården; og videre på en et års landbrugspraktik-jordomrejse, da han var 20. Som alle andre landmænd med den erfaring fortæller mig: **"Det var det bedste år af mit liv, det var en kæmpe udfordring, og jeg nød det i fulde drag, det kan jeg kun opfordre alle til at gøre."**

Han var på to konventionelle gårde i Australien og Canada, og mens han var i Canada, kom nabogården på Odden til salg. Det var på forhånd aftalt med forældrene, at hvis der kom noget til salg i nærheden, ville Jesper gerne overtage. Han kom altså hjem til en gård, og fra 1981 drev han og faderen i samdrift nu ca. 65 ha.

Jesper generationsskiftede i 1992, og faren kom ud af arbejdslivet gældfri og med en pose penge, han kunne leve af. Efter faderens død flyttede Jespers mor tilbage på gården, og hendes økonomi er igen blevet en del af gårdens samlede økonomi; hun har været med til at finansiere et nyt stort solcelleanlæg.

Hovedhuset ligger lidt klemmt inde mellem to veje, egentligt ikke så idyllisk, som det kunne have været, beliggenheden taget i betragtning. Jesper fortæller: "I 2000 sker der det, at vi får en omfartsvej lige herude foran haven, og i forbindelse med den ekspropriation får vi kompensation, så jeg går fra 60 ha til 80 ha (...) som ligger bedre arronderet (...) jeg mister noget jord, jeg har dyrket i årevis, men samlet set har det nok været en fordel." Man mærker igen den livsindstilling, som mange fænomener mødes med på Birkemosegaard, at koppen er halvt fuld.

Kung har en agronomuddannelse kombineret med studier i økonomi. Hendes bedsteforældre var landmænd, hendes forældre var skolelærere. Hendes første arbejde efter kandidatgraden bragte hende til en forsøgsstation nord for Trondheim i Norge. Nogle universitetsvenner var kommet til Danmark, og hun fik selv lyst til at prøve de praktiske færdigheder og livet på en gård. Hun kom først til en konventionel mælkegård i Sønderjylland, men ville gerne forstå 'hvad det der danske økologi var for noget' - og kom i april 1991 til Birkemosegaard. Hun og Jesper blev et par, og som nævnt ovenfor skulle familien hjemme i Thailand lige masseres lidt, før de modvilligt accepterede hendes nye liv.

Kungs primære fokus er butikken og kundeplejen. Hun skønner, at halvdelen af omsætningen i butikken skyldes hendes personlighed "(...) **det er min butik, kunderne kommer på grund af mig.**" Men det personlige er ikke kun charme og evnen til at give folk en god oplevelse, det er i høj grad også holdningsbåret. "Folk vil gerne vide, hvad det er de køber, og hvor det kommer fra. Jeg har bestemte grossister, jeg kan stole på, der har en konsekvens ligesom vi har (...) nogle gårde kan sagtens bruge svinegylle - hvad er det, der er inde i de der svin, og som kommer ind i din mark, jeg respekterer dem slet ikke - vil du være økolog eller ikke økolog, de er non-økologer(...)"

Der opstår ofte venskaber gennem møderne i butikken, og når man opholder sig på gården, oplever man hurtigt, at der ikke er konventionelle grænser mellem kunder og venner. Der sidder næsten altid en flok i køkkenet. "Der er altid mennesker hos os. Jeg kommer fra Thailand, vi er mere gæstfrie (...) inde i mit hjem, jeg synes, det er fantastisk at have bare alle de gæster der." Hun er samtidig eksplicit bevidst om, at gårdbutikken minder om en gammeldags købmandsbutik, og at den oplevelse også sælger. "Bare juni havde vi en omsætning i butikken på 600.000. Sidste sæson, med butik og varetur har vi en omsætning tæt på fem mio." Og med Kungs baggrund som økonom giver det ikke kun ordene vægt - for at gentage iagttagelsen ovenfra viser det samtidig hen til denne succesfulde synergi mellem sociale værdier, kompetencer og en kommerciel udnyttelse af selvsamme, eller formuleret med Kungs skæve blanding af dansk og engelsk: 'business and fornøjelse'.

Dette forhold går igen i hendes formulering af samarbejdet med Fødevarerfællesskabet "Jeg kører forretningen som venskab, jeg kører den ikke som hård forretning, forstår du hvad jeg mener, hvis de har brug for et eller andet, så sponsorerer jeg det tit (...) ikke alting koster penge for mig."

Kung står også for slagtingen og er med på slagteriet hver gang for at monitorere udskæringerne; ja hun er sågar med til at vakuumpakke kødet, for at være helt sikker på kvaliteten "(...) jeg vil gerne have det som jeg vil have det, som jeg vil spise det selv, jeg arbejder ligesom på kundens vegne (...)"

Der er ingen tvivl om, at der bliver arbejdet i de fleste af dagens timer, men som nævnt har familien to faste ferier om året. "Altså vi er gode til at holde fri, jeg kan godt mærke i år, tre måneder hver dag i butikken non stop fra 9 til 19, du har ikke en eneste dag fri, men når man er glad for sit arbejde, kan man sagtens, men til sidst, Oh my god I need free now (...) jeg er så glad for den der Toscanatur."

På spørgsmålet om hun er inde i de biodynamiske dyrkningsregler, siger hun, at det er hun ikke "Vi er nok ikke rigtige biodynamikere, på den måde (...) det er ikke lige som Stockholm (...) altså jeg tror på det biodynamiske og alt det, vi laver... (især)... når jeg kommer fra Thailand, der tror vi meget mere på den måde." Det er formodentlig den stærke personlige prægning af gårdens renommé, der gør, at Birkemosegaard ikke bruger så meget energi på at hævde sig som biodynamikere. Det ville være naturligt at profilere sin produktion og den ekstra værditilvækst, som biodynamiske produkter normalt giver i helsekostbutikker, men det virker, som om at både Kung og Jesper har valgt at drosle det mærkat ned i samtalerne med kunderne. Antageligt fordi det fokus vil forstyrre mere end det vil gavne.

I forbindelse med at vi taler om kulturforskellene mellem Thailand og Danmark, bliver Kung for første gang lidt ophidset. "Det er et ufleksibelt samfund, vi lever i, i Danmark, lige som hvis du bliver betalt for at arbejde 30 timer, så arbejder du kun 30 timer, de kunne ikke drømme om at bruge 15 min ekstra." Men Kung er meget optimistisk om fremtiden, hverken politik eller økonomi bekymrer hende, der er i virkeligheden kun en ting, hun frygter: hvis Jesper kommer til skade.

Mariola er i sæsonen daglig leder af grønsagsdriften. Hun var rejst hjem til Polen, da jeg lavede feltarbejde. Både Jesper og Kung udtrykker meget stor tilfredshed med samarbejdet "Mariola er kanon (...) hun er super-boss, det er hende der bestemmer det hele, jeg er her bare (...) hun er utrolig arbejdsom."

Tannie (landbrugselev fra det økologiske grundforløb på Roskilde tekniske skole, derefter hovedforløb på Kalø)

Tannie er 32 år og uddannet miljøplanlægger fra RUC. Hun arbejdede i energisektoren, inden hun sagde op og startede på landmandsuddannelsen. Hun har ingen familiære relationer til landbruget, men selvom hun var højt lønnet i sit tidligere job, fandt Tannie, at hun ikke særlig godt kunne lide at være lønarbejder, hun kunne ikke se nogen livskvalitet i det. Hun har gennem længere tid været optaget af alternative boformer og selvforsyningstanken. "(...) jeg har brugt ret lang tid på at søge og finde ud af, hvad for en måde jeg godt kunne tænke mig at bo på selv (...) jeg har her de senere år besøgt de forskellige økologiske byer og Svanholm." Hun havde hørt om Birkemosegaard gennem sit medlemsskab i Københavns Fødevarerfællesskab.

Hendes erfaring med uddannelsen er indtil videre lidt tvetydig. "Grundforløb på tekniske skoler er tilrettelagt efter en anden målgruppe end mig, og der er ikke rum indenfor det, til at tage hånd om folk med meget forskellige baggrunde og forskellige evner (...) alt er tilrettelagt efter, at det er 16-årige uinteresserede individer (...) der er en forventning om, at du er uengageret, jeg synes egentligt vi havde nogle meget dygtige lærere, men når halvdelen af dagen går med at få folk til at holde kæft i ens klasse (...) " og videre "Det betyder meget, at dem, der er i klassen, er interesseret i økologi, og der var kun fire andre i min klasse (ud af 13 red.) der var interesseret, eller overhovedet vidste hvad det var (...) der var et fag, der hed økologi, hvor vi talte om værdier, og hvorfor man skulle have økologi, og en hel time om hvad bæredygtighedsbegrebet egentligt betød (...), men der var ikke så stor interesse fra elevernes side, det var ikke derfor, de var der."

Som praktikant er der meget af tiden, der bare er arbejde, men hun mener selv, at hun har lært rigtigt meget af at være på gården "(...) især når han (Jesper, red.) har tid til at forklare, jeg kan lære rigtigt meget af at være sammen med ham, det er den form for læring, du har brug for, der er så meget inden for landbruget, der bygger på erfaring. Der er så mange faktorer, der spiller ind, at der ikke er noget facit (...)"

Fordi hun intet forhåndskendskab havde, inden hun startede på landmandsuddannelsen, havde hun mange fordomme fra medierne om, hvad landbruget var for en størrelse. Så hun er også rigtigt glad for at forstå, hvorfor man gør, som man gør, og få nogle af dem afkræftet. Til gengæld, føjer hun hurtigt til, er mange fordomme også blevet bekræftet, 'de billeder, der stammer fra medierne, kommer jo fra en virkelighed'.

Hun drømmer om et landbrugskollektiv lidt à la Svanholm og mener, at det nok skal blive til noget "Vi behøver ikke være mere end et par stykker (der vil landbrug, red.), så må de andre jo skaffe nogle penge på en anden måde."

Ejerskab

Ejerskabet er et traditionelt selveje. Jesper og Kung kommer begge fra en landmandsbaggrund og er tilsammen i besiddelse af de arbejdskompetencer, der er nødvendige for driften. Der kunne være økonomisk fornuft i at udvide, og det bliver Jesper da også rådet til, men som mange andre selvstændige erhvervsdrivende balancerer han sammen med Kung på et niveau, hvor de lige akkurat selv har hele overblikket. De kan lede og fordele alle arbejdsprocesser, og det er Jesper tryk ved. Ejerskabet er udvidet til afsætningsleddet, og det giver en stor grad af kontrol med udviklingen på gården. Selvom afsætningssuccesen betyder, at Jesper nu ikke længere har tid til at køre alle vareturene, er det stadig en prioritet at have kundekontakt. Restaurantplanerne er en måde at imødekomme vækstpotentialer på, gennem at værditilvækste på gården uden at miste fodfæstet.

Der er ikke nogen generationsskifteplaner, men et spinkelt håb knytter sig til den yngste søn. " (...) det er for tidligt at sige, jeg skal gøre alt for at skræmme ham, men hvis han stadigvæk har lysten, skal jeg hjælpe ham alt det, jeg kan (...) hvis du vil det her, så skal du brænde for det 100 % (...) man kan ikke skræmme nok, det er ikke nogen lyserød drøm, det er hårdt arbejde."

På grund af at gårdens popularitet, brand og store private omsætning i en vis udstrækning er baseret på de sociale kvalifikationer, ejerne bringer ind i ligningen, kan det blive vanskeligt at udskifte dem. Men at det er lykkedes på en anden sjællandsk biodynamisk gård med mange af de samme karakteristika som Birkemosegaard, er noget både Jesper og andre er opmærksomme på.¹ De mange sociale og kulturelle ressourcer, som Birkemosegaard både producerer, men også forudsætter i sin forretningsmodel, er måske mindre robuste end konkret ejerskab eller kontraktlige serviceydelser - men det er samtidig en integreret del af succesen.

Maskiner bliver lejet ind, og samarbejdet med maskinstation og naboer fungerer godt. Med Lammefjorden relativt tæt på er der ikke udsigt til, at maskinleje bliver et problem.

Kung laver også selv regnskabet. Det kommer til revisor, men hun har forberedt det hjemmefra og kan gennemskue, hvad der foregår.

¹ Kiselgården ved Uggerløse på Midsjælland har været synonym med Ejgil og Lis. Jeg har aldrig mødt nogen af dem, men har ofte hørt gården og deres navne nævnt. Kiselgårdens grønsager havde og har stadig det renommé, som Birkemosegaard har fået i dag. De københavnske Michelinrestauranter interesse for Birkemosegaard kommer delvis fra Kiselgårdens anbefaling. Ejgil var som højskole- og landmand efter sigende en meget engageret og karismatisk personlighed. Sønnen Ask overtog gården i 2006, og generationsskiftet synes at være lykkedes.

Det politiske

Jesper er medlem af den lokale Naturfredningsforening og medlem af Erhvervsrådet for Hornsherred. Gennem Erhvervsrådet arbejder han politisk for nogle mærkesager. Han taler om skolelukninger, offentlig service, landdistriktsudvikling og om, hvordan Odden har meget mere at tilbyde end bare vand og natur.

På spørgsmålet om hvorvidt Jespers holdninger som landmand bliver repræsenteret politisk, er svaret uden tøven et kort nej. Når talen falder på de politiske rammevilkår, nævner han ligesom mange af de andre landmænd, at kontrol og regler begrænser lysten til at eksperimentere og til nytænkning mere generelt. Kokkene, han afsætter til, har ofte ønsker, han ikke kan efterkomme på grund af lovgivningen. De politiske forhold interesserer ham, og diskussionen går jo også levende i køkkenet, men det ligner mere en snak, man kunne høre på en københavnsk cafe end i en anden landbrugsfamilies køkken.

De konkrete rammevilkår opfatter han mestendels som vilkår og ikke begrænsninger.

Det økonomiske

Omsætningen og egenkapitalen er sund, men på grund af finanskrisen og renteswaps er der stadig brug for velvilje fra banken. Man kan høre, at han er inde i banklingoen og de økonomiske værktøjer, noget, der efterhånden er blevet standard i landbrugskredse. Han har ingen problemer med at forklarer mig hele renteswapeventyret eller Michelinrestauranternes forretningskonstruktion. Det foresvæver mig, at der her er tale om den form for 'gesunkenes kulturgut', som jeg nævnte i afsnittet om de sociale og kulturelle rammevilkår.

"Vores største problem er nok den finansverden, vi slås med i øjeblikket. Frem til 2008 voksede træerne ind i himlen, og fra den ene dag til den anden så er du blevet blacklistet.(...) Vi tog en masse byggelån der i 2008, og bankerne sagde, nu skal du se, hvad vi kan gøre for at hjælpe dig, hvis du lægger dine lån om i Schweizerfranc, jeg sparede jo 100.000 om året, så det var fint nok (...)Så kom den der finanskrise (...) så begynder kursen at skride og du skal hele tiden være dækket ind i det spil der, så er du nød til at gå ud af det, jeg skulle ud og finansiere et tab på 1,4 mio. fra den ene dag til den anden, der var lige nogle nætter hvor vi ikke fik sovet så meget (...) der er rigtigt mange landmænd der røg på den der.(...) Hvis tingene havde fortsat, hvis ikke der var kommet en finanskrise, så havde jeg jo sparet 100.000 om året, så havde jeg jo siddet og gnedet mig i hænderne... jeg kan ikke klandre bankerne, men der skulle nok have været indbygget en sikkerhedsventil, en stop-loss ved 5 %, det har man jo også gjort efterfølgende (...) og så vil folk ikke røre ved dig 'Var det landmand, du sagde du var, Nej tak!' (...) Jeg sidder med nogle meget dyre banklån. Bankerne tør kun låne penge ud til dem, der ikke har brug for at låne penge, dem, der har brug for det, gider de ikke snakke med."

Kung er også godt inde i de økonomiske vilkår, og de synes at dele de fleste holdninger hertil. Der er ikke regnet løn ind i årsregnskabet, men økonomisk går det godt.

"Vi har en sund økonomi, vi kan gøre hvad vi vil, eller ikke hvad vi vil men... altså..."

Det sociale og kulturelle

Med en let omskrivning af multifunktionalitetsbegrebet, så er Birkemosegaard på en organisk måde en integreret del af lokaliteten i form af træk, der minder om, hvordan landbruget tidligere havde en større udveksling med lokalområdets kompetencer og ressourcer.

Der er to fleksjobansatte på gården, som har et stort lokalt kendskab og er gode kilder til, hvad der rør sig i lokalsamfundet. Samarbejdet med naboer er delvist et netværk, Jesper har arvet: "Det er jo nedarvet gennem generationer, en kotume, at vi har gjort det der, min far arbejdede sammen med de samme landmænds forældre, og nu er det så gået videre til deres sønner, at vi arbejder sammen.... på et eller andet niveau." Men der er ikke vennetjenester "(...) det er cool cash, der er aftalt takst (...) det går ind i regnskabet."

Det sociale og kulturelle liv på og omkring gården er en vigtig komponent i driftsformen, den særlige atmosfære i køkkenet, det liv, som afsætningen gennem butikken skaber, og de daglige besøg af naboer, kunder og venner - som ikke mindst de tre børn og deres legekammerater både er en del af og nyder godt af. Den sidste aften under mit feltarbejde kom en sommerhusnabo og ven, der interesserede sig for gastronomi, men ellers var ansat i Nordea, op på gården og lavede en ekstravagant middag. Vi var 12 omkring bordet, og gæsterne talte en ingeniør, en professor, en hjemmehjælper samt andre fra nabolaget - og der blev tømt adskillige flasker biodynamisk rødvin.

Som nævnt ovenfor har gårdens køkken stor tiltrækning på lokalsamfundet, og den kulturelle kapital kan opleves som selvforstærkende, når folk kommer forbi for at både dele og få det nyeste lokale sladder.

De tillægger selv den personlige kundepleje en meget stor del af succesen, og Martin, der har overtaget mange af varetørene, fortæller, at flere kunder i København er skuffede, når det ikke er Jesper, der kommer. Birkemosegaard var også med fra starten som leverandør til Københavns Fødevarerfællesskab (KBHFF), og jeg møder senere Jesper til et møde om nye fødevarenetværk på Aalborg Universitet, noget, jeg fornemmer, han deltager i mere for at støtte arrangementets tankegang end for at få et personligt

udbytte. Det samme gælder de lugehold fra fødevarefællesskabet, der kommer og hjælper til i foråret.

Men evnen og viljen til at møde op og være med lægger til gårdens omdømme - og der synes at være en heldig kombination af lyst og kommercielt udkomme i denne praksis. Netværket giver opmærksomhed, og kunderne og opmærksomheden opleves som en social værdi i sig selv. Det vidner jævnlige rundvisninger til højskoler og børnehaver også om.

Den landbrugsdrøm, der lever blandt mange landbokulturromantikere, bæredygtigheds- og gastronomisk interesserede kredse i samfundet, synes at være realiseret på Sjællands Odde. Det er ikke en enkelt model, der kan overføres til alle udkantsområder, men er et eksempel på en strategi, hvor de givne muligheder og rammevilkår er udgangspunktet for at udvikle de potentialer, der kan konsolidere en produktionsform, som både tilfredsstiller økonomiske, interne og eksterne kulturelle behov.

Produktionsmådeanalyse.

Birkemosegaard er et mønstereksempel på, hvordan selvejets organiseringsformer kombineret med en dygtig og driftig tilpasningsevne kan danne grundlag for rentable forretningsmodeller. Her sker det tilmed samtidig med, at gården producerer med positive sociale, kulturelle og miljømæssige eksternaliteter. Kernen i forretningsmodellen er nogle i særklasse gode produkter, men også en vilje og lyst til at tage slæbet og gevinsten med alle de arbejdsgange, der ligger ud over selve landbrugsproduktionen. Birkemosegaard er på en og samme tid en god historie om fagligt engagement, særlige afsætningsomstændigheder og to menneskers evner til at afsætte deres produkter med personlighed som emballage, eller med en dimension af oplevelsesøkonomi, om man vil.

Jeg spørger på et tidspunkt Kung direkte, om hun mener, personlighederne er kilden til Birkemosegaards succes "**Ja lige præcis... du må spørge vores venner bagefter.**"

Kompetencer, personligheder, netværk og beliggenhed - samt en trend i tiden - har altså samlet set har sat en 'god cirkel' i gang.

Men der er vigtigt at holde sig for øje, at disse positive vilkår og omstændigheder er kommet inden for de allerseneste år, og at Birkemosegaards dispositioner i nogen grad er blevet taget på trods af rådgivningen og prognoserne. Det er selvejet, der skaber basis for disse valg, taget på baggrund af personlige overbevisninger. Valgene ligger på gården selv og det er EVP'ens strukturtræk, der giver mulighed for, at disse evner og forhold sammenføjes i Birkemosegaards driftsform. I forlængelse af denne konstatering er den selvejende landmand med til at personliggøre en bestemt praksis, og når den som i

Birkemosegaards tilfælde bliver en del af en større tendens i tiden, kan den også operationaliseres ind i en større sammenhæng.

"Set fra et lokalområde bliver den slags fødevareproducenter en slags "helte", det vil sige aktører, der særligt godt kan skabe nye associationer og symboler omkring et område. De får i den forbindelse måske samme rolle, som kunstmuseer og unge kunstnere fik for 1980'erne og 1990'ernes storbyudvikling i overgangen fra industriøkonomi til videns- og "kulturbyer". Sagt en anelse abstrakt er producenterne med til at skabe et differentieret rum midt i al den homogene "udkant". (Høst 2016, præsentation Aalborg)

Et blik på landkommunernes 'reklamekampagner' og informationsmateriale bekræfter denne observation. Dette perspektiv ligger i forlængelse af en LeFebvres forståelse af 'stedet' som en social produktion. Denne teori har opnået udbredelse blandt rurale sociologer og geografer, fordi den formår at operationalisere stedet/lokaliteten som et dynamisk begreb, der skabes af samfundsprocesser og ikke blot a priori er til stede (LeFebvre 1974/1991).

Birkemosegaard udfolder en robust økonomisk og kulturel reproduktionskapacitet. De vigtigste forbehold i et reproduktivt perspektiv er 'personlighedernes' betydning og generationsskiftets kapitalkrav. Som nævnt i afsnittet om 'yderligere påvirkninger' inddrager jeg ikke personligheden som selvstændig komponent i analysen. Men som anført her og andetsteds i afhandlingen får kompetencen til at fremstå som et 'brand', en 'god fortælling' i kraft af sin personlighed eller 'personlighedsmarkører' større og større betydning for fortællingen om fødevareproduktionen, i hvert fald i de lokale værdikæder. Det bør understreges, at jeg ikke her adskiller de ledelsesmæssige kompetencer internt fra de eksterne afsætningskompetencer, mit materiale peger på, at de to kompetencer i praksis er uadskillelige.

Ifølge Jesper og Kung er restaurantplanerne drevet af gastronomisk interesse, lyst til at udvikle gårdens potentiale og til at rationalisere nogle arbejds gange.

Hvis det lykkes at integrere restauranten i driften, kan det samtidig potentielt betyde, at produktionen kan generationsskiftes, uden at gårdens forretningsmodel mister Jesper og Kungs personligheder. Når et landbrug klarer sig godt, vil der ofte være økonomiske incitamenter til at investere overskuddet i driften. Det kan der være gode argumenter for, men en konsekvens for en gård som Birkemosegaard kan være, at ejendomsværdien stiger til et niveau, der forrykker den grundlæggende primærdrifts rentabilitet. Mere herom i Afsnit 3.

Kulturel Ekskurs # 2: Projekt Landbrug - Teaterstykke på Caféteateret i København 3.-31.marts 2012. Christian Lollike m.fl.

I foråret 2012 lagde Cafe-teateret i København hus til en noget speciel teateroplevelse. Når man ankom til adressen, blev man mødt af en traktor parkeret på hjørnet af Strøget og Skindergade. Inde i foyeren blev billetten vekslet til et farvet stykke papir, der viste, hvilken gruppe man tilhørte under aftenens forestilling. I caféen, der til lejligheden var blevet omdannet til et forsamlingshus, satte man sig ved det bord, der passede til farven. Jeg sad blandt andet sammen med en gymnasieklasse inklusive lærere. Hver gruppe fik tildelt en vaskeægte rigtig landmand, der var aftenens vært. Der var forskellige landmænd indblandet på forskellige aftener, i alt 14 landmænd agerede værter i løbet af spilleperioden. Vores landmand kom fra Sydsjælland, hvor han opdrættede kødkvæg og udførte naturpleje. Igennem hele aftenen talte han med os i gruppen om både generelle forhold i landbruget og de ting, vi så og oplevede denne aften.

Efter en indledende snak gik vores hold op ad bagtrappen til 2.salen, hvor et medlem af Etisk Råd i samtale med en moderator og publikum diskuterede emner og dilemmaer i landbruget. Et emne, der lidt overraskende kom til at fylde hele vores gruppes diskussion, var Danmarks satsning på bioenergi (Grøn Vækst - initiativet blev dog aldrig realiseret), altså det samfundsetiske spørgsmål om, hvorvidt man kan forsvare at bruge jordens frugtbarhed til at lave brændstof til energi og transport. Medlemmet af Etisk Råd var selv meget kritisk overfor denne udvikling.

Efter denne diskussion kom vi ned på 1.salen, der normalt huser rekvisitter og sceneelementer, men hvor der nu var bygget et surrealistisk hønseri op. Inde i buret gik en flok levende høns og en landmand. Hans lange monolog handlede om gæld og fortvivelse, ensomhed og usikkerhed på sin egen identitet. Det var barske sager og satte en trykket stemning i vores gruppe.

Herefter gik vi ad en anden trappe ned i kælderen, hvor endnu en bizar scene mødte os. I halvmørket hang hen ved 10 svinekroppe og svingede fra kødkroge. Blandt svinene hang en kvindelig skuespiller/performancekunstner. Hendes monolog var mere personlig og lyrisk. Mens hun gængede frem og tilbage mellem svinekødet, fortalte hun om sin opvækst på landet, erindringer af datidens landbrug vekslede med nutidige besøg hos de af hendes gamle klassekammerater, der i dag var i landbrugserhvervet. Trods det at man fornemmede, at hun gjorde sig umage med at være fordomsfri, afspejlede hendes personlige oplevelser vel meget godt den fremmedgjorte storbyopfattelse af erhvervet: Biodynamikeren var spændende og i øjenhøjde med naturen; svineproducenten var lidt selvfed, pengefokuseret og trist.

Herefter gik vi tilbage til cafeen/forsamlingshuset, hvor et ensemble af storbarmede revykvinder underholdt os med sange og lumre morsomheder fra livet på landet. Til sidst satte landmændene, de tre værter, sig op på scenen og fortalte lidt om deres egne erfaringer og holdninger - og så var der sat en halv time af til debat mellem publikum og værterne. Nær scenen sad en atypisk gruppe, der holdt sig meget for sig selv og konstant summede af interne kommentarer. Heldigvis stillede en fra gruppen et spørgsmål, og det viste sig at gruppen var embedsmænd i Natur- og Erhvervsstyrelsen.

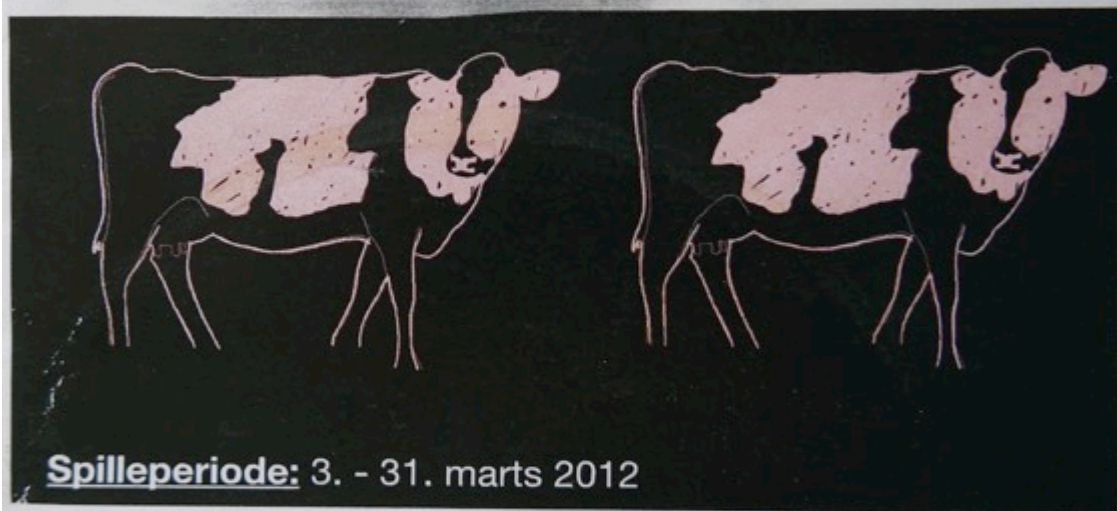
Stykket kørte med fulde huse, **samtlig**e forestillinger var udsolgt - også ekstraforestillingerne blev udsolgt. Det er også værd at nævne, at teateret var støttet af bl.a. Landbrug & Fødevarer gennem Landbrugets kulturfond, og der var udviklet undervisningsmaterialer, der gav elever muligheden for at arbejde videre med emnerne. I det medfølgende katalog skrev teaterdirektør Christian Lollike bl.a.:

"Velkommen til en iscenesat vandring gennem det moderne landbrug. Det er svært kun at have én holdning til landbrug, ligesom det er svært kun at fortælle én historie om landbrug.(...) Forestillingen er således en hybrid mellem en teaterforestilling, en iscenesat debat og et bondegårdsbesøg."

Uanset hvad man måtte mene om stykkets evne til at repræsentere erhvervets virkeligheder, var den store publikumssucces bevis på, at emnet og formatet trak folk til. Projekt Landbrug var et af de mest spændende teatereksp eksperimenter i 2012 og har uden tvivl cementeret mange københavnernes fordomme om landbruget. Men det var også et udtryk for, at teateret havde forsøgt at række ud til erhvervet, ideen var at 'rigtige' landmænd viste rundt i erhvervet, og hvis man med en vis ret kan hævde, at de dominerende driftsformer i dansk landbrug blev stedmoderligt behandlet, så var det også et vidne om, at der eksisterer en mangfoldighed af virkeligheder - og i al fald tre af dem var personligt tilstede hver aften.

projekt landbrug

Spilleperiode: 3. - 31. marts 2012

**CAFE
TEATRET**

Grantoftegård november 2013

Ballerup ved København
Erhvervsdrivende Fond
Økologisk
800 ha. primært forpagtet. Meget spredt arrondering
Planteavl, lammekød, oksekød og grønsager
Naturpleje
Socialøkonomiske ydelser
Butik m. køkken
Skoletjeneste
Udlejning (nyttehaver)
Geder, grise, heste, høns

Maskiner. Har de fleste maskiner selv.

Ansatte:

Direktør: Marianne (arkitekt).

Overordnet driftsleder: Rune (GB & Landmåler).

Planteavl: Rune + 2 fuldtidsansatte.

Driftsledere Får og dyr: Bolette og Rikke (GB) - råder over 2-3 elever og 8-10 stykker fra kommunen.

Driftsleder grønsager: Johannes (GB) - råder over 8-10 stykker, primært de mindst arbejdsdygtige.

Kontoret: 1-4 socialrådgivere.

Kantinen: 3.

Butikken: 1-3.

I alt 6 fuldtidsansatte i primærlandbruget.

Kontor, kantine, butik yderligere ca. 8 fuldtidsstillinger.

10-15 henviste borgere fra Ballerup kommune.

Produkter: Korn, foder, kød, grønsager, naturpleje, gårdbutik, social-økonomiske ydelser, undervisningstilbud, udlejning af nyttehaver.

Kunder: Det offentlige (Ballerup, staten, plejehjem). Grossister (Kalo/Irma). Aurion. Claus Meyer. Private.

Egenkapital 31/12/2012 14.424.371 kr.

Gæld (inkl. leasingforpligtelser) 14.873.410 kr

Årsomsætning 2012 efter skat +387.476 (2011 +89.000)

Aktiver=Passiver: 39.068.210 kr.

Organisering: Erfa, ØL, L&F, BIOGAS-netværk.

Grantoftegård ligger i Ballerup kommune og er et utilsigtet resultat af en fremsynet kommunal planpolitik. Den store indvandring fra Københavns brokvarterer i forbindelse med saneringer og byfornyelser i 1960'erne fik kommunen til at indse, at man fik brug for jord til byudvikling. "(...) den jord, der var tilbage til landbrug i kommunen, blev mindre og mindre, og landmændene opgav ævred (...) og Burkhardt, og ham før, så perspektivet i det og købte jorden op, det var forudseende." (Marianne) Det gjorde Ballerup i stand til tidligt at etablere attraktive industrikvarterer og steder som Lautrup-parken, designet til huse store virksomheder omkring en S-togstation.

Kommunen købte Grantoftegård i 1980 af enken efter den tidligere ejer, som havde leveret kartofler til byens kaserner. Af de oprindelige hektar er der nu kun syv tilbage, resten er bebygget.

Det er den nuværende driftsleder Rune, der i 1991 fik den oprindelige ide om '**Jens Hansens bondegård**'. Han arbejdede i forvejen med beskæftigelsesprojekter i Ballerup kommune, og sammen med de relevante forvaltninger lavede man et stykke A4-papir med konceptet. '**Dengang var det lidt nemmere at komme igennem ideer**', siger han, især på aktiveringsområdet, som havde stort fokus i de år. Konceptet om at drive økologisk landbrug og naturpleje på den kommunalt ejede jord og samtidig bruge driften til beskæftigelsesprojekter og jobtræning for de arbejdsløse blev godtaget. På spørgsmålet om hvorfor det skulle være økologisk, fortæller Rune, at '**Ballerup allerede i 1993 blev 'Grøn Kommune', det var aldrig en diskussion, om at det skulle være økologisk**'.

Grantoftegård blev til, mener direktøren Marianne, i en tid hvor kommunen var stolt af eksperimentet og den tilfredshed, borgerne/ brugerne udtrykte om beskæftigelsesprojektet. Udendørs arbejdspladser med natur og dyr er efterspurgt blandt borgere, der skal igennem en aktiveringsindsats. Kombineret med kvalificeret social empati og fleksibilitet har 'naturerhverv' især haft gode erfaringer med skrøbelige medborgere, der har svært ved at finde ind på arbejdsmarkedet. Kommunen tog tidligere kolleger fra andre kommuner med til Grantoftegård for at vise deres største aktiveringssucces frem, fortæller Marianne. Sådan er realiteterne i kommunalpolitik ikke i dag.

Tilbage i 1991 krævede formålet en omfattende modernisering af gården, og man begyndte med at bygge den ene længe om til omklædning, køkken og bad til 10 mænd og kvinder. Meget af arbejdet blev i sig selv til et beskæftigelsesprojekt.

Ret hurtigt indså man, at der var et potentiale for at udvide, hvis man både skulle drive gården økologisk, udnytte de socialøkonomiske muligheder og samtidig løfte

naturplejeopgaverne. I 1996-97 udvidede Grantoftegård ret kraftigt, og ungdomsarbejdsløsheden spillede en ikke uvæsentlig rolle. Fra 1996 kom der også landbrugselever til. "Det fik vi sådan set bare at vide af kommunaldirektøren, det var ikke noget, vi selv besluttede, der var stor arbejdsløshed hos de unge, og der skulle bare skaffes praktikpladser. Det var typisk elever, der havde svært ved at få plads andre steder. Det er ikke så mange år siden, at Grantoftegård uddannede en døvstum til dyreassistent, (...) det var eddermame svært.", fortæller Rune. Da antallet var højest, havde gården seks elever, i dag er der to-tre stykker.

Men størst indflydelse på væksten var ifølge Marianne og Rune, at kommunen på den tid havde en politik om at lease alting. Dermed kunne gården benytte kommunens kassekredit til at lease maskiner og påtage sig mere og mere arbejde. Omsætningen steg hvert år fra 1996 og frem med ca. 1 mio. kr. om året. Gården blev løbende istandsat til at huse de behov, som denne vækst nødvendiggjorde. Sideløbende udvidede byen sig, kommunen opkøbte ny jord, og dermed voksede det areal, Grantoftegård potentielt kunne forvalte. I parentes bemærket blev leasingmodellen også benyttet til at bygge nye stalde, en kontrakt som har vist sig at være en økonomisk katastrofe og stadig kaster skygger ind over Grantoftegårds økonomi. Samtidig med denne udvikling gennemgik beskæftigelses- og socialindsatsen også nogle forandringer, som satte nye rammevilkår for gårdens drift.

Til sidst blev væksten for meget for tilsynsrådet og jordbrugskommissionen. Det kommunale ejerskab var konkurrenceforvridende. Man afsøgte en række forskellige ejerskabskonstruktioner inden den erhvervsdrivende fond blev stiftet i 2001. Fonden ejer noget jord, men forpagter langt det meste af Ballerup kommune, som på den måde har fundet en forretningsmodel, der 'iværksætter' den jord, man ønsker at byggemodne på kort sigt og driver det øvrige areal på markedsøkonomiske vilkår. **'Kommunen synes, det var genialt'**, fortæller Marianne. Driftslederne vurderer, at ca. 60-70 ha af det nuværende areal i omdrift på den korte bane muligvis inddrages af kommunen til boligbyggeri.

Fonden fik foræret 20 ha og bygningerne af stifteren, Ballerup kommune, som også formulerede formålet med fonden. Bestyrelsen består i 2013 af følgende otte medlemmer: Et medlem udpeget af Økologisk Landsforening: Kim Quist - daværende formand på Kalø landbrugsskole, et fra det lokale erhvervsliv (Siemens), Knud Foldschack (advokat), Marianne (direktøren) og en medarbejderrepræsentant (Johannes) samt tre medlemmer udpeget af kommunen. De tre kommunale medlemmer af bestyrelsen er udpeget på baggrund af egen interesse. Det vil sige, at de selv har valgt denne tillidspost, der er ikke nogen faste pladser til f.eks. relevante forvaltninger. I 2016 sidder der én fra henholdsvis V, S og Ø. Ifølge direktøren er engagementet hos de kommunale bestyrelsesmedlemmer i øjeblikket sådan, at **'Socialdemokraten går op i**

kultur, Enhedslistemedlemmet i sociale forhold og Venstremedlemmet i økonomi - med den tilføjelse at han går ind for økologi, så længe det kan betale sig.'

Grantoftegård skylder kommunen sin eksistens og ville nok aldrig være blevet etableret, hvis det 'blot' havde været et aktiveringstilbud eller kun naturpleje eller kun produktion af fødevarer til det offentlige. Det er kombinationen af alle delene, der har muliggjort Grantoftegårds forretningsmodel. Men i dag er forholdet til det offentlige også anstrengt. Kommunen er trængt på budgetterne, og den sociale indsats vægtes anderledes. Naturstyrelsen skal også spare, og det går ud over naturplejen - begge indsatser vigtige elementer af Grantoftegårds økonomi. Også folkeskolerne fattes penge, i dag er det primært privatskoler, der kommer på besøg, fortæller Marianne.

"Der var en gang, hvor vi var kommunens stjerneskud. Så kom der borgmesterskifte, så var der en udskiftning i forvaltningen, og i dag har jeg mest kontakt med jurister. Vi har en god kontakt i jobformidlingen, de elsker os over alt i verden, men de siger det måske ikke op ad i systemet, eller hvis de gør, så får de at vide: nu skal I ikke komme for godt i gang, det er jo en aktiveringsindsats. Så vi skal hele tiden forsøge at dokumentere, hvilken værdi, vi skaber, og jeg prøver virkelig at hive kommunen herud og dokumentere vores indsats i tørre tal... men det er eddermame svært", fortæller direktøren.

For nogle år siden besluttede man at starte en specialskole op med undervisning på 3. classes niveau. Det giver borgerne i jobtræning/aktivering muligheden for at komme tilbage på skolebænken i et tempo, der fungerer for de fleste. Som Johannes siger "Mange af dem har haft meget dårlige oplevelser med skolen, og så er det jo nærmest utænkeligt, at de bare springer ind i skolen 30 timer om ugen." Tilbuddet er skræddersyet til, at man kan arbejde lidt udenfor og sidde lidt foran tavlen indenfor. Det har været en meget dyr investering, men det er blevet en stor succes. Mange, der havde været anset som umulige at få 'efteruddannet', har lært at læse og skrive - og tilbuddet er indtil videre meget værdsat af systemet, får jeg at vide. De mange ansatte, borgere i aktivering samt private kunder og gæster til butikken og cafeen kan give lidt af en 'banegårdsstemning' på gården. Men netop kombinationen af et stort uforpligtende fællesskab, naturen og dyrene er tilsyneladende en dimension i dagligdagen på gården, som de mest udsatte finder tryghed i.

Grantoftegårds ansatte oplever, at de i stadig stigende grad binder arbejdskraft til opgaver som udfyldning af evalueringsskemaer, udvikling af kontrakttilbud og forhandlinger med det offentlige. Det er en generel tendens i landbruget, at 'bureaukratiet' fylder meget og virker demotiverende, men det bliver ekstra tidskrævende, når gården indgår i samarbejder med det offentlige. Grantoftegård er

derudover, ifølge driftslederne, det mest kontrollerede landbrug i Danmark. Det skyldes, at kontrollen foregår på baggrund af en slags lotteri, hvor man hiver et matrikelnummer ud af en 'tombola' - og så er det ejeren af den udtrukne matrikel, der næste gang skal kontrolleres. På grund af gårdens særlige tilblivelse har Grantoftegård suverænt flere matrikelnumre end noget andet landbrug i Danmark.

Biografiske portrætter og udskrift af interviews

Rune er den overordnede driftsleder på Grantoftegård. Han voksede op på et husmandsbrug med mange familierelationer i og omkring erhvervet. Han blev uddannet på EFG-jordbrug til skovtekniker og landmåler, som dengang gav Grønt Bevis. Motivationen var primært et arbejdsliv udenfor, men han fik en diskusprolaps kort efter at være blevet færdig. Uanset rygproblemer troede han ikke rigtigt på en fremtid i landbruget. Dengang var det også krisetider.

I midt-firserne blev han ansat i Ballerup kommune som praktisk leder af aktiveringsindsatsen. Rune flyttede ind i hovedhuset på Grantoftegård i 1991 og har været med til at præge både landbrugsdriftens udvikling, ansættelsen af de andre driftsledere og den særlige sociale rummelighed, der kendetegner atmosfæren på gården. Men det karaktertræk, man først møder, er: **'Rune har politisk tæft'**, som hans direktør siger om ham. Det skinner igennem i interviewet, hvor mange interne udviklingsprocesser på Grantoftegård bliver perspektiveret i en stor viden om kommunalpolitik og politiske processer i det hele taget. Rune er også den eneste af de i afhandlingen interviewede landmænd, der af sig selv kommer ind på EU og CAP-reformen **"Den nye landbrugsreform kommer ikke til at betyde noget, den opretholder bare status quo."** Han har siddet 10 år i både uddannelsesudvalget på Roskilde tekniske skole og i Landbrug & Fødevarers økologisektion på Axelborg. Han beretter meget bramfrit om de politiske rævekager, han har oplevet, og de holdninger til landbrugets politiske og kulturelle virkeligheder, det har affødt. Her følger et eksempel fra interviewet på hvordan det kommer til udtryk.

"(...) Gæmelke (Den tidligere præsident for Landbrugsrådet, red.) gad slet ikke økologerne. Jeg kan tydeligt huske, da vi havde den store GMO-debat, der gik landbruget ind og sagde, vi skal bare have GMO, L&F var kun for at det bare skulle indføres, det kom til et slagsmål - fordi Høghen (Henrik Høegh, tidligere fødevareminister, men dette udspiller sig før han blev minister, red.) bare ville trumfe GMO'en igennem. Vi var de eneste, der stillede krav til nogle undersøgelser af sameksistensreglerne. Henrik Høegh gad slet ikke og høre på os, men der var vi nogle stykker i udvalget, der sagde, at hvis I gør det, sender det høringssvar, som L&F havde skrevet, så vil jeg opfordre til, at alle økologerne melder sig ud (...) og så har vi to organisationer, de traditionelle i København og Økologerne ovre i Århus. (...) det var nok til, at de trak deres forslag tilbage, det turde Axelborg ikke, man ville ikke stå i den

situation politisk, at man ikke kunne udtale sig på vegne af hele erhvervet.(...) Så længe der sidder et økologiudvalg på Axelborg, skal vi være med - det bliver vi nødt til, for ellers udtaler de sig bare på økologernes vegne i forhold til lovprocesser og høringssvar, og der bliver sgu nødt til at sidde nogen, der tør tale dem imod (...)

Problemet er, at dem, der sidder inde på Axelborg, er syltet ind i Venstrepolitik, de fleste stiller jo op til kommunalbestyrelsen i deres bopælskommuner, og de skal have deres konventionelle kollegaer til at stemme på dem. De er skidebange for at sige det traditionelle landbrug imod. Og der er jo også mange af dem, der har lagt om, der synes at Økologisk Landsforening er en samling flippere. Vi havde i midt-halvfemserne en stor opblomstring af det, jeg kalder 'turboøkologer', nogle af dem lagde kun om, fordi der var penge i det og måske var de ved at gå på røven, og så kunne omlægningsstøtten redde røven på dem. (...)Der skinner ikke megen økologi igennem i den nye rapport (Natur- og Landbrugskommissionen, red.) - den er betalt af landbrugets top, de er jo godsejere hele bundtet, og de så hellere vores hæl end vores tå. Du kan jo bare tage den der reklamekampagne, de har kørt med ham der cykelkommentatoren, det er jo løgn, de foregøgl jo forbrugeren, at det er meget bedre, end det ser ud til, den virkelighed findes jo ikke. Det er manipulerende og løgnagtigt, fordi det passer jo ikke. Når du har hørt en påstand tilpas mange gange, går det hen og bliver en sandhed. Du kan jo ikke åbne en landbrugsavis uden at læse: Der er ikke nogen vandboringer, der er blevet lukket på grund af pesticidforurening. Hvad fanden er det for noget at skrive, det ved vi jo ikke passer, det er jo løgn. Det næste store slagsmål er, at KL har lavet en aftale med Miljøstyrelsen om, at al offentligt ejet jord skal drives pesticidfrit. Men mange af Venstre kommunerne hader jo økologi (...) jeg har været ude for at skulle forpagte et landbrugsareal i en nabokommune, det var et krav om at det *ikke* må blive drevet økologisk, hvad fanden det er en holdning (...) og selv når det er pesticidfrit, så bliver det ikke kontrolleret, og hvis man kan få indskrevet i sin kontrakt, at man har lov til at bruge begrænsede mængder sprøjtemiddel, så får den fuld pedal. Jeg kæmpede for at det skal dyrkes efter MB-reglerne, for så var det Staten, der skal kontrollere de der sager, det var mens Mette Gjerskov var minister, men det er hun desværre ikke mere. Det er rigtig, rigtig ærgerligt. Hun var kyndig og inde i sagerne, hende kunne de ikke løbe om hjørner med. Karen Hækkerup (under interviewet den siddende minister, nu direktør for L&F, red.) ved jo ingenting om erhvervet, overhovedet ikke!"

Som det fremgår af ovenstående, har Rune markante holdninger til landbrugets indre og ydre vilkår. Men hans primære fokus de senere år har ligget på et andet område. Ifølge Rune er økologiens største udfordring tilførslen af næringsstoffer. I øjeblikket bruger mange økologer konventionel svinegylle som gødning, og det stiller de økologer, der fravælger den, dårligere. Som nævnt i indledningen - og af flere informanter i afhandlingen - findes den holdning blandt nogle økologer, at svinegyllen i den økologiske produktion er en slags trojansk hest. Den gør produktiviteten større, sænker stykprisen og dermed presser den hele økologisektoren ud i den samme produktivistiske tankegang

som den konventionelle sektor. I Runes analyse må økologien skaffe sig alternativ gødning og ikke være en del af dette ræs. Hans løsning er biogas baseret på organisk materiale, der ikke kommer fra den konventionelle sektor, fordi restproduktet i biogasproduktion er særdeles velegnet som gødning. Biogas-anlæg er dyre, og de kan som situationen er ikke finansieres internt i det økologiske landbrug og kræver derfor en alliance af investorer. Dette projekt har han kastet sig ud i med stort personligt engagement.

Marianne er direktør for Grantoftegård. Hun er født ind i en lollandsk landbrugsfamilie, men hendes forældre var de første i slægten, der vandrede til byen og blev skolelærere. Men Marianne fortæller selv, at hun altid har haft en stor tilknytning til landet igennem slægten på Lolland. Hun er uddannet arkitekt, blev ansat i Ballerup kommune i slut-halvfjerdsene, og fordi hun havde stor interesse for de sociale dimensioner af udviklingen, blev hun først indirekte og senere direkte involveret i aktiveringsordninger. Hun deltog desuden i en del organisationsarbejde i fritiden, der beskæftigede sig med 'sociale spørgsmål'. Hun husker, hvordan der dengang var en pionerånd, og at det var meget mere frit for bureaukrati at igangsætte de ledige. Hun har senere været med til at designe en uddannelse for projektledere. "Kan vi lave om på verden ved at lave projekter" - blev et ledemotiv.

"Det var mit job at koordinere alle projekterne i kommunen, det var alle mulige projekter i de forskellige forvaltninger, og det pulserede jo i takt med konjunkturerne. Jeg kæmpede som besat for at få indhold i de indsatser. Jeg havde afløst en planlægger oppe i den tekniske forvaltning, og hun fik et andet job i forvaltningen, og hun var vild med får, og hun købte nogle specielle får, der ikke spiste barken på træerne, som så blev sat ud i parkerne og blev kaldt parkfår, senere blev de også sluppet løs på den gamle flyvestation i Skovlunde, og de blev til flere og flere og skulle jo passes, de skulle rundt og afgræsse på kommunens arealer og det blev så et projekt, hokus-pokus hanen gør æg." Fortæller hun om den spæde start til, hvad der skulle udvikle sig til Grantoftegård.

Som nævnt ovenfor overtog socialforvaltningen Grantoftegård som beskæftigelsesprojekt i 1991, og der kom ret hurtigt en positiv bevågenhed omkring projektet. "Og så vokser vi - det afspejler, at vi bliver nødt til at udnytte den maskinkapacitet, vi har, der ville ikke være nok til at forrente afskrivningerne, hvis ikke vi voksede, gik vi fallit." På den vis matchede Grantoftegård landbrugets generelle udvikling i 1990'erne, men til sidst blev volumen i sig selv et problem. Fondsdannelsen/virksomhedsoverdragelsen foregik efter de regler, der nu er på området, hvilket betød, at personalet kom med. "Der er fem af de oprindelige, der stadig er med, det siger nok noget om arbejdsmiljøet."

Som direktør er hun primært beskæftiget med ledelsesopgaver, økonomistyring og kontakten til kommunen og de forskellige styrelser. Hun fortæller, at Grantoftegård ofte bliver mødt med fordomme fra det øvrige erhvervsliv i kommunen, men selvfølgelig især fra landmænd, der mener, at gårdens drift baseres på gratis arbejdskraft.

"Der er ikke nogen gratis arbejdskraft, vi er blevet kendte for at kunne flytte noget for dem, der har store problemer, der er en særlig ånd her, derfor er det nogen særlige omstændigheder. Dyreholdet siger selv, at en tredjedel af arbejdet går med det sociale. (...) Det kræver utroligt meget at forstå behovene, det socialfaglige kommer op på hvert eneste personalemøde, man skal virkelig have en god forståelse for, hvornår man kan begynde at pille i folks mavesår (...) Hvis det skulle køre uden det socialøkonomiske aspekt, så ville vi jo ikke have dyr her, så ville vi ikke have grønsagsdriften eller hestene... det hænger jo sammen, fordi vi har personer med en særlig profil med i regnestykket."

Det er svært at planlægge, hvor tids- og arbejdskrævende det er at skabe en ordentlig ramme for dem, der henvises i skånejobs. Der er i øvrigt forskellige takster på de, der bliver henvist, så der kan hurtig opstå intern konkurrence om at få fat i de penge.

"Men hvordan opgør man den sociale indsats? Kommunen har en takst, men indflydelsen på hvordan en arbejdsdag fungerer i landbruget, gør hele planlægningen af landbrugsdriften til et uforudsigeligt puslespil. Det er det, der er vores fornemmeste opgave, at prøve at få det driftige til at hænge sammen med det sociale. Det er vores formål nummer et!"

Blandt hendes vigtigste opgaver er altså også udviklingen af forretningen Grantoftegård herunder nye ydelser, produkter og ikke mindst en større kundekreds. Hun sidder også i styregruppen bag Københavns Madhus (Claus Meyers restaurant) og i Svanholm landbrugs bestyrelse, hvilket hun blev opfordret til:

"- det er gensidigt, jeg får en målestok for, hvad er det, der dur, hvad er det, der ikke dur, hvad løber rundt. Jeg får gode ideer, det har da også gjort, at jeg har lavet nogle andre dispositioner her på gården."

Selvom hun er direktør, har sit kontor godt gemt af vejen på 1. salen og bruger meget af sin tid på møder med folk udefra, spiser hun sammen med alle de andre på gården i kantinen, og under interviewet kommer der ansatte ind, der gerne vil høre eller fortælle om dette eller hint.

Bolette er driftsleder i 'Får og dyr'. Hun er født på Bornholm i en landbrugsfamilie og vidste ret tidligt, at hun skulle arbejde med dyr. Hun gik på teknisk skole, landbrugslinjen, og kom i praktik først på en svineejendom, så Grantoftegård og senere på en bedrift i Holland. Derefter fulgte et fagligt ret afgørende arbejdsophold på en fårefarm i Skotland. Storbritannien regnes for at være længst fremme med hensyn til forædling, veterinær viden og teknologi hvad angår fåredrift, fortæller Bolette. Hun oplevede også en anden landbrugskultur, både fagligt og menneskeligt. Den var meget mere mandsdomineret, men også én hvor landbruget stadig opfattedes som noget centralt i lokalsamfundet.

Hun vidste, at drømmen ikke var at blive selvstændig, familiebaggrunden havde lært hende, at det blev for låst til hendes temperament. Hjemme fra Skotland blev hun (gen-)ansat og flyttede ind i Grantoftegårds hovedhus med sin daværende mand; deres to børn er født hjemme i huset.

I begyndelsen af hendes ansættelse var det primært et job i landbruget, der var valget, senere er den sociale dimension kommet til at fylde mere og mere. I dag er det i kombinationen af arbejdet og de mennesker, hun selv mærker, hun er god til, hun finder engagementet. De socialfaglige kompetencer og en arbejdsdag, der er meget alternativ i forhold til et job på en konventionel ejendom, stiller specielle krav til hendes stilling, men er samtidig det, der gør arbejdet meningsfyldt. Hun '**lever og ånder**', med egne ord, for jobbet

Gennem hele interviewet kommer meget specialviden om får og fårehold på bordet. Bolette har nogle faste overbevisninger om dyreholdet, hun mener f.eks., at nogle mennesker er disponeret for at have gode evner til at omgås dyr, og det tager hende kun en dag at mærke på en ny ansat, om personen har de evner.

En af de største udfordringer, hun møder fagligt, er det ry, som Grantoftegård har blandt kolleger. Hun diskuterer f.eks. ofte den 'kommunale arv' med de andre fåreavlere. Hun får skudt i skoene, at driften er kommunalt støttet og ikke fungerer på markedsvilkår, og det er som om, at lige meget hvad hun eller de andre driftsleder siger, sidder denne fordom fast. Hun mener ikke, der er nogle driftsøkonomiske fordele ved at være en socialøkonomisk virksomhed, '**Produktionen gør det muligt at hjælpe de socialt udsatte på en værdig måde, ikke omvendt**'.

"De af os, der er i landbruget, har været her i rigtig mange år og kan rigtigt godt lide det, men man kan også godt se, det er en speciel støbning, når der er brug for en vikar, det kommer bag på folk, hvor utroligt meget vi arbejder, den person tror måske, at han kan sætte folk til et eller andet og så tage sig af administrative opgaver, men det kan man ikke, der skal man bare med ud i marken og være til stede for at få det til at køre.

(...) Det kræver omstillingsparathed, man ved aldrig helt, hvor mange der dukker op. Men det er en fordel at være sådan et stort team, man kan hjælpe hinanden, og det gør vi også."

Det virker, som om at de særlige vilkår omkring driften på Grantoftegård skærper de ansattes viden om - eller holdninger til - landbrugets organisatoriske og politiske virkeligheder. Bolette nævner flere eksempler på forhold, hvor indstillingen hos hendes kollegaer ikke flugter med hendes egne. "Min personlige holdning er, at det traditionelle landbrug bruger rigtig mange kræfter på at arbejde imod stramninger, hvad enten det er drikkevandsboringer, sprøjtegifte, gylle ..i stedet for i det hele taget hvordan de arbejder med afgrøderne."

Hun deltager i diverse erfanetværk og sidder i Roskilde Tekniske Skoles uddannelsesudvalg.

Johannes er driftsleder for grønsagsproduktionen, den ældste af de ansatte og den med de dybeste rødder i det traditionelle landbrugsunivers. Han nævner selv, at han ofte møder 'sin indre landmand', forstået som at produktivitet og effektivitet spøger i hans sind. Han er ældste søn på en landbrugsejendom i Nordjylland, der havde været drevet af familien gennem syv generationer. Han fik grønt bevis, blev driftsleder på Vejlbj og skulle hjem og generationsskifte slægtsgården. Men han så, hvordan landbrugsudviklingen tog fart, og investeringerne voksede folk over hovedet.

"På det tidspunkt var der respekt om landbruget, det var fremdrift og ind i EU og det er jo klart, man kan ikke bare dele ud, så kom der kontrol(...) dengang var det dejligt alsidigt, så kom alle de der gylleinvesteringer, så jeg havde ikke lyst til at gifte mig med en gylletank, der i øvrigt ikke kunne flyttes eller sælges og så kom der skyer på himlen, døde fisk i søerne(...) men det kom jo ikke ud af ingenting."

Han tog det svære valg at forlade erhvervet og slægtsgården. Et valg, der er vanskeligt at forstå dybden i for folk, der ikke kommer fra en slægtsgård. Efter et ophold på Rødding Højskole begyndte han at læse pædagogik. Johannes synes, at hans valg har vist sig at være berettiget, han kan se, hvordan hans slægt slås med at overleve under kolossalt stress. "At have så meget arbejde og være så forjaget og så have al den negative presse, jeg synes det minder om livsafvikling"

Han oplever, at mange af de landbrugselever, han møder på Grantoftegård, hvis de ikke er født ind i erhvervet, har en skæv forventning til arbejdet. "Mange får en slem forskrækkelse, over hvor travlt der er, selv et relativt afslappet sted som her."

Med sin landmands- og pædagoguddannelse var Grantoftegård et ideelt sted. Han blev ansat 1. januar 1995, og stedet er vokset til at være mere end blot en arbejdsplads for ham, det er også blevet 'et livsværk'. Det er hans gren af produktionen, der som tommelfingerregel har de mest sårbare, og tempoet kan nogle dage være meget adstadigt. Mens interviewet foregår, kommer nogle fra grønsagsholdet og siger tak for i dag, Johannes henleder opmærksomheden på en af dem vi spiste frokost med. "Han har været her i to uger, og i dag var første gang, han spiste frokost med os andre, det var stort, han lider af social angst."

Modsat mange andre landmænd, jeg har talt med, og antageligt fordi der er en faglig kobling, så ser han Claus Meyers virke som havende haft en positiv indflydelse på forbindelsen mellem landbruget og samfundet. Der er kommet en interesse i jorden og grønsager, som er godt for erhvervet. Når snakken falder på fremtiden, ser Johannes den eneste vej frem i forædling, innovation og specialprodukter: " (...) traditionel landbrugsdrift kan de gøre billigere andre steder, man skal bare syd for grænsen, så koster en slagteriarbejder det halve... og så spørger, man hvorfor slagterierne lukker." Han forstår ikke, hvorfor der ikke er mere fokus på det i landbrugskredse.

Kan andre kommuner etablere et Grantoftegård, hvis de ønsker?

"Ja, hvis de virkelig vil, men det skal være ildsjæle, der vil det der med landbrug, det er ikke noget, man bare beslutter, og så bare gør.(...) Man skal prioritere det og have de rigtige folk på opgaven(...) Men det er en knaldgod ide."

Ejerskab

Grantoftegård er ejet af en fond, som ikke har til formål at tjene penge, men at opretholde en drift under nogle specielle vilkår. Ejerskabskonstruktionen kan betegnes som eksternt ejerskab, eftersom ingen af producenterne har ejerskab til produktionsmidlerne eller afkastet. Det eksterne ejerskab betyder en række administrative omkostninger, samt at alle de ansatte i produktionen skal aflønnes efter normale overenskomster. Rentabiliteten er dermed underlagt nogle særlige vilkår, eftersom der ikke er noget (eksternt) krav om overskud, men der produceres med nogle store lønomkostninger. I dette konkrete eksempel er ejerskabet, som det kommer til udtryk i bestyrelsessammensætningen af fonden, præget af en særlig sammenføjning af gårdens egen ideologi og kommunens interesser. Kommunen er både medejer, arbejdsgiver og kunde. Det skaber et sammenfald af interesser, der giver en vis konjunkturresistens. Ydelserne, som Grantoftegård leverer til kommunen, er altså på den ene side underlagt konjunkturer i samfundets forvaltningspraksisser, der kan ændre forretningsmodellens økonomiske bæredygtighed, på den anden side er de selvsamme ydelser også at betragte som langtidsinvesteringer i kommunens samlede økonomi.

Hvor signifikant det er, at alle driftslederne på Grantoftegård giver udtryk for et stort følelsesmæssigt ejerskab til gården og dens udvikling, er svært at analysere på - men giver et fingerpeg om, at gårdens drift varetages med et større engagement end hos en 'almindelig' lønarbejder.

Det politiske

Grantoftegård blev etableret på baggrund af den dengang nye politiske diskurs om aktivering af folk på overførselsindkomster. Ret hurtigt derefter kom ideerne om miljøbeskyttelse, naturpleje og praktikpladser til.

Grantoftegård er vokset som virksomhed og producerer i dag en stor pamflet af afgrøder, produkter og ydelser. Det er mit skøn, at det kun er en offentlig myndighed, der er klædt på til at aktivere disse potentialer og denne multifunktionalitet. Grantoftegård er altså et produkt af politiske visioner - eller i hvert fald politisk mod.

Marianne og Rune har med deres baggrund i kommunen en stor indsigt i de politiske processer og deres blanding af kompetencer, har præget stedets udvikling og samarbejde med de offentlige aktører.

Grantoftegårds særlige konstruktion gør også de to til nogle ret specielle iagttagere af de politiske rammevilkår for landbruget mere generelt og stiller dem i en ret unik position i forhold til at bedrive politik og udtrykke nogle holdninger højlydt, der ellers sjældent bliver repræsenteret. Det kan skyldes, at min interesse for landbrugets rammevilkår har 'trigget' holdninger fra informanterne på Grantoftegård, men konstruktionen gør, at politik er indblandet på mange niveauer i driften, og det er mit indtryk, at det 'samfundspolitiske' er en del af virkeligheden på gården.

I den forstand er der et demokratisk dannelsesmæssigt aspekt ved gården, da engagementet afspejler sig i, at aktuelle politiske processer diskuteres i den socialt meget mangfoldige kreds af ansatte og brugere på Grantoftegård. Det er i øvrigt interessant, at lignende tanker om positive demokratiske sideeffekter af ejerskabskonstruktionen også blev udtrykt omkring AP pensions investeringer i landbruget. Mere herom under beskrivelsen af Nygaard, men det er værd at hæfte sig ved, at det demokratiske/dannelsesmæssige potentiale i landbruget, og hvordan det opfattes af samfundet omkring det, knytter sig til en udvidet ejerskabskonstruktion.

Det socialøkonomiske aspekt medfører altså en forholden sig til politiske virkeligheder. Det gør sig også gældende på det praktiske niveau, i den forstand at det at arbejde med at påvirke de politiske rammevilkår ikke er en by i Rusland. "Det netværk, jeg sidder i

med store fåreavlere, der har vi faktisk fået ændret en hel del politisk" fortalte f.eks. Bolette.

Det økonomiske

"(...) Vi har en nogenlunde sund driftsøkonomi (...) men enhver, der har taget et begynderkursus på handelsskolen, kan da se, at det er usundt at være så afhængig af én kunde.", siger Marianne med henvisning til, hvor meget samarbejdet med det offentlige fylder i budgetterne.

Økonomisk bliver gården trængt af besparelser på de offentlige budgetter. Mange af de mest oplagte 'produkter' knytter sig til forskellige uddannelsesperspektiver. De vil f.eks. gerne lave skolehaver, og beliggenheden i nærheden af s-togstationen gør det praktisk og nemt for skoler i hele københavnsområdet at komme derud. Men det er skolernes økonomi ikke til.

"(...) Så skulle man have en kontrakt med kommunerne ligesom Krogerup (Aarstiderne, red.), de har fået en kontrakt med kommunerne, og er det 14 mio. af Veluxfonden? ...det er en hel anden verden - vi er nok lidt mere bondske, ikke fordi jeg er misundelig, men de har jo 14 folk siddende i markedsføringsafdelingen" fortæller Marianne.

Der bliver løbende gjort forsøg på at opdyrke partnerskaber med erhvervslivet og private, men det er heller ikke nemt. "Claus Meyer har lejet nogle hektar, udstykket til nyttehaver - lidt meget lir, det irriterer mig lidt, vi kan godt lide, der er liv derude, men der kommer ikke rigtig noget tilbage til os. Jeg havde håbet, der kunne komme noget fællesskab ud af det. De får lov at låne en masse maskiner og får vennepriser - men de køber ikke engang kød af os, når de holder høstfest, ja vi bliver ikke engang inviteret.", slutter Marianne af.

Byens udvikling og økonomiske vækst har naturligvis også en indflydelse,

"(...) da den borgerlige regering lavede beskatningsreglerne om for 6-7 år siden, og kommunerne gik fra at få 3 % til kun at 1% af erhvervsskatten, gjorde det byggemodning til erhverv til en dårlig forretning" fortæller Rune.

Ingen af driftslederne på Grantoftegård tæller *alle* de løntimer, de lægger i driften på gården, men der gør sig selvsagt andre interesser gældende, når man ikke ejer - eller bor på - gården og er ansat som lønarbejder. Grantoftegård er derfor måske den landbrugsbedrift i Danmark, der qua sin ejerskabsmodel kommer tættest på at opgøre de reelle lønomkostninger.

"(...) alle ved, at en landmand arbejder 80 timer om ugen. hvis det skal gøre ordentligt - og det er jo utroligt konkurrenceforvridende. for de andre arbejder jo på en måde gratis. Vi skal i princippet afspadsere 1:1, det betyder f.eks., at hvis jeg bliver ringet op kl. 19. fordi der er et får, der er sygt, så kører jeg selvfølgelig herud, men det er en hel dagløn efter overenskomsten - og dem er der sgu mange af på et år. Men i virkeligheden er det jo forkert at sige at vi er for dyre, det handler vel også om at den almindelige landmand får for lidt for sit arbejde (...)Vi kunne sagtens ansætte 10 ukrainere og generere et overskud, sagtens.", siger Rune.

Det sociale og kulturelle

Historisk set har landbruget i Danmark fungeret som en socialøkonomisk virksomhed. Mange ældre landmænd fortæller gerne om, at landbruget var det sociale sikkerhedsnet på landet i en ikke så fjern fortid. Her kunne de 'skæve Fredrikker' få arbejde i sæsonen, og der var en form for uofficiel overenskomst mellem lokalsamfundet og landmændene om at give arbejde til dem, der ikke passede ind andre steder. Både Johannes og andre informanter kunne fortælle, hvordan landbruget for kun en generation siden havde haft denne socialøkonomiske funktion, som Grantoftegård (eller samfundet) i dag har gjort til en 'serviceydelse'. Tidligere var det med til at give landbrugene en stærk lokal social og kulturel forankring. På Grantoftegård er det institutionaliseret og 'henviste borgere' - så den lokale forandring er ikke rigtigt tilstede.

Mange af de henviste har indvandrerbaggrund, og flere af dem, der kommer i jobtræning, har krigstraumer eller andre psykiske lidelser knyttet til det faktum, at de er flygtet til Danmark. Foruden de psykologiske vanskeligheder skaber det en kulturel mangfoldighed oveni den sociale med alle de udfordringer, det kan give. Men det giver også en rig mulighed for at lære andre kulturer at kende.

Den kulturelle mangfoldighed spiller en positiv rolle på mange niveauer i produktionen. Mens jeg lavede feltarbejde, var der en brasiliansk antropolog, der lavede feltarbejde på et projekt om 'pædagogiske metoder i socialøkonomiske virksomheder'. At forskere kommer og undersøger produktionsformen - og i denne sammenhæng er formen og længden af feltarbejdet ikke uvæsentlig - genererer en særlig selvbevidsthed omkring praksisserne. Både for stedet som institution, men mindst ligeså vigtigt for de ansatte, der oplever, hvordan deres særlige praksis og holdninger er interessante. Det giver dem mulighed for at forklare, perspektivere og reflektere over deres virke; og det forstærker og udvikler den kulturelle identitet på Grantoftegård. Det skaber dels dannelsesperspektivet nævnt ovenfor, men det skaber også det, man lidt populært kalder kulturel kapital. Den kulturelle kapital er vigtig for både landmandens engagement og opbakningen omkring ham - men den har også betydning for, hvordan forbrugere,

markedet og dermed økonomiske vilkår udvikler sig. Dette møder vi også på Jarmstedgaard/Thise herunder.

Den interne mangfoldighed væver sig sammen med økonomiske faktorer på mere konkrete måder:

"Jeg hiver meget den anden vej, jeg er sådan lidt købmandsagtigt, man skal tjene pengene, før man kan bruge dem. Rune er en helt anden type, han er meget driftig, det kan være vejarbejde eller andre entreprenørjobs eller hvad som helst, som jeg aldrig ville finde på. Men der er jo mange andre kulturer end landbrugskulturen her, det hele skal jo gå op i en højere enhed, der skal være en sjæl her, fordi der skal så lidt til, før vi bliver kendt som kolbøttefabrikken, og så er der jo ingen, der gider at være her," konstaterer Marianne.

Produktionsmådeanalyse

Grantoftegård er en eksternt ejet socialøkonomisk almennyttig virksomhed. Ejerskabet er diffust i den forstand, at det ikke knytter sig til et subjekt. Fonden som subjekt er et konglomerat af interesser, hvor de principielle tilgange og forvaltningsrationaler knyttet til ejerskab artikuleres af bestyrelsen. Bestyrelsen skal agere på grundlag af fondens fundats, hvis vigtigste element i denne sammenhæng er, at der ikke skal produceres et afkast, og at der derfor ikke er en ikke-producent i KVP'sk forstand. Derudover er den specifikke sammensætning af bestyrelsesmedlemmer afgørende for en række af landbrugsdriftens dispositioner. Empirien peger dog på, at bestyrelsen kun i meget ringe grad blander sig i interne forhold på Grantoftegård. I den aktuelle konfiguration kan det tentativt antages, at den daglige ledelse disponerer over driften, og at der er en høj grad af autonomi i beslutningsprocesserne. De enkelte driftsledere præger gårdens indre organisering med en ideologi, der ligger tættere på en EVP end en lønarbejder.

Foruden det almennyttige er der et andet centralt aspekt ved Grantoftegårds konstruktion. Gården ejer selv kun et lille arealtilliggende, og landbrugsdriften foretages primært på forpagtede arealer, hvilket har nogle principielle betydninger for produktionsmådeanalysen. Den jord, hvorpå produktionen foregår, er bynær, hvilket betyder, at der kan opstå en relativ høj omsætning af den forpagtede jord, hvorved gården vanskeligt kan investere langsigtet i produktionsapparatet. At forpagtningen af jorden knytter sig til en forretningsmodel, hvor kommunen afventer tidspunktet for byggemodning, betyder samtidig, at der ikke er nogen nævneværdig konkurrence om forpagtningsaftaler. At jorden ikke ejes, men forpagtes, betyder også, at friværdis og eventuel gæld stort set ingen rolle spiller for rentabiliteten.

Forpagtningsmodellen, som vi her ser udfoldet, er ifølge en analyse fra IFRO (Zobbe 2016) en af de mulige løsninger på den nuværende generationsskiftekrise. I en forpagtningsmodel er rentabiliteten i højere grad knyttet til den primære

driftsøkonomiske aktivitet og den umiddelbare markedssituation og i mindre grad til konjunkturgevinster og dermed spekulativ værdi. Det kan som påpeget her give investeringsvanskeligheder, mens den positive effekt af den selvsamme vanskelighed er, at gårdens forretningsmodel ikke baserer sig på konjunkturstigninger.

Produktionsmåden er med andre ord en hybrid af de to dominerende produktionsmåder. Driftslederne artikulerer flere af de for selvejet og EVP'en velkendte holdninger til drift og intern organisering, men følelsen af ejerskab er knyttet til, at de har været med over mange år og dermed sat deres personlige præg på driften. Kan den følelse generationsskiftes? En gård af Grantoftegårds størrelse og kompleksitet har brug for at kunne tiltrække de dygtigste i erhvervet. Hvis man forsøger at sammenligne med CSA-formen på Svanholm, antyder det, at de ideologiske processer, der gør Svanholm levedygtigt, også kan operationaliseres på Grantoftegård. I den forbindelse har 'privatiseringen' været en klar fordel for rekrutteringsgrundlaget, driftslederne kan italesætte deres praksis i øjenhøjde med deres kolleger i landbrugskredse. På den anden side er det som nævnt mit skøn, at kun en kommune eller en stat kan etablere og iværksætte de mange relationer, Grantoftegårds økonomi hviler på.

Gården har som nævnt mange særlige omstændigheder, og storbyens nærhed er et meget indflydelsesrigt element. Det betyder, at børnehaver nemt kan komme på besøg med S-toget, det betyder, at de ansatte nemt kan komme frem og tilbage fra deres bolig i København, det betyder, at kunder fra hele Københavnsområdet finder vej til butikkerne. Gården kan nyde godt af det bedste fra begge verdener: byen og landet - Meyer og Merrild om man vil. Det betyder også, at gården som landbrugsbedrift står i et andet forhold til rammevilkårene end resten af erhvervet.

Der findes overalt i landet landbrug, der i større eller mindre omfang har sociale ydelser med i forretningsmodellen. Hvorvidt den specifikke model på Grantoftegård kan kopieres andre steder, er nok tvivlsomt. Det kræver for det første et større byområde i nærheden, for det andet politisk interesse. Her varsler den igangværende konflikt mellem Aarhus kommune og lodsejerne om beskyttelse af drikkevandet måske nye kommunalpolitiske prioriteter. Og netop i denne brudflade kan den offentlige opinion måske komme til at spille en rolle. Som beskrevet i interviewet med Jens Smærup Sørensen i afsnittet om EU's politik og i beskrivelsen af Almende/Det Samfundsnyttige Landbrug herunder, er der stemmer i og omkring erhvervet, der mener, at forretningsmodellen er et relevant bud på én (blandt andre) fremtidig konfiguration af fødevareproduktionen. Også her er der paralleller til Svanholmmodellens operationalisering af et andet ideologisk grundlag for landbrugsdrift, som møder opmærksomhed i takt med polariseringen. Et andet aspekt, der knytter sig til den positive omtale, er det rekrutteringsgrundlag, som driftslederne står med. "Vi har aldrig manglet folk, stedet har altid haft et godt ry", siger Rune.

I forlængelse af det er det værd at fremhæve, at gården på den ene side som aktiveringsprojekt altid har været meget populær, og at lange ventelister vidner om en stor efterspørgsel for denne type af tilbud. Ligeledes er det værd at hæfte sig ved, at de gæster, kunder, socialrådgivere og skoleledere, jeg mødte på Grantoftegård under feltarbejdet, var udelt begejstret for stedet. Der var en smittende ånd over den sociale rummelighed, hvilket fik folk til at give udtryk for, at **'så slemt stod det heller ikke til i verden'**. Denne begejstring omsættes ikke i kroner og ører - eller nødvendigvis i politisk velvilje. Men er dette netværk stort og ressourcestærkt nok, giver det en offentlig opbakning, der kan sammenlignes med Svanholms kollektive ejerskab. Det er min vurdering, at set i lyset af den generelle udvikling indenfor aktiveringstilbud, uddannelseskrav og andre justeringer af overførselsindkomsten er det ikke usandsynligt, at netop denne 'begejstring' aktuelt medvirker til at sikre Grantoftegårds overlevelse.

Konklusionen er dog, at Grantoftegårdmodellen kræver kommunalt engagement og et velvilligt samarbejde med det politiske niveau. Med de forbehold, der her er nævnt, har Grantoftegård en prekær, men dog duelig reproduktionskapacitet.

Kulturel ekskurs #3: Plantekongressen

Hvert år i januar samles erhvervet til fest og faglig opdatering i Herning. For en landbrugsnørd er det et slaraffenland. Her møder man stort set alle aktørerne i og omkring erhvervet. Her er ministre, ordførere, embedsmænd, kommunalpolitikere, professorer, forskere, journalister, konsulenter, maskinforhandlere, finanssektoren, forædlingsindustrien, kemiindustrien, marketingsfolk, andelsbosser, landbrugsskolernes lærer og elever, landmænd og deres ægtefæller. Lige meget hvor du befinder dig i kongresområdet, kan du ikke undgå at overheøre en samtale, der fanger din interesse!

Oprindeligt var Plantekongressen tænkt som et årligt møde for planteavlskonsulenter og fagspecialister, der kunne bruges til at opkvalificere rådgivningen, både fagligt og med hensyn til nye regler. Men over årene er det blevet til noget, der mere minder om en festival og en politisk markering. Effektivt Landbrug - et af de tre landbrugsmedier, der dækker kongressen med særlige kongresudgaver - skriver hvert år kritisk om det forhold, at landmændene selv efterhånden kun udgør ca. 10 % af deltagerne. Som tommelfingerregel starter de organiserede deltagere onsdag morgen med politiske taler og årsmøder, fortsætter med præsentation af ny forskning og om aftenen er der festmiddag med levende musik og dans. Hele torsdagen er der faglige sessioner, og her når antallet af deltagere op på omkring 2500.

Der er ca. 200 faglige indlæg fordelt på ca. 100 sessioner, og hvis man insisterer på at få noget for sine penge - deltagelsen kostede i 2014 i omegnen af 3000 kr. - kan man højst nå at deltage i 11 sessioner. Men så kan man købe det 400 sider lange katalog og læse op på det, man gik glip af.

Deltagelsen er i lige så høj grad en måde at komme hinanden ved på, både internt blandt landmændene og deres ægtefæller og dem, der praktisk arbejder i erhvervet; men også et sted hvor forvaltning og landbrug er i øjenhøjde. Man ser ofte en kreds af landmænd og embedsmænd stå i et hjørne og diskutere, og det er mit indtryk, at det netop er den personlige kontakt mellem alle lagene i fødevareresektoren, der gør Plantekongressen til noget helt særligt. Det er samtidig også et spejl af landbrugets utroligt store berøringsflade med mange af samfundets tandhjul.

Om onsdagen i 2014 spillede Billy Cross og Delta Blues Band op til dans om aftenen, og dansegulvet var fuldstændigt proppet fra første til sidste sang. Det var udelukkende ægte- eller kærestepar, der dansede sammen. Der var varme og smil, og krisen syntes meget langt væk.

Om torsdagen spiste jeg frokost med elever og en lærer fra Nakskov. De var meget diskussionslystne og reflekterede. Læren havde hele den der vrisne 'manuskript'-retorik om, at det var samfundets skyld det hele, mens eleverne, der stort set havde de samme holdninger, udtrykte dem med en afvæbnende humor. Vi talte om selvejet, stordriftsfordele, valg af produktion, om økologi, om kønsfordelingen (der var én pige på holdet), om 'landmandsuniformen' og om frustrationen over, at de ikke havde fået lov af deres lærere til at deltage i festen aftenen forinden - det havde de fået lov til, da de deltog i svineproducenternes årsmøde i efteråret.

Jeg deltog i 2014 i følgende sessioner: Drift og køb af landbrug i udlandet, Planter og mikroorganismer - venner eller fjender? Er landbruget blevet mere nice? Naturpleje som vindingsag, De økonomiske konsekvenser af EU-reformen, Formanden og direktøren i de varme stole og Dansk overimplementering?

I 2016 deltog jeg kun om torsdagen, hvor jeg havde valgt at følge: På sporet af fremtidens landbrug og Jordfordeling - perspektiver til øget samfundsværdi.

Som det måske kan anes, deltog jeg i de mere holdnings- og diskussionsprægede sessioner, hvorimod de fleste er faglige og forskningsbaserede oplæg.

Mine noter til de ovennævnte sessioner fylder 28 sider, og jeg vil gerne stille skarpt på to af dem for at give et indtryk af kulturen.

Formanden og direktøren i de varme stole. Session 43, ca. 150 deltagere.

Torben Hansen, formand for L&Fs planteavlssektion, Ivar Ravn, direktør for Videncentret for Landbrug (i dag Seges) og moderator Henrik Lisberg, ansvarshavende redaktør på Landbrugsavisen.

Sessionen forgik sådan, at man ved indgangen fik udleveret en trådløs 'stemmer', og hvert tema, der var til debat, tog udgangspunkt i et spørgsmål, der blev sendt til afstemning i salen, hvorefter formanden og direktøren diskuterede udfaldet og deres egne holdninger.

1) Skal landbruget gå med til at bruge mindre kvælstof på særligt følsomme områder for til gengæld at få lov til at gøde optimalt på det meste af landbrugsjorden?

Resultat: Ja: 85 % Nej: 13 % Afgivne stemmer: 79.

Torben: 'Jeg havde forventet det diametralt modsatte, vi skal ikke reducere kvælstof under nogen omstændigheder.'

Henrik: 'Hvad siger du til Jørn Jespersen (red. formand for NLK), som siger give&take.'

Torben: 'Nej, vi skal øge vores produktion med 20 % - overliggeren skal hæves!'

Ivar: 'Jeg er til dels enig med Torben, men vi må reducere der hvor det batter - og ikke have normer. Der skal være en stor samlet gevinst for erhvervet ellers gider vi ikke. Men vi skal kunne fortælle en god historie.'

Henrik: 'Skal vi ikke holde fast i at landbruget skal give noget tilbage ellers sker der ikke noget.'

Torben: 'Vores opgave er at den give den fuld gas, ikke at gå ud og undergrave vores egne argumenter.'

Ivar: 'Vi må i gang med at gøde noget mere, og så se på faktorerne hen af vejen.'

Torben: 'Vi kan ikke leve med det kvælstofregime!'

2) Udbytterne skal stige med 20 % - er det realistisk på din mark?

Resultat: Ja 33 % Nej 61 % Afgivne stemmer 75.

Torben: 'Hvis vi får højere afgrøde priser kan vi nå noget...'

Henrik: 'Udbytterne er overhovedet ikke steget på 20 år og så BOM, ny formand og så skal vi stige med 20 %. Hvad snakker vi om konkret?'

Torben: 'Der er altid nogen håndtag at trække i - og strukturudvikling vil hamre der ud af. Teknologi og planteforædling vil hjælpe os.'

Ivar: 'Der er driftlederpotentiale - uanset urimelige rammevilkår - og vi ser en enorm variation.'

Henrik: 'Har I bevis på at de større planteavlsproduktioner er bedre end de små?'

Ivar: 'Nej - men sådan burde det være.'

Spørgsmål fra salen. En kvindelig madsociolog. 'Hvad får jeg ud af, at I får lov til at gøde mere, vil maden have bedre kvalitet?'

Ivar: 'På kød nej - men på mel ja, proteinindholdet vil stige.'

Torben: 'Hvad er kvalitet, det kan man ikke svarer på. Men vi står for 24 % af eksporten og det skaber velfærd. Og økologi er ikke bedre.'

3) Rådgivningen er for dårlig?

Ja 53 % Nej 28 % Afgivne stemmer 75.

Ivar: 'Der mangler specialisering på kontorerne, det haster med en oprustning.'

Kommentar fra salen. Konsulent: 'Vi sander til i regler og kommaer, det kan virke demoraliserende for selv den mest engagerede.'

Ivar: 'Vi mangler at rekruttere fra andre akademiske fag. Hele branchen har et image-problem, hvor er lækkerhedsindexet?'

Torben: 'Helt enig, min søn vil arbejde i banken. Vi brokker os nok for meget. Vi har verdens bedste job.'

Henrik: 'En jævnt begavet forsker hos Novo får 40-45, en dygtig måske 80.000 - kan du (Ivar) matche det?'

Ivar: 'Arbejdet må organiseres bedre hos konsulenterne.'

Henrik: 'Tiden er gået men et sidste spørgsmål, hvornår er randzonerne væk?'

Torben: 'Halvt år!'

Investering i og drift af landbrug i udlandet. Session 38 ca. 100 deltagere.

Ved Christian Haldrup (VFL - i dag Seges) og Preben Langhoff (Direktør i Agrodania/Rumænien).

For at kunne forstå indholdet i denne session er det nødvendigt med lidt baggrundsinformation.

Ved årsmødet for Danish Farmers Abroad 2015, som bliver holdt på Plantekongressen, kunne formanden stolt fortælle, at dansk eget landbrugsjord i udlandet havde rundet 400.000 hektar. Medlemsantallet i foreningen vokser støt år for år. Baltikum, Polen og Slovakiet har 'traditionelt' været de lande, som danske landmænd og landbrugsinvestorer har rejst til efter murens fald (Dzenovska 2011, Lindbloom 2014). I slutningen af 1990'erne og op gennem 2000'erne begyndte man at investere i Ukraine og Rusland. Især Ukraines 'sorte jord' bælte har tiltrukket udenlandske investorer (Mamonova 2015, Planck 2014). Sideløbende har der været øget fokus på Afrika, hvor danske landmænd først kom som konsulenter og rådgivere i Danidas programmer og nu blander sig i kampen om ejerskabet til kontinentets naturressourcer. Rumænien og rumænsk landbrugsjord, som de to oplæg her handler om, har længe haft potentialet til at blive det nye store investeringsobjekt, men korruption og 'retsløse tilstande' har givet mange bitre erfaringer og modvirket en større investeringsbølge. Det bør dog også nævnes, at netop korruption og retsløshed har givet nogle investorer relativt frit spil, og det er ikke ualmindeligt, at selskaber og investeringsfonde har ansat et større antal såkaldte 'kontorfolk' til at bistå med forretningsgangen. Det har kunnet betale sig, fordi jorden var så billig, og Rumæniens indtræden i EU automatisk ville udløse gevinster. Denne forventning er ved at indfries, som nævnt i afsnittet om Nygård herunder, har danske AP i foråret 2016 foretaget sin første store investering i landbrugsdrift i Rumænien. Der er regionale forskelle, men hovedparten af de danske investeringer er i svineproduktion.

Christian Haldrup indleder sin præsentation med et diasshow fra Rumænien med overskriften: Hvad køber de? Billeder af stenørkner, bjergsider og oversvømmede arealer

giver hurtigt et indtryk af, at man ikke altid får det, man tror, man har købt. Christians vigtigste råd til potentielle investorer og købere lyder: 'forberedelse, forberedelse, undersøgelser, undersøgelser og kontrol, kontrol.' Derudover anbefaler han, at man er tålmodig, begynder med at købe jord, der er koncentreret i et mindre område, samt at alle aftaler skal være skriftlige. Selv hvis man følger alle råd, skal man dog væbne sig overfor overraskelser. 'Love, regler og retssystemet gælder ikke', siger han og fortsætter: 'gå på universitetet og find tal og målinger'. Han viser nogle kort og grafer, der fortæller om jordbundsforhold, nedbør og hvor i det kæmpestore land hvilke afgrøder dominerer.

Preben Langhoff har erfaring som driftsleder i Letland, Slovakiet og Rumænien, hvor han nu er bosiddende. Han begynder med eksemplet fra Letland, hvor investorerne ejede 900 hektar, men kun de 150 lå samlet. Resten lå spredt i en radius på 25 km fra den gård, der var base. Det er uhensigtsmæssigt, opsummerede Preben. I Slovakiet havde det selskab, han arbejdede for, begyndt med 950 hektar, men udvidet til 5200 hektar - hvoraf de 1800 var ejet. Det betød en stigning i medarbejderstaben fra 22, hvoraf de 11 sad på kontorer, til 128 ansatte. Der gik et stille gys igennem forsamlingen, da han fortalte, at de 3400 lejede hektar var fordelt på 3000 forpagtningskontrakter. I Rumænien, hvor han nu opererer, ejer Agrodania ca. 4500 hektar, hvoraf selskabet dog kun driver 1900 hektar, resten lejes ud. Prebens erfaringer gør ham en kende mere direkte end Christian. 'Du kan ikke stole på nogen, heller ikke medarbejderne. Vi er nødt til at kontrollere vores folk hele tiden. Der er historier om fusk alle vegne. Vi bruger GPS-tracking, hegn og vagter.'

Både Christian og Preben understreger vigtigheden af at være tilstede, og begge anbefaler, at man køber nye maskiner derhjemme; service og adgang til reservedele er så ringe i Rumænien, at det er billigere at flyve mekanikere og reservedele ind fra Danmark 'ellers kan man komme til at holde meget stille', siger Preben.

De fortæller lidt om organisations-set up'et, arrangeringsudfordringerne og nogle humoristiske anekdoter om korrupte politikere, langfingrede medarbejdere og gangstere - men også om velvilje, glæden ved at lykkes og at lære en ny kultur at kende.

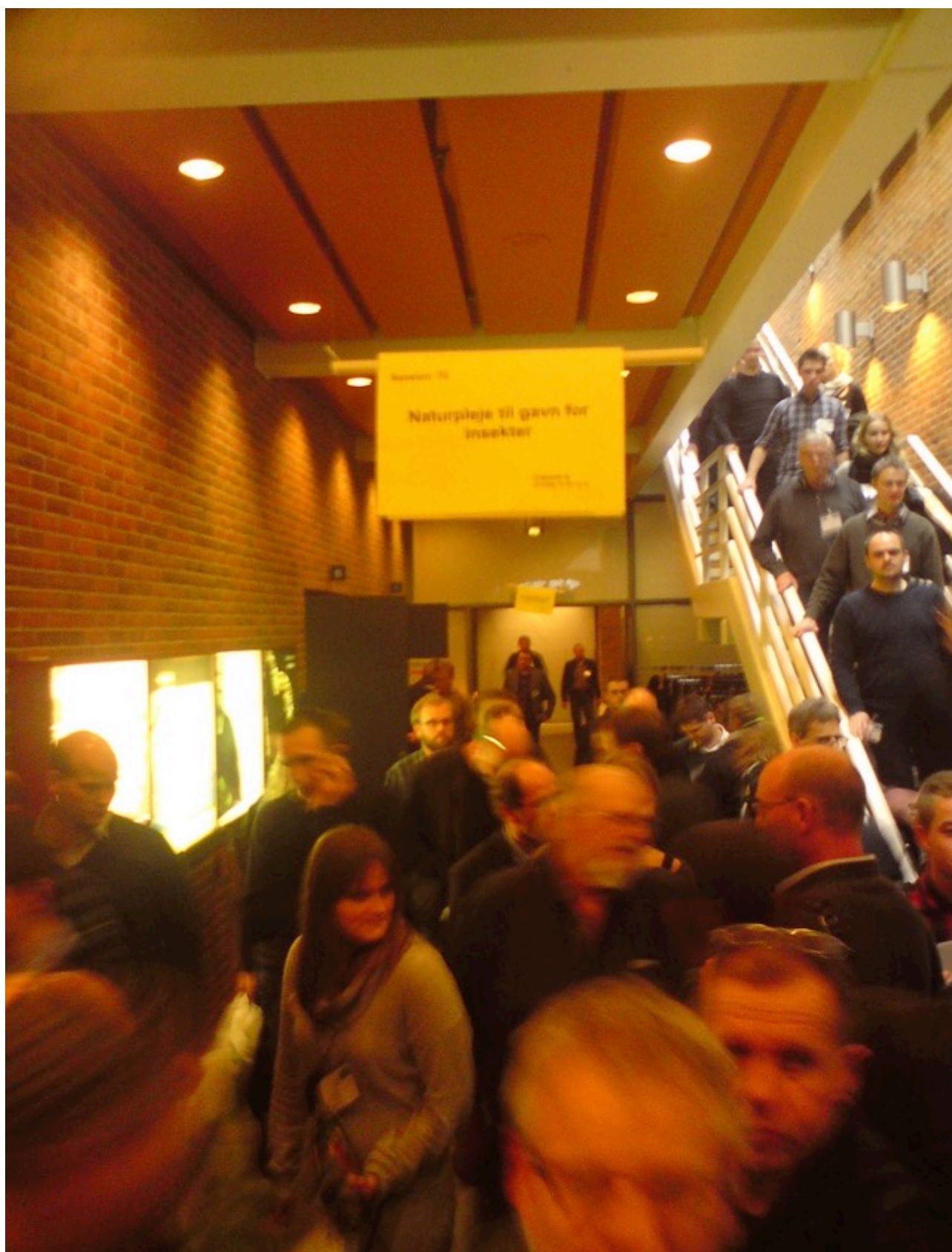
Spørgsmål fra salen: 'Hvad forrentes investeringen med?'

'Der er ikke gået mange penge tilbage til DK de første 5-10 år, omkostningerne lander meget tæt på de danske. Det er vagter og korruption - hvis du havner i en retssag, er det den, der betaler dommeren mest (der vinder).' Preben: 'man ansætter ingen over 35, der er for mange unoder i den ældre generation' Spørgsmålet følges op med: 'Skal man vælge land efter mentaliteten?'

'Der er en lille bedring, det kan godt lade sig gøre at lave penge i Rumænien, især de sidste tre år'

'Med al den kontrol og mistillid - hvorfor er I der så?'

'Man vender sig til det...', er det lakoniske svar.

Billede fra Plantekongressen 2014.

Tinggård december 2013

Kronjylland
Tinggård A/S - Familieejet aktieselskab
Økologisk
76 ha

Maskiner. Har alle maskiner undtagen gødningssprederen, pga. kartoffelrestprodukt, som der skal speciel maskine til.
Eget pakkeri.

Ansatte 5 fuldtid og op til 15 polakker i højsæsonen.
Kent og Annemette. Henrik (30) og Frederik (20) og den ældste datter er på vej ind i virksomheden.

Produkter: Grønsager (ca. 30 forsk.).

Kunder. Aarstiderne, Rema 1000, Grøntorvet (Catering-kunder; Duo Frugt og Peter Skov Hansen).

Egenkapital 31/12/2012 15.180.582 kr.
Gæld ca. 8.000.000 kr.
Årets resultat 2012 469.932 kr.
Aktiver = Passiver 23.184.022 kr.

Organisering. ØL, Kronjydsk landboforening. Randers fodboldklub.

Tinggård. Kent mødte Anne-Mette, som også er lokal, på kroen, da de var teenagere, og parret var knapt fyldt 20, da de købte Tinggård i 1982 - 10 km fra Kents fødegård. Gården var på 18 ha og blev overtaget fra et ældre ægtepar, som havde droslet ned fra et blandet planteavls- og husdyrbrug til kun at have dyrket korn de sidste mange år, inden det unge par kom til.

Renten i banken var på 17 %, og svigerfar stillede kaution. Kent og Anne-Mette startede med 20 malkekøer, en møggreb og en skovl, maskiner havde de ikke råd til. **"Den måde, vi startede op på, det vil simpelthen ikke kunne lade sig gøre i dag"**, som Kent formulerer det. Først var det kun ham, der var fuld tid på gården, mens Anne-Mette tog job i hjemmeplejen.

I 1989 brændte laden og stalden. En stegende varm sommerdag brød naboens halmpræsser i brænd ude på marken, og ilden fløj i trætoppene hen på Tinggård, hvor støvet på halmloftet eksploderede. Forsikringen betalte nybyggeriet, og det gav mulighed for, at Kent selv kunne designe gårdens produktionskapacitet til de nye ønsker, familien havde. Men det var en hård tid.

I 1997 købte Tinggård en nærliggende gård og udvidede til ca. 60 ha og 70 køer - og omlagde til økologi. Kent havde længe været interesseret i at omlægge, men gården manglede for det første græsareal, for det andet ville Thise ikke køre så langt efter mælken, og Arla havde på det tidspunkt ingen økorute på disse kanter. Det var altså først, da Arla gjorde det muligt, at de kunne omlægge.

I 1999 købte Kent endnu en nabogård med 25 ha, de indtil videre sidst tilkøbte hektar til Tinggård. Dengang kostede en hektar 82.000 kr., og allerede det beløb var nær smertegrænsen for, hvad han mente var rimeligt. I 2000 blev grønsagerne indført i driften, og der blev basis for, at Anne-Mette kunne arbejde hjemme. Beslutningen om at inddrage grønsager var et ønske om lidt afveksling i arbejdsrutinen.

"Mælkebilen kommer, man ringer efter sit kraftfoder, man dyrker sit grovfoder, og jeg var efterhånden blevet så god til at lægge budget (...) så kunne jeg sige: sådan bliver året, og så blev det sådan (...) men der var da noget, der skulle overvindes, hvad siger folk til det, man gør."

Det spillede også en rolle, at man var begyndt at diskutere en udfasning af mælkekvoten. Kent mente, at kunne se skriften på væggen - investeringen i mælkekvoten ville bortfalde, og pengene tabtes, hvis ikke han skyndte sig at sælge. I begyndelsen beholdt de kreaturerne som kødkvæg, det passede godt ind i et økologisk kredsløb, men faren for, at der kunne være smittekilder fra dyr til grønsager, gjorde det simpelthen for uholdbart.

Grønsagerne solgte de til en økogrossist, som også dikterede, hvilke afgrøder Tinggård kunne afsætte og dermed dyrke, men ret hurtigt blev de kontaktet af Aarstiderne, som netop var begyndt at vokse udover det, de selv kunne producere.¹

Kemien mellem de to parter var god, og Aarstiderne kom i løbet af nogle få år op på at udgøre 95 % af Tinggårds afsætning, imod lige under halvdelen i dag.

I 2007 havde Tinggård et lille dyk i indtjeningen, og lysten forsvandt også på mærkelig vis. Gården blev sat til salg. Kent har i dag lidt svært ved at forklare følelserne og overvejelserne dengang. Det nærmeste, han kommer, er, at det var humøret, der svigtede. Det var som sådan ikke økonomien eller nogle ydre påvirkninger, der gjorde sig gældende, det var snarere en følelse af, at det var blevet en trummerum. Der var også en slidgigt i ryggen, der gjorde arbejdet mindre sjovt, og når gnisten så tilmed manglede. "Der var et eller andet, der kollapsede. Vi gad ikke mere"

En nabo nåede at byde 300.000 kr. pr. hektar - men dels stak finanskrisen en kæp i hjulet på handlen og dels kom Aarstiderne samtidig på banen med en mere lukrativ samarbejdsaftale. Den nye aftale gjorde, at arbejdsprocessen kunne ændres, flere medhjælpere kunne ansættes, og samtidig blev der et frirum til, at Kent kunne gå fra og påtage sig en mere ledelsespræget rolle, hvis fysikken svigtede. I dag er alle lykkelige for, at de ikke solgte - og ikke mindst naboen for at han ikke købte.

På markedet for specialafgrøder, som har været præget af flygtige modetrends, er det en god ide at have flere afsætningskanaler. Kent var selv proaktiv og skanderede forskellige afsætningskanaler. Aftalen med Rema 1000 er støt og roligt vokset til i 2014 at udgøre i nærheden af 40 % af omsætningen. De sidste 10-15 % kommer fra to cateringkunder, som også passer ret perfekt ind i produktionens sammensætning, da deres behov netop er de ekstra store grønsager, der ikke er interessante for Aarstidernes eller Remas kunder. For et par år siden investeredes i eget pakkeri, så Tinggård selv emballerer sit grønt og dermed kan levere direkte til supermarkedet. Med andre ord er der oparbejdet en noget nær ideel arbejdsdeling, forretningsmodel og sammensætning. Det skal også forstås i lyset af, at økologi ikke er udbredt i lokalområdet, der er kun én økologisk kollega i nærheden, og 'Randers er ikke en by med afsætningsmuligheder', fortæller Anne- Mette.

¹ Aarstiderne leverer økologiske grønsager til privatkunder på deres hjemmeadresse. Virksomheden var i starten baseret på en forretningsmodel, hvor man selv dyrkede årstidens grønsager på godset Billesølund. Ret hurtigt oversteg efterspørgslen produktionskapaciteten, og i dag dyrkes grønsagerne udelukkende af producenter, man har aftaler med. I 2010 blev Aarstiderne delvist solgt til en Hollandsk kapitalfond.

Revisoren havde i en årrække foreslået Kent og Anne Mette, at de begyndte at tænke på, hvordan et generationsskifte kunne foregå. Omsætningens vækst samt produktions- og afsætningsprofil gjorde, at de to sønner så optimistisk på gårdens fremtid. De fire er i 2013 gået ind i en lidt indviklet konstruktion med et aktieselskab og tre holdingselskaber, hvor driften er den værdi, som skifter hænder, hvorimod jord og bygninger indtil videre forbliver i forældrenes ejerskab. På længere sigt skal jorden ind i et selskab for sig. I mellem de to sønner, Henrik og Frederik, er der 10 år og tre andre søskende. Henrik er den ældste og bor på en gård syv km herfra, og den yngste går på landbrugsskole og har stadig adresse hjemme. I 2015 blev en datter også ansat fuldtid på gården. Alle fem søskende bor inden for en 15 km radius.

Produktionen på Tinggård er lidt atypisk i den forstand, at de dyrker op mod 30 forskellige afgrøder, hvor det er mere almindeligt at specialisere sig på nogle få afgrøder "(...)men vi har fundet ud af, at det har været en fordel for os med vores kunder (...) at det er mere attraktivt (at have et stort udbud, red.)", fortæller Kent.

De bruger udelukkende polakker som medhjælpere. Der har været andre østeuropæere, men kulturelt har det vist sig at fungere optimalt med polakker. 'Men kun dem, der kommer fra landet. **Forskellen mellem en landpolak og en bypolak, arbejdsindstillingsmæssigt, er lige så stor som forskellen mellem en dansker og en polak**', mener Kent. Der har faktisk været en dansker ansat to sæsoner, og det gik fint - men "(...)de danskere, vi kan bruge, der har den rette indstilling, de har ingen problemer med at få arbejde, hvor de kan få mere i løn og endda måske en mere attraktiv fremtid."

Der er yderligere en speciel ting ved Tinggård. Det er almindeligt, at alle kender hinanden i landbrugskredse, i hvert fald inden for den samme produktionsgren. Det er groft sagt lige meget, om du er mælkebonde på Møn eller i Thy, man ved, hvem hinanden er gennem faglige netværk eller andre landbrugsrelaterede relationer. Men ingen, jeg talte med, kendte til Kent og Anne-Mette på Tinggård. Selv siger Kent, at det undrer ham lidt, men at de jo har prioriteret produktionen og deres børn. **"Det er en af grundene til, at vi har en god økonomi, vi har altid travlt herhjemme (...)"** siger Henrik og Frederik, og tilføjer "(...) en enkelt gang var mor og far på den der kongres (ØL's red.), men det var vist ikke så spændende."

Kent er vokset op på et nærliggende landbrug, hans bedsteforældre var også landmænd. Oprindeligt havde han ikke lyst til at fortsætte i erhvervet. Han begyndte på gymnasiet, men om det var den lange vej derhen eller hans talent for landbrugsdrift, så endte han alligevel på landbrugsskolen. Han tog driftslederuddannelsen på Vejlbj, men det har hængt ved, at man *kunne* lave noget andet; da de satte gården til salg, var tankerne mange om, hvad han kunne arbejde med i stedet.

På Vejlbj landbrugsskole mødte Kent 'nogle langhårede', der for første gang gjorde ham opmærksom på økologi. Når han selv i bakspejlet skal se en rød tråd i sit virke, kommer hans livsfilosofiske princip op: 'At få mest muligt ud af mindst muligt', et motto han nævner flere gange, og som han mener passer fint ind i økologiens tankegang. "Vi havde tænkt på økologi, men det var slet ikke realistisk (...) egentligt ville vi hellere have solgt til Thise, men de ville ikke køre herved (...) (Arla, red.) det er nok mest, fordi de er nødt til det, det er jo heller ikke ligefrem økologer, der sidder i deres bestyrelse."

Han kom selv ind i erhvervet på et tidspunkt præget af krisestemning, hvor mange landbrug røg på tvangsauktion på grund af den høje rente, 'det er en lidt anden krise end den, vi har i dag, i dag er det lidt omvendt', som han siger. Men han har altid været god til tal, og hen af vejen har han også opkvalificeret sin indsigt i økonomi og budgetlægning ved at tage kurser og selvstudier "(...) der er ingen, der kan lave budgettet bedre end mig."

Den økonomiske begavelse har spillet en essentiel rolle ved de mange korsveje, gården og dens beboere har stået ved.

F.eks. dengang de begyndte at snakke om at udfase kvoten, der kunne Kent godt regne ud, at det ikke gav økonomisk mening at fortsætte " (...) jeg ville ikke kom til at tjene penge på køer de næste 5-6 år. Så vi skyndte os at sælge kvoten."

Grønsagsdyrkningen har Kent primært lært sig selv, han og Anne-Mette har været på de kurser, de kunne finde, og brugt fagkonsulenter, men der er ifølge de to ikke stor faglig ekspertise blandt konsulenterne "(...) de var klogere når de gik, end da de kom." Men det skyldes også en særlig kultur blandt dem, der dyrker specialafgrøder, man er normalt ikke i erfagruppe som frilandsgartner. "Det erhverv (grønsager, red.) vi er kommet ind i, er lidt specielt, man skal jo ikke give for mange hemmeligheder væk, og priser og aftaler er noget, man holder lidt tæt på kroppen."

I lyset af at gårdens omsætning vokser, generationsskiftet er sikret, gælden er lille og at markedsprognoserne er særligt optimistiske vedrørende økologiske grønsager, synes det nærliggende, at Tinggård udvider. Ifølge Kent er det også kun den høje jordpris, der holder dem tilbage. "Den yngste har store planer (griner)... det vil jeg da også gerne selv (...) det har været faktisk umuligt i den tid, (...) jeg kunne ikke regne ud, at det var særligt attraktivt (...) og det kan godt være, at det er en jordpris på 160.000-200.000, man skal til at acceptere, måske er den værdifast, og i andre lande er jorden jo også ret dyr, det undrer mig, at den holder, men det er svært at sige, der er jo ikke blevet handlet jord på normal vis meget længe, så der er ikke nogen, der kender den reelle jordpris(...)"

En holdning som både de to sønner, men også mange andre landmænd, deler.

På spørgsmålet om den gode rentabilitet svarer Kent selv: "Den eneste forklaring er, at jeg har haft en kone, der holder igen, og så har jeg nok været for god til at regne."

Hvis Kent havde været direktør i erhvervslivet, var han nok blevet udnævnt 'gazelle' af Børsen og/eller udpeget til en række bestyrelsesposter. Hans tæft for forretning og økonomi sammen med en nærmest ufattelig arbejdskapacitet er væsentlige forudsætninger bag Tinggårds økonomiske succes.

Med dette in mente samt den kulturelle baggrund og fortid i den konventionelle del af erhvervet er det også værd at hæfte sig ved de relativt stærke holdninger, som Kent udtrykker.

"Landbruget har udviklet sig i en retning, som jeg synes er lidt forkert (...)det er sådan noget med, at der flytter så mange grise sydpå, det er lidt ulogisk,(...) lidt ufagligt (...) at man som landmand ser en ære i at have den jord, man skal bruge til de dyr, man har, og de dyr gør man færdig, der hvor man er (...) jeg ved godt, at det er gammel pladderromantik, men det var det, jeg forstod ved at være landmand, at man i stedet for altid at brokke sig over rammerne, så se at få mest muligt ud af de rammer, der nu er, altså hvis man brugte energien der.(...)når profitten bliver jaget på den måde, som den gør nu, bliver det et problem for hele erhvervet, også fordi det kapitaliseres tilbage i jorden.(...) Landbrugsorganisationerne og finanssektoren driver udviklingen (...) jeg forstår det slet ikke, for hver gang gårdstrukturen vokser, mister de medlemmer, og det gør de hvert eneste år, og populariteten ude blandt folk bliver bestemt ikke større, fordi man mister berøringsfladen med den øvrige befolkning, det er underligt, og det er farligt... hvis renten bare vokser... ja hvis den bare normaliserer sig, så går det helt galt. (...) Min kone og jeg har altid sagt, at en eller anden dag så går det galt, så bliver det hele udstykket igen... men det tror jeg bare ikke sker, for der er ikke nogen til at tage de udstykninger, for der er ikke ret mange landbrugsbørn tilbage (...) så jeg ser nok ikke anden udvej, end at det er kapital, der skal ind udefra, så bliver der brug for mange mellemledere (...) og nogle uhyre dygtige driftsledere, og så vil der sikkert komme en hel del østeuropæere til at lave arbejdet, nu kan vi stadigvæk få polakker, men deres levestandard stiger jo også, og hvor skal man så finde arbejdskraft henne?"

På spørgsmålet om familien holder ferier eller nogle gange bare går 'hjem fra arbejde':
"Nej det gør vi ikke (...) men det er vi å' blevet bedre til (...) Vi var i Berlin en tre dage her i sommers. Men om vinteren holder vi ferie, også selv om vi måske er på gården, der er mange fritimer (...) Og den sidste vinter var lang (...) det var næsten også for meget." Kent har sørget for, at vinteren helt sikkert ikke bliver så lang i 2014/15 "(...) for der har vi porrer."

Sidst i november 2015 måtte Kent aflyse et planlagt besøg, han havde simpelthen for travlt. I telefonen fortalte han, at de har haft et forrygende år, omsætningen er steget med 75 %. Han sagde, at det primært var drengene, der drev udviklingen fremad. De ville rigtigt gerne udvide, men endnu havde der ikke været noget interessant jord til salg. Der var stadig fem polakker i sving og porrer i marken og generelt ret travlt. Kent lød tilfreds. De havde købt et stort porrevaskeri, og det krævede mere mandskab.

Anne-Mette kommer selv fra en arbejderfamilie. Hun har dog været fortrolig med landbruget hele sit liv, hendes bedsteforældre på mødrene side havde landbrug, hendes bror har et konventionelt landbrug, og hendes onkel driver bedsteforældrenes gård. Indtil de omlagde til grønsager, var hun udearbejdende og har derfor heller ingen landbrugsuddannelse, men indgår dog i driften på lige fod med de andre. Selvom hun de seneste år mest har arbejdet i pakkeriet, kan hun godt tage en tårn i traktoren.

Ifølge sønnerne er det Anne-Mette, der har de stærkeste holdninger til driften. Hun fortæller også selv, at for hende er det mere end bare en forretningsmodel, det handler også om miljø og en livsindstilling.

"Jeg kunne godt tænke mig, at alt var økologisk, at dyrene kom ud og ikke skulle stå bundet i stalden hele livet(...) men jeg kan godt se, at det kan de ikke med de store enheder."

Hun er samtidig bevidst om, at denne holdning til økologi og landbrug deler hendes sønner ikke. Frederik går på landbrugsskole og er præget af de strømninger, der hersker der, og det lyder som om det økologiske udelukkende er en smart forretningsmodel og "(...)Henrik og hans kone køber ikke 100 % økologisk, det gør vi (...) ikke kød og pålæg, det kan vi ikke få herude. (...) Det har vi altid gjort, for jeg har altid været imod sprøjtemidler, også da vi var konventionelle."

Anne-Mette og Kent taler flere gange om den fremmedgjorthed, de føler i den lokale landboforening, og hun fortæller, at hun rigtig gerne ville have været af sted til ØL's generalforsamling i år "(...)men vi er jo simpelthen hængt op, vi arbejder jo *konstant* ...vi kan ikke tage herfra. (...) at snakke med nogle andre, der er økologer, er godt. Sommetider hvis vi er taget til møde i landboforeningen, der føler man sig helt fremmed, det er en helt anden verden, der passer vi slet ikke ind mere, det er en helt anden type mennesker, men også det, der skal snakkes om (...) Der er jo mange konventionelle landmænd, de tænker: åh nej økologi, de gider næsten ikke at høre om det (...) der er mange, dem kan man ikke omvende...jeg ved egentligt ikke hvorfor, om det bare er sådan; at nej *det* skal man ikke.... jeg tror ikke de ved hvad det er."

Udover at have den indstilling til økologien, hun her giver udtryk for, spiller de generelle rammevilkår ikke den store rolle. Indstillingen på Tinggård er, som Kent formulerede det,

at få det bedst mulige ud af de rammer, der nu engang er. Der er dog én ting, som Anne-Mette synes bør ændres: "Vi som økologer skal pakke vores ting ind, men ikke de andre - hvorfor skal det være sådan, det er jo deres ting, der kan indeholde giftstoffer... hvis vi ikke skal pakke vores ting ind, kunne vi jo sænke prisen.(...) Vi skal stå og filme hver enkelt squash, det er jo ikke særligt økologisk..."

På spørgsmålet om hendes holdning til fremtiden, den nye aktieselskabskonstruktion og det at generationsskiftet nu synes at være sikret, reflekterer Anne-Mette:

"Alt det, vi har bygget op, vil jeg da gerne se, at det ikke bare går tabt (...) det er da godt at de vil.(...) Men selvfølgelig, kører de træet i det, så må de bare holde, værre er det ikke."

Henrik og Frederik

De to søskende går godt i spænd sammen og er enige om det meste. Der er bestemt meningsforskelle, men selv disse synes at være så indforståede, at de snarere kommer til udtryk i blik og et skævt smil end i de sproglige ytringer. Gennem hele interviewet afløser de hinanden midt i sætninger og supplerer hverandres svar.

De er enige om, at det ligger i kortene, at det nok er Frederik, der fysisk skal overtage Tinggård. Henrik har grundforløbet på Kalø, og Frederik er i gang med det grønne bevis på Asmildkloster. Dengang forældrene var trætte af slæbet og havde sat gården til salg, var Frederik endnu for ung og Henrik egentlig ikke interesseret. Han har haft beskæftigelse forskellige steder, passet køer på tre forskellige gårde og kørt lidt maskinstation, " (...) bare for at prøve noget andet."

Vi gennemgår sammen årets forløb, måned for måned og sætter de forskellige arbejdsopgaver ind i et årshjul. Arbejdsdagen starter normalt kl. 6, men om sommeren kan det være meget tidligt "(...) der kan det være kl. fem eller tidligere, der var da nogle morgener hvor Frederik var op kl. både to, tre og fire."

Henrik og Frederik deler deres forældres meninger om erhvervets generelle situation på de fleste områder. Angående økologi er der en anelse forskelle i holdningerne. Henrik mener, at økologien er vejen frem, mens det for Frederik mere er et pragmatisk økonomisk anliggende.

"Så længe det kan lade sig gøre, og man har styr på markerne.(...) Hvis det gav underskud, så skulle vi da ikke være det, der er helt sikkert." (Frederik), "(...) men ellers er jeg da ikke i tvivl om, at det skal være økologisk." (Henrik) "(...) men jeg er nok lidt på en anden måde end mor" (Frederik). Det får Henrik til at sige, at han synes, det er en styrke at de er forskellige, det giver gården et mere levedygtigt beslutningsgrundlag, at de alle fire skal finde en måde at blive enige på.

De er begge to enige om, at der skal købes jord til, og at bundlinjen giver grundlag for at investere i produktionen, men dels er de bevidste om, at de kun lige er trådt ind i medejerskabet, dels flugter deres analyser med Kents med hensyn til jordens forrentningsværdi. Alligevel kan man mærke, at de gerne vil udvikle.

"(Hvornår kan I købe jord til?) I år... når der kommer noget til salg... vi venter på, at det ikke er grisegårde, der er en svineejendom til salg, men den er alt for dyr (42 mio., red.) det er der ingen, der har råd til at betale, men der er faktisk ved at være temmelig mange ældre landmænd heromkring, så når det bliver til salg. (...) jeg tror, vi skal en fem-seks år mere frem i tiden, før der virkelig sker noget, indtil da må vi leje." Vil I så ikke på det tidspunkt være i konkurrence med svinebønderne? "Det kommer an på, om den gård, der er til salg, nu bliver solgt, ellers ligger den der jo også, han er 72-73 år (...) han bliver nødt til at sælge den billigere til sidst (...) ellers arver hans børn jo gælden (...) men han bor der ikke, han har flere ejendomme."

På tidspunktet for mit første besøg er der kun to af de 15 polakker, der arbejder i højsæsonen, tilbage. De bor i et hus i den nærliggende landsby, som Kent har lejet. Som på de fleste andre landbrug, jeg har talt med, har Tinggård fundet en central medhjælper blandt polakkerne, der organiserer hvervningen. Den nuværende har en slags sjakbajrolle i den daglige drift, og han er også tilsvarende blevet sat op i løn sidste år. De andre er ansat på overenskomst gennem den kristelige fagforening, de får faktisk et par kroner mere, mener Henrik. Arbejdsindsatsen varierer i begyndelsen og slutningen af sæsonen, alt efter hvordan vejret udarter sig. Derfor bliver der lagt arbejdsskema fra uge til uge, men det er ikke noget problem at få folk herop med kort varsel: "Der kører en bus i rutefart, der er tre afgang om ugen... det er ikke kun landbrugsmedhjælpere, det er også håndværkere."

Da vi når frem til spørgsmålene om rammevilkårene, har hverken Henrik eller Frederik noget at brokke sig over. Slet ikke spørger jeg. "Næh". Hvad så med gødningsadgang? eller skat? eller et eller andet? "Næh".

Ejerskab

Med A/S konstruktionen har Tinggård fundet den løsning på generationsskiftet, som netop var fremhævet, da man lavede liberaliseringen af landbrugsloven i 2010. Kent og Anne-Mette ejer sammen et holdingselskab med 64 % af værdierne i produktionen, men ikke jorden. De to sønner har hver deres holdingselskab med 16 %. Hensigten er at overføre aktierne og dermed ejerskabet gradvist. Henrik og Frederik har i kraft af deres løn, som igen er et udtryk for gårdens sunde økonomi, rådum til at købe aktierne af deres forældre. Konstruktionen er mere indviklet, end jeg her beskriver, men pointen er, at de politiske rammevilkår har gjort et generationsskifte af denne type muligt.

I den nuværende fase er der ingen nævneværdige forskydninger i forhold til selvejet. Alle de interviewede gav udtryk for en EVP'sk forståelse af arbejdet, og på Tinggård har man udviklet en driftsform, hvor de fleste arbejdsprocesser - herunder den forarbejdning, der gør gården i stand til at levere direkte til afsætningsleddet - besiddes af ejerne. Der er gylleaftale med en nærtliggende økologisk mælkeproducent og økonomi til at investere i de maskiner, som ejerne ønsker at disponere over.

Både Kent og Anne-Mette nævner, at den personlige forbindelse med - og tillid mellem - samarbejdspartnerne har en vigtig andel i gårdens succes. Anne-Mette mener, at personlighed har meget at sige. **"Det er jeg ikke i tvivl om (...) når man skal ud og sælge sine ting."**

Oprindeligt indgik en anden (fynsk) gård i afhandlingen som et eksempel på samme principielle konstruktion, men hvor generationsskiftet blev foretaget af tre ansatte, der fik udbetalt en del af deres løn i aktier. Af pladshensyn faldt den ud til fordel for Tinggård. Fordelene ved konstruktionen er de samme, men en potentiel yderligere fordel ved den 'fynske' model, er at der i forholdet mellem ejer og ansatte er en endnu højere grad af langsigtet økonomisk rationalitet. Det er dog relevant at notere, at heller ikke i den fynske model indgår jorden i generationsskiftet. Jorden er i begge sammenhænge prissat, sådan at ejer og de nye ejere ser en fordel i at sætte parantes om ejerskabet til jorden og i første omgang bruge forpagtningsmodellen.

Det politiske

Liberaliseringen af landbrugsloven har været en forudsætning for generationsskiftet, mener Kent. **"Deres chance er jo, at de er kommet med i det her, var de ikke kommet med i det her... det er så umuligt at komme i gang, jeg synes faktisk, det er kørt af sporet... det er synd".**

Men ellers hersker der en stærk utilfredshed med den politiske forvaltning af erhvervet på Tinggård. **"Det er gået alt for stærkt de sidste 20 år. Jeg kunne godt tænke mig, at der havde været en mere restriktiv landbrugspolitik, at man ikke bare kunne lægge gårdene sammen, men det løb er kørt."**

I forlængelse af den indstilling oplever Kent og Anne-Mette som nævnt en vis fremmedgjorthed over for de konventionelle nabokolleger, og som han siger: **"Vi er medlem af den lokale landboforening, men det er ikke af politiske grunde, hvis det var det, så ville vi ikke være medlem. Vi kommer der aldrig."**, siger Anne-Mette.

Den værditilvækst, der er sket på gården, er ret voldsom **"Den omsætning, vi har, skal man have 500 hektar til, hvis det var en kornmark"**, siger Kent. Ikke desto mindre er gården for lille til at have praktikanter ifølge elevordningen, her skal man have mindst 100

ha som planteavler. De fik dispensation, så den yngste kunne komme i praktik hjemme, men de synes, det er en tosset grænse.

Det Økonomiske

Som nævnt har Kent en medfødt talbegavelse, som har været afgørende for Tinggårds dispositioner. I den nuværende konjunktur, er det nemt at pege på alle de 'rigtige' valg de har taget, men der ligger også en villighed til at være nøjsom bag. Det har fra starten været med til at skabe det sunde økonomiske fundament, men spiller også ind på nogle mere grundlæggende værdier.

"(...) (andre landmænd, red.) der er nogen, der altid har sagt, 'skal du ikke ud og havde en ny traktor inden nytår' - 'Nej! jeg skal ud og købe en ny traktor, når jeg har brug for det'; det der med afskrivning bare for at man ikke skal betale skat, det er jeg ikke bange for, at betale min skat jo ... og slet ikke i dag med virksomhedsordninger og virksomhedsskatten kun er 25 %, det kan man da godt tåle at betale, man går vel ikke ud og køber en ny traktor bare for at slippe for at betale dem. (...)Jeg havde en revisor for nogle år siden, der sagde, at jeg var en 'tøsedreng' (griner)"

Uafhængigt fortæller Anne-Mette "Vi er aldrig hoppet med på den der, at nu skulle vi bygge ny og moderne stald, grunden til at vi har en rimelig ny stald er på grund af branden... Kent har aldrig kunnet regne ud, at det kunne gå (...) Jeg tror, at det er noget, de (dem der køber og vokser, red.) føler sig presset til, det er en idé, at man hele tiden skal vokse... men det giver jo ikke flere penge."

I forlængelse heraf fortæller Kent: "Jeg har altid haft den holdning, at der er blevet opdyrket noget areal, der aldrig skulle være opdyrket,(...) eksempelvis det første sted jeg var i landbrugspraktik, det varovre mellem Viborg og Skive, de havde sådan nogle lave arealer, og der skulle vi ud og rykke træer op, fordi der skulle dyrkes helt ned til en å, jeg kunne se, at det ville aldrig nogensinde blive rentabelt (...) det kan efter min mening godt gå tilbage til naturen."

Det sociale og kulturelle

Vi taler ikke eksplicit om grunden til, at Kent ikke har eller dyrker et stort fagligt netværk - eller at han ikke er blevet kendt i erhvervet, når nu Tinggård er den succes, den vitterligt er. Det er i hvert fald ikke fordi han ikke er social, hans sønner kalder ham '**meget snakkesalig**' og han tager f.eks. gerne polakkerne med til Randers fodboldklubs hjemmekampe. Det er nok snarere en kombination af 'specialafgrødernes kultur', arbejdsomheden og gårdens lokalitet, altså det forhold at hans holdninger, politiske såvel som faglige, ikke deles af mange i nærområdet. Men synspunkterne deles heller ikke i landbrugskredse mere generelt, hvilket får ham til at mindes et nyligt besøg af Frederiks landbrugsskole, hvor Kent mente at spore en vis nysgerrighed og respekt hos de unge,

noget han ikke har fået fra sin egen generation. Derudover eroderer strukturudviklingen kulturen:

"Landmænd er så forskellige i dag, kulturen er forsvundet, man er jo mere konkurrenter end kolleger i dag (...) der er ikke ret mange tilbage (...) de lever mere og mere isoleret på deres gårde." siger han. "Man føler, at landsbyerne dør helt hen, det er trist" siger Anne-Mette, men hun mener dog ikke, at det er strukturudviklingens skyld, det er fordi at folk hellere vil bo i byen.

Med fem børn har stofskiftet med lokalområdet selvsagt været stort i en lang fase af gårdens liv, og børnene har naturligvis et stort lokalt kendskab og netværk, men i dag ser det ud til, at gården har samlet sig om familien og driften. Der er en fælles indstilling til arbejdsdisciplinen, det er markant, hvor ens de alle fire taler om driften og vilkårene omkring dem. Henrik var en tid ansat i et entreprenørselskab, men der kedede han sig - "(...) jeg kunne lige så godt ligge derhjemme på sofaen." Arbejdsmoraleen var simpelthen for sløv.

I forlængelse af deres holdninger er det naturligt at spørge, hvorfor man ikke samarbejder med Fødevarerelskaberne eller støtter lokale afsætningsinitiativer. Anne-Mette fortæller, at der ikke rigtigt er et lokalt marked for økologiske grønsager. Kent fortæller, at de har taget kontakt, men: "Det er lidt kompliceret (...) Vi skal købe vores transport, (...) det er ikke særlig attraktivt, der er vi ovre det stadie, hvor vi bare kørte ind til Randers, i dag er vores hverdag sådan, at vi er nødt til at sætte timeløn på alting (...) for hvis du gør det (kører til Randers, red.), skal du hyre nogen andre ind til at gøre det, du ikke gør (...) jeg har en model på min computer, hvor jeg kan sidde og bogføre timer, og jeg er nødt til at sætte mig selv på (...) ok jeg noterer det ikke ned, men inde i hovedet gør man det." Her ser Anne-Mette dog selskabsdannelsen i et noget mere kontinuerligt lys, for hende er den nye konstruktion udelukkende noget regnskabsteknisk: "Fritid og arbejde kører ud i et (...) nu skal vi aflønnes på grund af selskabet, det er første år, han (Kent, red.) er på lønningslisten, men det skal vi så også lige vende os til... men det har jo egentligt ikke nogen betydning alligevel."

Sønnerne fortæller dog, at forældrene nyligt er begyndt at holde ferie. På det travleste tidspunkt på året tager Kent og Anne-Mette tre-fire dage af sted sydpå, det har de i hvert fald gjort de seneste tre år. Hvad med jer, holder I ferier ind i mellem?

"Nej... det er det ikke blevet til de seneste år... jo et weekendophold... vi var i København og se cirkusrevyen for nogen år siden." Ingen af dem kan dog helt huske, hvad det var for et år.

I foråret 2013 satte Kent og Anne-Mette en jobannonce i det lokale jobcenter. Det var især Anne-Mette, der syntes de skulle gøre et forsøg på at give beskæftigelse til

lokalmiljøet. Men det gør de aldrig igen. "Vi fik simpelthen så mange henvendelser, og det var alt fra skolelærere til socialrådgivere, og det er ikke, fordi jeg har noget imod... men...", siger Kent. Anne-Mette ærgrer sig over den erfaring. "Vi slås meget med arbejdskraften (...) jeg tænkte også i år, det kan simpelthen ikke passe, og så har jeg tænkt, at nu måtte vi også ofre os og så prøve, og vi fik da også to ansatte (danskere, red.), men de holder ikke rigtig lang tidjeg forstår det ikke, fordi to stærke mennesker kunne gøre det samme arbejde som jeg, (...) (de, red.) synes det er for hårdt og jeg synes da ikke det er så slemt(....)...jeg tror, de er for forkælede."

Førhen kom der altid nogle unge mennesker og spurgte om jobs om sommeren, og der er masser af jobs på Tinggård, 'de kan sagtes sidde bag på plantemaskinen, og det ville de også gerne førhen.' "Vi plejede at have dem skrevet op på en liste, de sidste to år er der ikke kommet en eneste, og de andre erhvervsdrivende siger det samme. Det bliver kun værre" siger Anne-Mette. Hun mener, at de høje overførselsindkomster bærer en del af skylden.

En fordom om kulturen i erhvervet, der også har bund i virkeligheden, er en fetish med nye maskiner og traktorer. Ovenfor citerede jeg Kent for at sige, at på Tinggård er det udelukkende behovet, der afgør nyanskaffelser. For drengene, opdager jeg, kan netop det aspekt opleves, som et sted hvor generationer og tidsånd støder sammen. Da jeg spørger dem, om de ikke gerne ville have nye maskiner, svarer de:

"Jo jo (siger de begge to i kor, red.)... vi er da også kommet til at købe en ny her i år (de beskriver i detaljer traktoren, ekstra udstyr og prisen)....specielt designet til driften her."

Produktionsmådeanalyse

Tinggård A/S var oprindeligt inddraget som et eksempel på en ny generationsskiftemodel, der tegner til at blive udbredt. Gården har gjort brug af de nye juridiske muligheder for at sikre, at driften kan fortsætte som selvstændig familieejet virksomhed. Som dokumenteret ovenfor viser empirien dog et andet relevant aspekt ved Tinggård, nemlig omstillingen fra 'bulk' til højværdi-afgrøder.

Jeg har ikke medtaget de dele af interviewet, hvor selskabskonstruktionen bliver forklaret i detaljer, men de fire ejere redegør hver for sig på en måde, der giver indtryk af fortrolighed med modellen. De strategiske dispositioner vedrørende selskabsdannelsen er resultatet af familiens bevidste valg om gårdens videreførelse. Alle fire giver udtryk for, at de ser styrker i hinandens måde at indgå i produktionen på, og under denne forudsætning virker gårdens indre organisering meget robust og levedygtig. Med det femte familiemedlems indtræden i driften er Tinggård det landbrug, jeg kender til, der har flest familiemedlemmer fuldtidsansat. De forskellige udtalelser om drift, økonomi og

fritid dokumenterer, at alle de principielle træk ved EVP'en er til stede. Afsætning, budget, markplaner, afgrødepleje, vedligehold og service af maskiner bliver alt sammen foretaget af de ansatte på gården. 'Vi laver det meste selv', siger den nye generation med en jysk tilbageholdt humor.

Tilsammen gør den indre organisering, driftsformen og generationsskiftestrategien, at reproduktionskapaciteten synes intakt. Det kan imidlertid være svært at adskille den økonomiske succes fra generationsskiftets duelighed. Den centrale udfordring for både Tinggård og flere andre landbrug, der klarer sig godt økonomisk, har to sider. Jordpriserne ligger stadig et niveau over det, som Kent mener kan forrentes. Derfor vil en på baggrund af efterspørgslen naturlig udvidelse stride mod gårdens hidtidige økonomiske analyser af rentabiliteten - og denne tvivl giver usikkerhed på gården. Uanset hvordan Tinggård realiserer jordens ejerskifte, vil sønnerne stå med nøjagtig samme problematik, når de skal overtage og senere disponere angående friværdis og investeringer. Værdien som Kent og Anne-Mette uafhængigt af deres virke som landmænd har akkumuleret i jorden - i 2007 vurderedes gården til 27 mio. kr.; i dag, hvor indtjeningen aldrig har været større, er vurderingen 16 mio. kr. - bliver et problem for næste generations evne til at forrente produktionen. Som nævnt er den aktuelle konjunktur så favorabel for omsætningen, at udfordringen nok skal overkommes på Tinggård, men problematikken er relevant. Mere herom i Afsnit 3.

Konkluderende kan det konstateres, at Tinggård er et eksempel på en transformation af selvejet til en ny ejerskabskonstruktion, der fremtidssikrer, at gården kan gøre brug af denne produktionsmådes styrker. I forlængelse heraf er det også et eksempel på, at produktionsmåden gennem ejerskabet har haft dispositionsretten til at omstille produktionsapparatet. I konklusionen vil selskabsdannelsens andre fremtrædelsesformer blive diskuteret.

Kulturel Ekskurs # 4 Landmandssangen - Jens Smærup Sørensen

På Stege bibliotek på Møn hænger der et stort collagebillede på trappen. Billedet har titlen 'Landmand 2006' og er en lokal kunstners fortolkning af Jens Smærup Sørensens sang om det moderne landmandsliv fra 1982. Smærup Sørensen er formodentlig den bedst kendte blandt de relativt få nutidige fortolkere af kulturen i landbruget. Hans slægtsroman 'Mærkedage' fra 2007, om tre generationer på to landbrug i forfatterens fødeby har vel nærmest status af en moderne klassiker.

"(Mærkedage, red.) fortæller langsomt og underspillet om en sommeraften på marken i 1934 og hurtigt og stakåndet om murens fald og de uheldige økonomiske konsekvenser, det kan få for en dansk svineavler i 1989. Ved hjælp af denne mangetydige fortællerinstans inkorporeres en lang række diskussioner om kunst, politik og samfundsudvikling."
(litteratursiden.dk 2007)

Sørensen skriver med både kærlighed og kynisme i tasterne. Her følger et lille uddrag af romanen:

"Han fotograferede markerne. De havde navne: De Lange Agre, Vestervangen, Boelsjorden, Skovagrene, Toften, Kirkeagrene, Fiskestierne og Trenne Lyng. Og Håstevajret og Højagrene, Kragemarken og Det Gamle jord, Rødkæret og Vesterkæret, hvortil kom mosen og engene, Den Smalle, Den Mellemste og Østerengen, og så holmene, Horngårds og Tøtten.

De fleste af dem var fordelt på flere af gårdene, som så ofte igen havde splittet deres stykke op i to eller tre agre af hensyn til sædeskiftet, den årlige vekslen mellem afgrøderne. Man så dem om sommeren dele landet op i lodder med hver sin duft og farve, og hver sin særlige måde at modtage eller værgе sig imod vejret på. Nervøst eller saligt, stor i slaget, sårbart eller trodsigt, sådan åbnede de sig for solen, bøjede sig for blæsten, bredte sig ud under regnen: græsset og kløveren, kartoflerne og kålrabiene og sukkerroerne, runkelroerne og turnipsen, byggen, rugen og havren, en sjælden gang hveden, men så da ærterne eller lupinen eller lucernen.

Og de skulle alle sammen forsvinde. Eller udstrække sig over det hele, som byggen kom til, her og der sammen med senere tilkomne foderplanter som majs eller rapsen. For sædeskiftet blev snart overflødiggjort af megatons af kunstgødning og pesticider, fungicider, herbicider. Og de stadig større traktorer gjorde samtidig de små opdeltede agre alt for upraktiske, og sammenlægningen af gårdene kunne så stryge det ene skel efter det andet. Enkelte marker blev spændt ud over alle andre. De lave og de højtbeliggende, de våde og de tørre, de blev til ét uanset jordbund og gennemskæringer af bække eller træbevoksede bakkekamme.

Det blev et stort produktionsområde, for det overskred jo også samtlige de gamle navne, som derfor rask væk gik af brug. I en ubegribelig hast levede der snart ganske få som blot kunne grave dem frem af hukommelsen" (Smærup Sørensen 2007:219-20)

Denne dobbelthed kommer endnu skarpere til udtryk i Smærup Sørensens 'Landmandssang' fra teaterstykket 'Herude på landet' (1982).

Jeg ejer både mark og eng,
og det er dansk natur,
og storbyfolk de roser den,
de glor og de går tur;
men jeg ser mest kun arbejdskrav
og mulighed for fold,
miljøpræk, værn og fredning, åh,
det gør mig klam og kold.
- Alligevel er det lærkens sang
og kalvens bløde tunge
og kornets fine skær
og ræven med sin unge,
der holder mig i live
og får mig til at blive.

Jeg sidder i mit førerhus
og lytter til P3,
mens giften bag mig kvæler al
slags skidt og skade-kræ.
De synger pænt om kildevand
og vår og blomsterskov,
så mine tanker om profit
de gør mig næsten flov.
- Alligevel er det ...

Min store stald er fuld af dyr,
som yder, hvad de skal;
jeg røgter fra en styringspult
og ser dem mest som tal,
det er jo nu en slags fabrik,
og målet hedder mønt,
for andet duer ikke, nej,
skønt det ku' være kønt.
- Alligevel er det ...

Engang imellem kunne jeg
da ønske mig at bo,
et sted hvor ingen aner,
hvad man her gør ved en ko,
blot for at holde prisen lav
på mælk og smør og kød.
Hvis ingenting man vidste,
var det let at være blød.
- Alligevel er det ...

Jens Smærup Sørensen kender sit stof og har trods sin kynisme/realisme aldrig rigtig stået for skud i erhvervet. Antageligt kan landmænd i det omfangde støder på hans tekster, genkende sig selv i dem - eller i hvert fald en kærlig parodi på egen virkelighed. Det er en sjældenhed i dansk kulturliv, at det lykkes at portrættere erhvervet med nænsomhed og satire og blive modtaget venligt. Jeg ringede til Smærup Sørensen for at høre om han var enig:

Hvorfor bliver du lyttet til i landbrugskredse? "Det ved jeg heller ikke, om jeg gør, man hører jo nok mest fra dem, der har noget godt at sige. Jeg er tit ude at holde foredrag og oplever, at landmændene godt vil lytte, de genkender den der smerte, som ligger i at man godt ved, at man sviner, det ved de fleste landmænd jo godt, og det

samme med måden, vi holder dyr på, de ved jo godt, at det ikke er så godt, det føles pinagtigt."

Polariseringen mellem samfund og erhverv? "Vi har været gennem en periode på tyve år, hvor fronterne har været trukket meget skarpt op, men jeg tror, at det er ved forandre sig, små tegn på det, der er selvfølgelig vagtsomhed, men flere og flere vil gerne i dialog...men der er jo også Bæredygtigt Landbrug, så der er en kamp."

Generationsskifte og afviklet af selvejet? "Jeg foreslår, at der bliver indført en forkøbsret for staten og så en form for forpagtning, eventuelt med arveret, det er jo også et spørgsmål om suverænitet og selv at kunne bestemme over vores land (...) nogle af de landbrug, der drives af store koncerner er jo bloklandbrug med billig arbejdskraft fra Østeuropa, og dem kan man jo ikke diskutere med, de har en hær af advokater. Jeg har lige fået et brev fra en ældre landmand, der har været i mange tillidsposter i landbrugets top og som synes, det er en god ide, jeg tror det er et spørgsmål om tid, før nogen stiller de her spørgsmål. (...)"

Fraværet af en litteratur som skildrer den moderne landbokultur? "(...) den her trend i litteraturen om at skildre forfaldet i landdistrikterne handler jo om det land, som landbrugets strukturudvikling har været med til at producere (...) "
(Telefon-interview med Jens Smærup Sørensen 7. februar 2016)

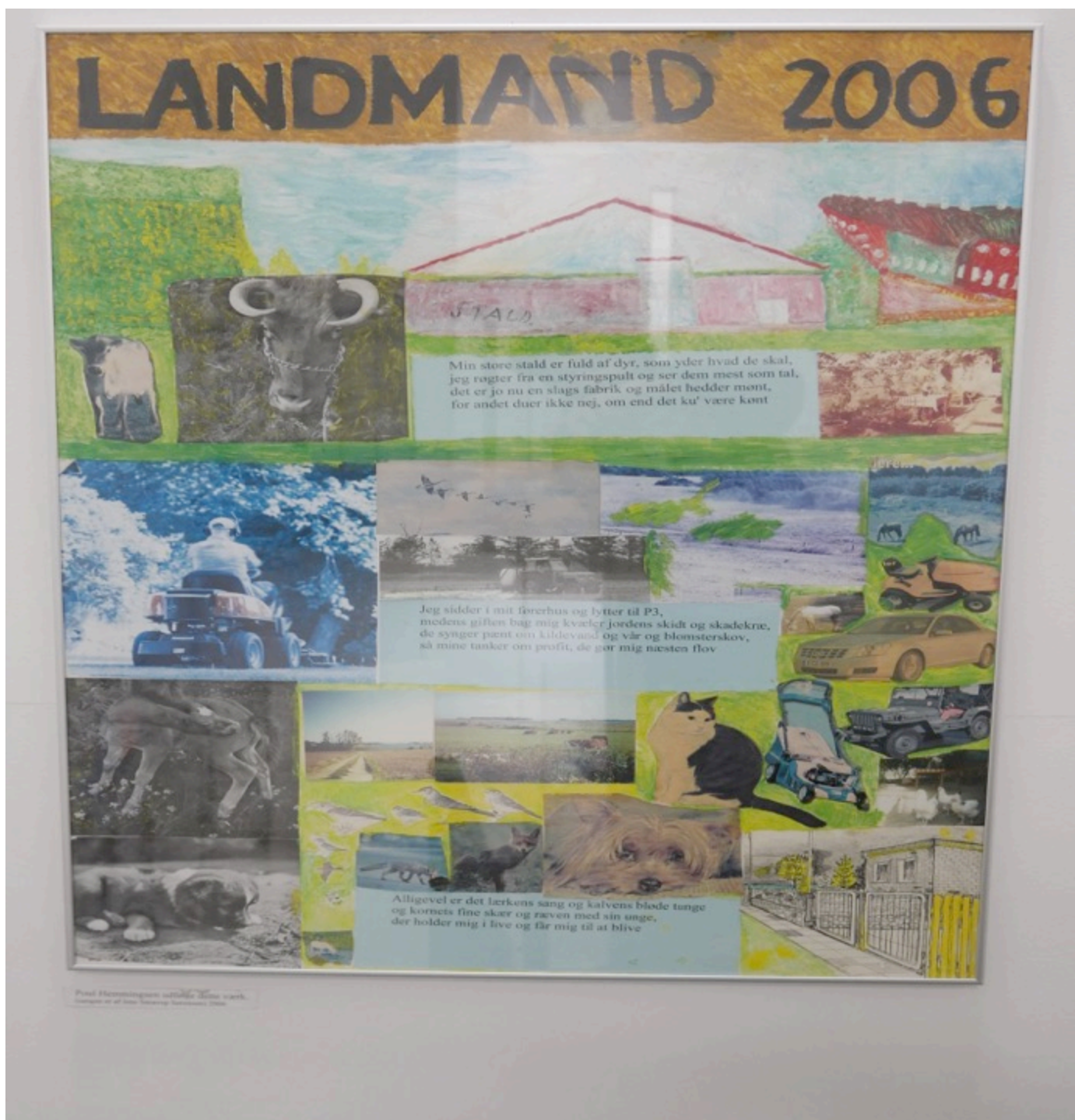
Han fortalte, at Landmandssangen blev skrevet på et kvarter under prøverne, hvor man stod og manglede noget, der kunne fylde tiden ud. Han oplever, at den endnu er meget populær at synge i landbokredse.

Tiden og krisen omkring 1980 fik andre kunstnere til at beskæftige sig med emnet, foruden filmen 'Der er et Yndigt Land' (1983), om svineproducenten Knud, spillet af Ole Ernst, optrådte landbruget i to andre sange fra den tid, som rinder mig i hu. Niels Skousens konceptalbum om gartneren Jens Christian (1981), der "(...) blot en svømmer, der lever tag for tag ...", noget mange landmænd sikkert genkender, og endelig Gnags/Peter A.G's samfundsdiagnostiske tur gennem byen med sin hund, der netop i skrivende stund synges på bandets Danmarksturné - og stadig synes aktuel :

"Og hunden den kan lugte noget,
den lugter undergang og farer,
et giftigt frø der spirer i en bunke døde harer,
og bonden han vil sige noget,
han står og rusker i sit gitter,
de har stoppet munden på ham ud, med gæld og nye kreditter."

(Peter AG 1984)

I dag synes der dog ikke blandt vores sangskrivere at være fortolkere af landbrugets virkeligheder, selv blandt de mange 'provinstrubadourer' som Allan Olsen, Johnny Madsen og Niels Hausgaard møder man ikke landmanden.

Jarmstedgaard december 2013

Nordjylland

Selveje

Økologisk

65 ha. 45 under plov, 10 skov/mose, 10 forpagtet

50 Jersey Malkekøer (90 i alt)

5 stude, afsætter kødet privat, 1/7 af indtægten

Ansatte: Steen er alene om driften.

Ann hjælper til og laver budgetter.

To faste vikarer.

Maskiner: Kan pløje, harve og så. Men ellers bruges maskinstationen.

Produkter: Mælk, kød og korn

Kunder: Thise, Aurion og private.

Egenkapital 31.12.2012 6.176.811 kr.

Gæld 2.740.000

Årets resultat 2012 489.000 kr. (2011: 282.000 kr.)

Aktiver=passiver 11.725.754 kr.

Organisering: ØL, Familiebruget, erfagrupeer, andelshaver og bestyrelsesmedlem i Thise.

Jarmstedgaard er et lille landbrug med 50 jerseykøer i Øster Han Herred. Steen kom hertil i 1978 som seksårig, da hans forældre, som var lokale, etablerede et bofællesskab her sammen med to andre familier. Steens far, Aage, er pensioneret agronom og arbejdede dengang som kvægkonsulent i Nordjylland, hvor han blev mere og mere utilfreds med udviklingen og besluttede sig for at drive landbrug selv. Aage kom med i JSG og var blandt meget andet initiativtager til Den Økologiske Jordbrugsskole ved Åbybro (1982) og medstifter af Grindsted Mejeri (1986). En anden informant sagde: '**Aage og Inge-Lis (Steens forældre, red.) har præget en hel generation af økologer.**'

For Steen var valget om at blive landmand dog ikke uden tvivl. Som ung tog han til København, arbejdede en tid som tømrer og brugte pengene på en længere rejse. Men han vendte hjem og tog det Grønne Bevis.

Steen og Ann mødte netop hinanden på den økologiske landbrugsskole, og som led i afslutningsprojektet på driftslederuddannelsen brugte de Jarmstedgaard som eksempel. På den måde 'opdagede' de gennem studiet, at det gav mening for dem, både økonomisk og livsstilmæssigt, at overtage gården og produktionen. De flyttede ind hos Steens forældre i 1992, (gården var ikke længere et bofællesskab) for at prøve, om livet som mælkeproducenter nu virkelig også var noget for dem. På det tidspunkt var de blevet fire. Kun et lille halvt år efter blev Steens forældre tilbudt forstanderstilling og bolig på Åbybro Økologiske Jordbrugsskole, så beslutningen præsenterede sig selv. Men det var bestemt ikke nemt at tage den beslutning, for hverken Ann eller Steen havde egentligt drømt om at være selvstændige gårdejere, og de var ikke vilde med tanken om at binde sig så ufleksibelt til det lille mikrokosmos, som gården udgjorde.

Pengene var virkelig små i begyndelsen - der var ingen kassekredit - og det var med skindet på næsen, at forpagtningslejen blev betalt hver måned til Steens forældre. Men efter fire år kunne de købe gården, som dengang var på 40 ha og kostede lige under fire mio. kr. De startede med en opsparing på 11.000 kr. og havde med andre ord oparbejdet en egenkapital, der gjorde dem i stand til at låne pengene, fra stort set nul kroner, på bare fire år. Der blev også økonomisk råderum til nye mælkekvoter og lidt ekstra jord, så mælkeproduktionen kunne øges. Dengang kunne de drage fordel af, at man kunne få iværksættelydelse som nystartet selvstændig landmand. Både Steen og Ann fik ydelsen i de første tre år, hvilket gav dem økonomisk råderum til, at de begge var på gården, kunne have landbrugselever samt både bygge om, drive landbruget - og samtidig være en voksende børnefamilie, nu på fem medlemmer.

I 1996 og igen i 1998 byggede de om og fik rationaliseret bygningerne, hvilket gjorde, at Steen kunne drive gården alene. Jeg var med Steen ude at malke og kunne ikke lade være med at beskrive oplevelsen for mine (københavner-)venner bagefter som en virtuos

forestilling. Et produktionsapparat designet til at betjenes af én person, et naturligt anlæg for graciøsitet sammen med at alle arbejdsprocesser var så nøjagtigt indarbejdede, at jeg oplevede hele arbejdsgangen flød i en lang balletagtig dans uden pauser og uden bevægelser, der ikke var funktionelle.

Efter fusionen mellem Grindsted og Thise Mejeri i 1997 kom Steen også i bestyrelsen for Thise Mejeri. Ansvar for Thises udvikling synes at være en naturlig forlængelse af hans viden, engagement og interesse for verden uden for landbruget. En post, der bringer ham i kontakt med både eksporterhvervet, markedets strukturudvikling samt forskning og politik. Men selvom Thise kan fylde meget i hverdagen, så er der en god sammenhæng mellem arbejdet på gården og arbejdet med mejeriets udfordringer. Det er tydeligt under mine besøg, at Ann og Steen trives med at drøfte og diskutere disse i bund og grund politiske, etiske og ideologiske emner.

Driften på Jarmstedgaard er selvfølgelig præget af malkningens rutine og størrelsens fordele og begrænsninger. Markernes størrelse er i gennemsnit 2 ha, og den beskedne størrelse gør, at netop de maskiner, Jarmstedgaard har brug for, er billige at købe brugt, fordi strukturudviklingen har gjort dem overflødige i det øvrige landbrug. "Der er nogen af de der ting (maskiner, red.) der har vi egentlig haft en fordel af, at vi er blevet den størrelse, som ingen gider ha' maskiner til. Vi kan købe de maskiner, som er for gode til dem, der har 10 ha, men alt for dårlige og alt små til dem, der har 200 ha. Vi falder lige i det hul, jeg købte en næsten ny stubharve i Sønderjylland, det kostede lige så meget at få fragtet den herop (...) den var næsten ny. Men nu skal de have tre ekstra meter på hver side."

Ann har ikke været aktiv i gårdens drift i syv år, hendes udfasning begyndte, da de fik plejebørn, og i dag har hun fået deltidsarbejde i køkkenet på en nærliggende efterskole. Men for nylig brækkede Steen hånden, og så drev Ann gården et par måneder.

At rentabiliteten på så lille en ejendom er sund, er i sig selv bemærkelsesværdigt, men mest specielt er nok at året, indkomst og budgetterne, som Ann tager sig af, er planlagt efter, at der skal være plads til at rejse. I forlængelse af den tvivl, de begge havde om at binde sig til gården, har de to lavet en pagt om, at der hvert år skal være en langrendsferie om vinteren samt yderligere en fast rejse senere på året. Derudover sparer de op til hvert andet/tredje år at foretage en længere rejse. Det giver dem mulighed for at besøge datteren, som arbejder og bor i Indonesien, og Steens far og mor, som i en længere årrække boede - og stadig kører projekter - i Uganda. Vikarerne har været de samme i mange år og er fortrolige med driften, så det er trygt nok at forlade gården.

Da gården oprindeligt havde fungeret som bofællesskab for tre familier, og nu hvor børnene er flyttet hjemmefra, var det hensigten at leje en selvstændig boenhed ud. Men

børnene bruger deres gamle værelser som fjernlagre, og økonomisk er der ikke rigtigt behov. Så indtil videre ser de tiden an. Steen kan godt lide at bygge og vedligeholde, og gårdens udseende bærer i dag præg af, at byggeriet ligeså meget er en hobby.

I 2013 blev Steen valgt til "Årets Økologiske Frontløber" på Økologikongressen i Vejle. I begrundelsen for at vælge Jarmstedgaard sagde formanden for Økologisk Landsforening blandt andet:

"Han viser, at familiebruget stadig har en plads i det økologiske landbrug. Han beviser, at småt kan være godt, og at man hellere skal ekspandere i viden end i kapacitet og stressniveau."

Ann og Steen

Ann kommer fra Rungsted og har ingen familiære relationer til erhvervet. Hun blev alenemor som 18-årig og fortæller, at hun valgte landbrugsskolen, bl.a. fordi dér kunne hun have sin datter med. Hun nåede faktisk at få endnu en datter sammen med Steen, mens de stadig var elever på landbrugsskolen: "(...) så fik vi **det store værelse!**" Hun ville gerne have studeret biologi på universitetet, men hun var ordblind. Før landbrugsskolen havde hun boet i forskellige kollektiver og havde rejst rundt som backpacker i østen. Den første datters far gik på Åbybro, så hun vidste, hvad det drejede sig om, og syntes ikke, det var skræmmende at skulle til Nordjylland.

Men det tog hende rigtigt lang tid, før hun følte sig overbevist om, at landbruget skulle være hendes og deres levevej. Ann er med i en erfagruppe for kvinder i landbruget, hun er glad for det forum og har for længe siden accepteret, at ingen af de andre gider økologien. Ann har tidligere også været formand for skolebestyrelsen og er i dag med i bestyrelsen for den lokale Brugs.

Steens forældre har begge været markante personligheder i økologibevægelsen, og man hører stadig med jævne mellemrum Steens far, Aage, i radioen. Steen kan huske, at han var med sine forældre til den grundlæggende generalforsamling i Landsforeningen af Økologiske Jordbrug (LØJ) forløberen til Økologisk Landsforening. Men som ung var landbruget ikke noget naturligt valg.

"Jeg havde ikke nogen planer om at skulle være landmand (...) da jeg blev 18, tog jeg til København og arbejdede i et tømrerfirma, tjente nogle penge, jeg skulle ud at rejse. (...) jeg vidste ikke præcis, hvad jeg skulle."

Han var god til det boglige men kom ikke desto mindre på landbrugsskolen i Åbybro i 1987. Der var ikke noget forkromet overblik, som de begge siger. Både han og Ann er usikre på, hvornår valget blev taget om at være landbrugere. De tog praktikophold på

Steens forældres gård i 1989, men det var måske mest for at tjene nogle penge og komme ud at rejse sammen - på Jarmstedgaard kunne de jo bo billigt.

Som nævnt ovenfor er hovedprojektet på driftslederuddannelsen det øjeblik, hvor tanken om at overtage gården første gang blev et reelt livsvalg. De aftalte en prøveperiode på fem år, hvor de forpagtede og kunne afprøve om de trivedes - Steens forældre havde ikke travlt med at sælge gården. Både Steen og Ann mener, at den mulighed, de fik dengang, burde indarbejdes i generationsskifter mere alment.

"Det der med at man kan få lov at prøve først uden at skal købe, det er genialt."

I forlængelse af det fortæller Steen om en nærliggende gård, der er den første i Danmark, der prøver 'share-milking'. Det betyder, at en (ung) landmand lejer sig ind på en eksisterende gård, men selv kommer med og dermed ejer dyrene. På den måde kan man afprøve, om lysten driver værket, og afprøve sine kompetencer og evt. producere sig til en opsparing, der gør én i stand til at overtage en gård - en model, der er meget udbredt på New Zealand, og som Steen mener kan være en god løsning på generationsskiftet.

De er begge enige om, at iværksætterydelsen og landbrugsleverne var afgørende faktorer for at overtagelsen kunne lade sig gøre. I det hele taget synes de selv, at omstændighederne var usædvanligt favorable.

Da Thise og Grindsted blev fusioneret, kom Steen lidt modvilligt ind i bestyrelsen.

"Men er blevet rigtigt meget fanget af det, fordi meget af det... egentligt er det jo også meget politisk, i forhold til hvordan vi gør med hinanden, altså aftaler om hvad skal man egentligt betale selv, hvad betaler vi kollektivt, skal det fordeles pr kilo mælk eller pr andelshaver - der er meget politik i sådan noget, jeg har nok den der husmandsholdning, at vi er hoveder ikke høveder... men det er jo ikke alting man kan komme igennem med overhovedet og må indgå kompromisser... nu er det sådan, at hver gang vi får en 14-dages afregning, så koster de et administrationsgebyr på 500 kr., men realprisen er 700 kr. - så lige nu betaler de store til de små (...) men det er et spørgsmål om at bevare sammenholdet i mejeriet, at vi skal tage hensyn til hinanden" Ann supplerer: "Og det er **så** følsomt et område! Man tror, det er løgn! det er nok det, der ødelægger de fleste andelsbevægelser, det der med at begynde at pille på politikken."

Denne følsomhed illustrerer de gennem diskussionen angående 'logistik-tillægget', der har til hensigt at belønne de store producenter, fordi deres volumen gør mejeriet mere konkurrencedygtigt på markedet "Det er den eneste gang i mine ti år i bestyrelsen, hvor vi nogensinde har stemt, og det drejede sig om at fordele 200.000 kr. anderledes mellem andelshaverne, end vi plejede at gøre. (...) Man vrider sig, når man skal sidde der

og skal beslutte sig på andres vegne og deres økonomi....og også lidt ens egen, for hvis det nu bliver så slemt, at de smutter, at så vil de ikke være med i Thise, hvis de skal have 15 øre mindre."

Så det er også med en hørbar tilfredshed at Steen siger: "... men vi har altid kunnet snakke os til det."

I de samme ti år er Thise vokset enormt. "Dengang jeg startede i bestyrelsen, var omsætningen på 60 mio., i dag er den på 600 mio. - det er mærkeligt."

Jeg spørger, om forholdet til storebroderen Arla. Steen husker, at Thise støttede en kampagne fra Dyrenes Værn om at få kørerne på græs ved at vise kampagnemateriale på mælkekartonerne. Der blev mejeriet indkaldt til en kæmpe skideballe hos Landbrug & Fødevarer, det var Dansk Kvæg, der var helt oppe i det røde felt. Men forholdet er nuanceret.

"Der er decideret Arlabønder, der kommer til os og siger, I må **aldrig** stoppe, det siger de selvfølgelig, fordi hvis ikke vi er på markedet som en konkurrent, så ryger afregningsprisen ned - dengang hvor vi havde betalt bedre pris to år i træk, så steg Arlas afregningspris med 14 øre."

Men Steen nævner også den baggrund, at mange mælkebønder frygter udenlandsk konkurrence. Flertallet af mælkebønder synes, at det er vigtigt, at kølediskene i butikkerne har dansk og ikke tysk mælk stående, og det er Thise også en garant for.

Men aktuelt er der faktisk uro i andelshaverkredsen, ophøret af mælkekvoten 1. april næste år betyder, at flere af de større producenter har valgt - eller blevet tvunget af banken, siger mange - at lægge tilbage om til konventionel produktion.

"..men der er også nogen af dem, der har banken pustende i nakken, og det må man jo også respektere.."

Det giver et potentielt stort mælkeunderskud i mejeriet, men her håber Steen, at et midlertidigt samarbejde med Naturmælk i Sønderjylland eventuelt kan komme i stand, da de har overskud af økologisk mælk.

Ann forklarer de aktuelle brydninger sådan her: "Men der findes jo mindst to slags økologer i Danmark, der findes dem af den gamle ideologiske garde, som vi er den del af, og dem er der også nogle nye af, men så findes der også alle dem, der har kunnet se, at det var en god forretning (...) for nogle af dem, der bliver de flyttet mentalt oven i hovedet også, men for nogle er det bare en god forretning, og de vil jo holde med deres bank, at det skal være økonomisk rentabelt, og nogle af dem er kommet med i Thise."

Arbejdet med at udvikle Thise og samtidig bevare værdigrundlaget i den voksende andelsvirksomhed tager meget af Steens tid; telefonen ringer jævnligt fra andre bestyrelsesmedlemmer eller andelshavere, og balancen mellem kollektiv og idealer, de økologiske værdier og økonomiske rationaler er en konstant udfordring. Steen har spillet volleyball i mange år, men siden han brækkede hånden, er han ikke kommet i gang igen - nu er Thise verden udenfor. "Nogle gang kan man godt blive lidt blind, når man har siddet der i mange år (bestyrelsen, red.) så tænker man mere på Thise end sit eget..."

Jarmstedgaard præges altså af skæbnefællesskabet med Thise, men i høj grad også af en - for erhvervet lidt usædvanlig - rejselyst. "Det er et must, at vi **skal** ud en uge om året og stå på langrendsski, og det er et **must** at komme af sted om sommeren mindst en uge og det er et **must** at komme af sted nogle weekender (...) og så engang hvert andet, tredje år tage en længere ferie...for man er her jo fame altid.", siger Ann. Steen supplerer "(...) med den her bundethed til daglig, så er det jo utroligt vigtigt, at man kan sige, at den der weekend der skal vi af sted."

Produktionen er indrettet herefter, sådan at alle kælvningerne kommer inden for en tre måneders periode, det betyder, at der er et halvt år, hvor driften barer kører på den samme måde, og vikaren ikke burde stå overfor de helt store udfordringer.

Interviewet fra Jarmstedgaard suppleres med Thises salgs- og marketingsdirektør Mogens Poulsen.

Thise fejrer i 2013 25 års jubilæum og kan se tilbage på en svær, men succesfuld kamp for at etablere sig på det danske mejerimarked. Thise vil altid have en plads i dansk landbrugshistorie, mener de i hvert fald selv, som de, der i samarbejde med FDB (COOP) gennem kampagnen 'Økologisk discount' i uge 29 i 1993 gjorde økologisk mælk til et almindeligt dagligdags produkt.¹ I dag er mejeriet Danmarks andet største mejeri og leverer ca. 2 % af den samlede mælkemængde og 25 % af den økologiske mælk i Danmark. Mejeriet er altså langt fra nogen jævnbyrdig konkurrent til Arla. Men hverken Steen på Jarmstedgaard eller Mogens på mejeriet ser Arla som en decideret konkurrent og nævner begge, at de har et udmærket samarbejde med storebroderen. Desuden er det begrænset, hvor meget de må snakke sammen med Arla på grund af konkurrence-regler/karteldannelse.

Men Thise har udvidet kraftigt de seneste år og eksporterer nu til en lang række europæiske lande - senest kunne man i radioen høre, at Thise var på vej ind på det kinesiske marked.

¹Som nævnt under Svanholm har jeg skrevet en række blogindlæg om økologiens historie i Danmark. I det indtil videre sidste kapitel er historien om uge 29 og interviews med centrale aktører i COOP. Se [stofskifte.blogspot.dk/økologiens historie del 4](http://stofskifte.blogspot.dk/økologiens-historie-del-4)

I forbindelse med mælkekvoternes ophør 1. april 2015 er der 10 store andelshavere, der melder sig ud, og det har givet lidt uro. Med alle de forandringer, der er sket og skal ske, mener Mogens, at tiden er inde til at sætte fokus på mejeriets identitet og fremtid.

"Hvorfor blev Thise overhovedet dannet, skabelsesberetningen, vores egenart eller DNA", som Mogens formulerer det. Han mener, at det er essentielt for Thises overlevelse, at mejeriet ikke udvikler sig til et slags mini-Arla. "Jeg ved professionelt, at det, der sælger Thise mejeri, er, at vi har nogle stærke landmænd, der brænder for det her projekt (...) det forhold, og det er også noget, jeg fortæller de tyske og svenske kunder, at vores landmænd ikke bare lever op til de europæiske eller danske økologiregler, at de har nogle andre målsætninger, visioner, sætter barren højere, udfasning af antibiotika, sanering for paratuberkulose, klimaplaner, jeg kan se det på dem, jeg fortæller det til, det er det, der gør indtryk (...) de stærke historier, det er det, der er Thise mejeri. (...) Der føler jeg nok, at vi står i en brydningstid her på mejeriet."

Men rækker det også til at holde sammen på andelshaverne, hvis de kan få en bedre afregningspris hos Arla? Hvilke, hvis nogen, kriterier er der for de nye andelshavere?

"Vi er et holdnings- og værdibåret fællesskab - forståelsen af nødvendigheden af at landmændene også yder et bidrag, det er der, det hele starter, og der det slutter. (...) Vi har tre faktorer, hvoraf de to tangerer til det politisk ukorrekte, det ene er den geografiske placering i forhold til der, hvor vores mælkebiler kører, den anden er rent racistisk, er det sortbroget eller jersey-mælk vi har mest brug for, og den tredje er sindelagskontrol, er det mænd og kvinder af den rette støbning med hår på brystet, som ikke løber skrigende væk, når vi her i nogle år har ligget under Arlas mælkepris. (...) Vores konkurrencedygtighed er på en eller anden måde deponeret i Arlas bestyrelse."

Vi kommer også ind på det Arlahad, der eksisterer blandt forbrugerne, og som også kommer Thise til gode.² I landmandskredse husker man Hirtshalssagen, men blandt forbrugerne har Muhammedtegningerne været betydeligt mere profileret. Mogens fortæller, hvordan han helt konkret oplevede, at rigtig mange blev vrede over, at Arla gik ud og undskyldte Muhammed-tegningerne i Mellemøsten. Dengang var der flere mælkeproducenter, der alene af den grund sonderede muligheden for at lægge om og blive andelshavere i Thise.

"Nu får vi en helt ny bølge af henvendelser, fordi det er kommet frem i Akkaris bog, at Arla har været ude at give penge til både... var det Hamas og Hitzbutariah, ikke alene

² I DRs fjernsyns-serie: De byggede Danmark, kommer manden bag MDs - forløberen til Arla - ekspansion og forretningsstrategi Knud Erik Jensen selv ind på, hvordan danskerne har mistet sympatien for mejeriet.

ude at sige undskyld (...) det er en hel ny forbrugerkreds (...) Muhammed-tegningerne, det har rykket ved forbrugerbalancen.", konstaterer Mogens.³

Her fortæller Mogens sin yndlingshistorie om en andelshaver, der på sin charterferie til solkysten havde taget sin Thise-t-shirt på på stranden og hvordan at den virkede som fluepapir på de andre danske badegæster:

"(...) 'kommer du fra Thise, vi køber udelukkende Thise, nej hvor er det godt'. Det er en fantastisk oplevelse for en landmand."

Mogens kan relatere til oplevelsen og fortælle historien med en vis troværdighed, han har selv et langt liv som mælkeproducent bag sig og var også med i Jordbrugsstudiegruppen. Men i Thise er man bevidst om historien 'Det er Arlas fortjeneste, at der er så meget økologi. Fordi de bestemte sig for aldrig at mangle økomælk, efter at de ikke havde kunnet følge med efterspørgslen i 1995 - så gav de økologiomlægningstillæg, og deraf kom den store omlægningsbølge' - med andre ord, det er Thise, der var foregangsmejeri og hovedsagligt høster anerkendelsen, men det var og er Arla, der står bag langt den største del af økologien i Danmark.

Thise er kendt, både blandt forbrugere og i hele mejerisektoren, som særdeles innovative. En lang række nye mejeriprodukter og smagssammensætninger har set dagens lys i kraft af Thises stærke fokus på at eksperimentere. Hele 13 mejerister er ansat til at udvikle nye produkter og skabe værditilvækst. Mogens nævner selv:

"Vesterhavsosten, en ost med terroir, hvor du kan smage vinden, saltindholdet og jordbunden, og hele kulturen er repræsenteret; det er også fremtiden for os at differentiere os, (...) noget, der knytter landmanden sammen med produktudviklingen... der ligger rigtig meget ude hos landmanden, det er ikke bare økologisk mælk, vi henter derude."

Det fremgår også af mejeriets værdi-kodeks, som kan læses på hjemmesiden:

"På et internationalt marked, hvor en stadig større del af handelen med mejeriprodukter sker mellem stadig større nationale og multinationale udbydere og aftagere, er Thise Mejeris overlevelseshancer afhængige af mejeriets manøvredygtighed !" (thise.eu)

³ "Den tidligere prædikant Ahmed Akkari påstår i en ny bog, at den danske mejerigigant Arla under Muhammedkrisen betalte et »betydeligt beløb« til islamister for at slippe ud af forbrugerboykot. Arla ønsker ikke at kommentere oplysningerne i bogen. (...) Det er nemlig ikke kun af Akkaris bog, at det fremgår, at Arla havde lavet en aftale om at donere penge efter konferencen i Bahrain. 6. april 2006 udsendte mejerigiganten selv en pressemeddelelse om, at »smør og ost fra Arla Foods har fået et comeback i 3.000 butikker og supermarkeder i Mellemøsten«, hvorefter Arla i en bisætning stilfærdigt konstaterede: »Desuden har Arla besluttet at støtte aktiviteter, der kan skabe større forståelse mellem verdens religioner og kulturer.«" 4. april 2014 Berlingske Tidende. <http://www.b.dk/nationalt/akkari-bog-arla-betalte-sig-ud-af-muhammed-krise>

1. april 2016 gik Mogens af som salgschef for Thise, og i forlængelse af denne afhandlings fokus er det interessant at notere sig, at et af Landbrug & Fødevarers nyhedsmedier i den forbindelse skrev:

"Historien er længere end vanlige foodculture.dk-artikler, fordi vi mener, at historien om Mogens Poulsen er en historie, der er værd at fordybe sig i." (foodculture.dk 10/5/2016)

Ejerskab

Jarmstedgaard er et lille selveje med en arbejdsdeling, der har været typisk i dansk landbrug siden 1960'erne: En hjemmegående og en, der bidrager med indkomst udefra. Det er en altså en enmandsbedrift, selvom det ikke er uvæsentligt at påpege, at gården faktisk i en lang årrække var indkomstgrundlag for både Steen og Ann. I takt med at børnene flyttede, kunne den hjemmearbejdende forretningsmodel udbygges ved at have plejebørn. Produktionen er designet til, at én mand eller kvinde kan udføre alle arbejdsgange, og da Steen brækkede hånden, kunne Ann overtage driften. De har begge grønt bevis, og Steen har derudover evner til at foretage den meste vedligeholdelse af både maskiner og bygningsmasse på gården.

Steen og Ann ligger ikke skjul på, at de desuden nyder godt af Steens fars kompetencer, indsigter og netværk med hensyn til kvægdrift. Aage Dissing kommer desuden gerne ud og giver en hånd med.

Ejerskabet går videre ind i mejeriselskabet. Steens bestyrelsespost gør, at driften, afsætningen og markedets udvikling er bevidstgjort på en meget nærværende måde. Alle de teoretiske karakteristika ved EVP'en er til stede på nær en kulturel interessant afvigelse: der sondres tydeligt mellem arbejde og rejser.

Selvejet er ikke truet for Steen og Ann, gården er næsten gældfri. Ligesom med analysen af Tinggårds produktionsmåde ovenfor har det positive i sig selv en skyggeside, hvilket berøres i analysen herunder.

Det politiske

Det politiske fylder, som man kan forvise sig om ovenfor, rigtigt meget i gårdens selvforståelse. I interviewene er der meget ideologi og meget mælk blandet ind i værdierne. Ved mange af de samtaler, jeg ikke optog, kom også bredere politiske rammevilkår under behandling, men centralt for Jarmstedgaard står de små brugs vilkår.

"... jeg ville i hvert fald ønske, at det ikke var sådan, at den store størrelse satte begrænsningen for de små. Ved at f.eks. at vi skal overholde... hvis vi kun har 400 tons gylle om året, vi skal køre ud, så kunne vi nemt finde de regnvejrskørsdage, så kunne vi stadigvæk køre ud med bredspredere, der spreder det i sådan en bue ud, det gør man i regnvejr, så er der ikke noget problem, så er der ikke nogen fordampning. Så lavede de

regler, fordi at landbrugene blev større, og der ikke var regnvejrsdage nok, så skulle det køres ud med slanger. Så blev landbrugene endnu større, så var der alligevel for mange tørre dage, og det kom til at ligge for meget ovenpå, så blev det til at så skulle det fældes ned i jorden. Og hver gang, man laver sådan nogle miljøforbedringer, så laver man egentligt noget, som er... vi kørte jo fint med et meget miljøvenligt landbrug (...) man skal bruge enormt meget energi på at producere nye maskiner, og de er meget dyre at køre med, det kræver meget mere trækraft, og det flytter sig i forhold til jordstrukturen. Og det synes jeg er en stor fejl, at man ikke kan sige, at der er landbrug nede i den her størrelse, I behøver ikke at følge helt de samme miljøregler."

Blandt mælkeproducenter, lige som blandt andre animalske produktioner, er der en række husdyrsygdomme, som spøger. Tænk blot på den store mund- og klovsyge katastrofe, der ramte britisk landbrug i 1990'erne. Steen forklarer, hvordan at Thises forsøg på at sanere sygdommen paratuberkulose ud af staldene også har en politisk dimension. Det koster andelshaverne en million og er en fælles beslutning, som alle 85 deltager i. Denne type sanering kan ikke lade sig gøre i den konventionelle sektor, fordi strukturudviklingen betyder, at besætningerne oftere bliver tilføjet nye køer og dermed nye smitekilder. Der har man ikke tid til at øge besætningen internt. Det er præcis den problematik, der også gør sig gældende i forbindelse med bekæmpelsen - eller den manglende bekæmpelse - af MRSA-smitten, mener Steen. I det hele taget har Steen ikke meget godt at sige om den måde, der drives svineproduktion på i Danmark

"Jeg har svært ved at forstå, hvorfor vi skal være det her gennemløbsland for foder, der kommer væltende ind udefra, og det gælder både svine-, mælke- og hønseproduktionen. (...) Sådan rent produktionsmæssigt, hvorfor skal vi døje med alt det gylle. Hvis man ikke kan på sin egen jord dyrke nok foder, så må man have for mange dyr. Og det accepterer vi bare helt, at det er et stort eksporterhverv at have svineproduktion, på trods af at vi lægger flere hundrede tusind hektar øde med genmodificeret soya i Argentina og Brasilien, for at vi kan sælge nogen svin til japanerne, og det eneste, vi ender med her, det er at der bliver kørt for meget gylle ud, og det gør der jo, man kan sige, det bliver et eller andet sted af, når der ikke kan dyrkes nok foder på jorden fra det gødning, vi giver fra dyrene, og der hele tiden skal hentes mere ind, så kommer der jo hele tiden ny energi til jorden og det forsvinder et eller andet sted nedenunder.....Og det er det, som Landbrug & Fødevarer forsvarer...det er en stor fejl. (...) De kører deres eget løb."

På det lokale plan forklarer Steen, at Jammerbugt kommune er en rigtig landbokommune" (...) der bliver taget **rigtigt** meget hensyn til (landbruget, red.) ...så meget at man ind i mellem kan være uenig i hvordan den kommunale forvaltning, om hvordan de giver miljøtilladelser ...her er de **overordentlig** erhversvenlige (...)"

Ann og Steen skelner dog i deres opfattelse af det politiske mellem det lokale niveau på, hvor landbruget kan opfattes positivt og det nationale niveau, hvor den samme argumentation lyder falsk i deres ører.

"Men på landsplan der har jeg det rimeligt skidt med den imagekampagne, de kører. Jeg synes, der er en meget meget stor forskel mellem det glansbillede af de fremtidsplaner, som den her imagekampagne viser, og så det jeg ser. Jeg ser tonsvis af døde majsstubbe, der bliver sprøjtet ned med Roundup, der ligger bare hele vinteren (...) jeg synes, der bliver sprøjtet mere og mere om efteråret...man kan sige meget om de her randzoner, om de virker eller ej, men hvis der løber vand i grøften, så er det fuldstændig ligegyldigt, om det er et naturligt vandløb, eller om det er en kanal, du selv har gravet (...) hvis man skal forhindre, det ender ude i fjorden til sidst. Og det er lidt sådan nogle ting... altså de kampe, de tager... det er sådan nogen underlige enkeltsager, de kæmper om." Ann fortsætter: " Jeg synes, det er bønderne selv, ik'. Bare alt det her Bæredygtige Landbrug, deres fuldstændigt forfejlede politik eller holdning. (...) Der burde komme en eller anden og sige, det er forbudt at kalde det det..."

Hvad mener I fremtiden bringer?

"Det kommer enormt meget an på, hvad der sker lovgivningsmæssigt." siger Ann til slut.

Det økonomiske

Økonomisk går det rigtigt godt på Jarmstedgaard - og i Thise. Ved efterfølgende besøg på gården i 2015 og 2016 går det endnu bedre. Der er en størrelsesøkonomisk fordel i at være lille, hvis de vilkår og behov, som Steen og Ann producerer under og med, kan opfyldes. Der er på Jarmstedgaard den samme 'tæring efter næring' indstilling, som vi mødte på Tinggård. Gårdens produktion er bygget op i takt med, at de selv har kunnet følge med økonomisk. De økonomiske dispositioner på Jarmstedgaard afspejler nogle andre livsvalg og kulturelle normer, men princippet er det samme. Investeringer i driften har det primære mål, at omsætningen skal give plads til den balance mellem arbejde og ferie, der ønskes, samt at de på længere sigt at blive økonomisk uafhængige.

"Vi har hele tiden haft det mål, at vi gerne ville være gældfrie, så når vi nu når pensionistalderen, så ville det være dejligt, hvis man kunne leve af relativt lidt... vi har ikke afdragsfrie lån, vi betaler sgu alt det, det der skal betales. (...) Selv her i krisen har vi klaret os godt" forklarer Ann og vurderer, at de vil være helt gældfrie om 10 år.

Det er meget almindeligt i landbruget, at gården samtidig også fungerer som pensionsopsparing. Når den tid kommer, hvor Steen og Ann gerne vil sælge, er prisen

vigtigere end køberen. Det vil sige, at det ikke er noget kriterium for dem, at de næste landbrugere på Jarmstedgaard er økologer. "Hvis Steen har arbejdet 80 timer om ugen i 20 år, så er det da kun rimeligt, at vi får det, den er værd." Jeg får senere indtrykket af, at mødet med den nye vikar (se Bilag 3) har flyttet lidt på den holdning.

Det kulturelle og sociale

"Vi er med i Familiebruget (L&F red.), vi står som passive medlemmer. Altså ØL er vores forening, Familiebruget er dem, der laver vores regnskaber, den eneste årsag til, at vi er passive medlemmer, er faktisk, fordi så kan jeg få Landbrugsavisen, og jeg føler mig lidt forpligtiget som bestyrelsesmedlem til at følge med i, hvad der står."

"Og så regnskabet", tilføjer Ann. Her følger en lang snak om regnskaber, skemaer til gødningsregnskaber, enkeltbetaling og hele den bureaukratiske mølle. I starten lavede Ann det hele selv, og hun skønner, at hun kunne nok godt selv lave det, men det ville være dyrere end at få en i Familiebruget til at gøre det. "(...) computerprogrammet, man skal bruge, er så dyrt, at det er billigere at få en konsulent til det. (...) Men egentligt er jeg lidt irriteret over at have sluppet det... fordi jeg ville faktisk gerne lave det selv, for så har man lidt føling med det (...) nu må jeg bare acceptere, at sådan er.. (det)"

Steen forklarer, hvorfor han er begejstret for sharemilking-modellen og synes, at det er en model, der burde få større kulturel og erhvervspolitisk opmærksomhed: "(...) hvor de kan komme ind i det, afprøve om de dur til det. Hvis man kunne fremme nogle modeller, hvor man også kunne få lov til at starte op på nogle mindre gårde... Vi tænker så konventionelt i forhold til generationsskifte, der er mange andre måder at gøre det på, men det er mere opdragelse, at lære konsulenterne at bruge noget andet (...) Det flytter sig... jeg tror, det kommer af sig selv, men selvfølgelig at lægge gode eksempler frem, hvis man kunne læse gode eksempler i Landbrugsbladet, sådan her gør man, se de to her arbejder sammen, se deres økonomi sådan og sådan eller vise, det her er en god måde at komme i gang på....det har jo været forbudt at sige, at man tjente penge, hvis man var lille."

Citatet fra overskriften til afsnittet om de sociale og kulturelle rammevilkår, om at naboen mener der er pænt inde ved siden af, kommer fra Jarmstedgaard. Der er ikke givet plads i denne afhandling til at behandle de visuelle udtryk, moderne landbrug har eller særskilt at perspektivere naboer og lokalsamfunds holdninger til landbruget herunder æstetikken i landskabet. Men bygningsmassens udseende har givetvis den eksternalitet, at den udøver indflydelse på ejendomspriserne på landet, og i forlængelse heraf har de små gårde den fordel, at produktionsapparatet - og de mindre markers mosaikkarakter - harmonerer med mange menneskers forestilling om, hvordan de gerne ville have, at landskabet så ud. Det lille landbrug har dermed udover denne økonomiske eksternalitet også en kulturel

resonans i befolkningen, der ikke kan operationaliseres i analysen, men alt andet lige må give disse landmænd og deres familier en fornemmelse af kulturel accept.

Produktionsmådeanalyse

Jarmstedgaard er et familiebrug med selveje, hvor landmanden både besidder og udfører alle de arbejdsprocesser, der indgår i produktionen. Ejerskabet udvides til afsætningsleddet i form af andelen i Thise mejeri, her endvidere en konkret medbestemmelse i form af bestyrelsespost. Når der kun er en ansat på bedriften, der varetager alle arbejdsfunktioner, stiller det nogle særlige krav til landmandens indstilling til balancen mellem arbejde, fritid og ferie. Hvor gården kan siges at udfolde en meget tydelig variant af EVP'en, er det dog bemærkelsesværdigt, at her indgår arbejde/fritid i en meget bevidst italesat modsætning. Det er dog ikke i den daglige praksis sondringen sker, det er på nogle særligt markerede tidspunkter.

Funktionskravene i den produktionsmåde, der realiseres på Jarmstedgaard, er indlejret i to særlige rammevilkår, der vanskeliggør et generationsskifte.

Jarmstedgaard overlever driftsformmæssigt i marginen af erhvervet. De fleste andre brug på denne størrelse er deltidsbrug eller hobbylandbrug. Der er ikke mange eksperter, der spår denne type bedrift nogen fremtid, og derfor bliver der heller ikke forsket i de særlige problematikker/ potentialer, som små brug har, eller udviklet nye maskiner/redskaber til deres behov. Der bliver ligeledes heller ikke i landmandsuddannelsen givet nogen opmærksomhed til denne type brug, hvilket også eroderer rekrutteringsgrundlaget.

Det er altså tvivlsomt, om der er nogen til at videreføre denne produktionsform, som også Kent på Tinggård pointerede. Dertil kommer finansieringen af et generationsskifte. Steen og Ann har kunnet overleve så længe og så relativt økonomisk succesfuldt, bl.a. fordi de i opstartsfasen levede nøjsomt og udviklede driften med økonomisk mådehold og dermed økonomisk uafhængighed, som i øvrigt kendetegner flere af brugene i afhandlingen. Men nogle af de vilkår er væk for den næste generation. Det er tvivlsomt, om rentabiliteten kan bevares med den jordpris, den næste ejer skal betale, og der er formodentlig heller ikke en finansiell partner, der vil låne penge til en ny ejer, der vil fortsætte produktionen i samme leje. Hvis produktionsmåden skal kunne reproducere sine forudsætninger i dette eksempel, må generationsskiftet sandsynligvis foregå på en anden måde end ved et konventionelt køb/salg, enten i form af selskabsdannelse eller nye finansieringsformer.

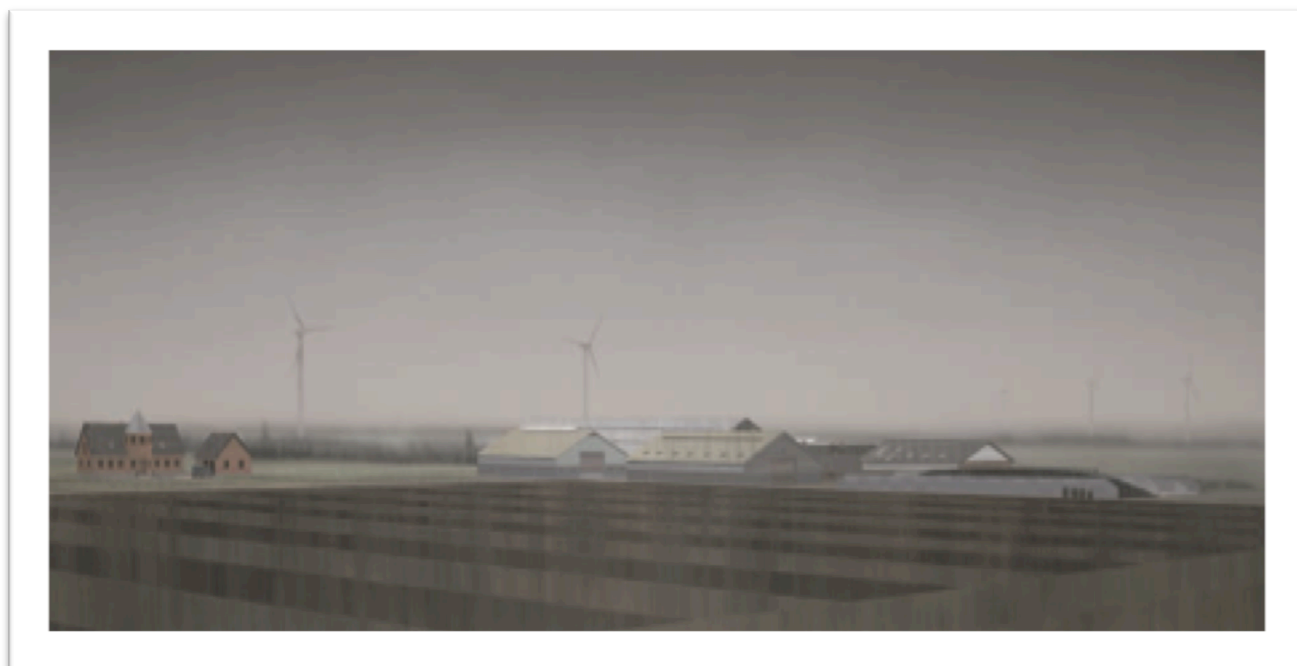
Sandsynligheden for det afhænger muligvis af den anden særlige omstændighed ved Jarmstedgaard. Gården er andelshaver i et lille, men holdningspræget mejeri, som aftager produktet. Dermed er produktionsmåden afhængig af - men påvirker også selv -

mejeriets ideologi, der tilgodeser små bedrifter og historien om sammenholdet bag andelsbevægelsen. Hermed har produktionsmåden en særlig ideologisk ressource, som rækker udover både gården og mejeriet og henter sin reproduktionsevne hos forbrugerne. For hvis Steen og de andre små andelshavere forsvinder, vil også Thises fortælling forsvinde, vurderer salgs- og marketingschefen.

Det er yderligere værd at nævne, at som konjunkturerne lige nu materialiserer sig, er det kun mælkeproduktion, der giver mulighed for en fuldtids enkeltmandsbedrift.

Tentativt kan man konkludere, at den type produktionsmåde, som Jarmstedgaard repræsenterer, nok er i stand til at reproducere sin praksis og tilmed have et ganske solidt økonomisk afkast, der gør ejeren i stand til at producere uden gæld og holde lange ferier; men at strukturudviklingen og samfundets politiske og økonomiske prioriteter eroderer muligheden for at praksissen kan videreføres efter et generationsskifte. Den kulturelle bevægelse, der har været i befolkningen over de senere år med øget fokus på kultur, kvalitet og værditilvækst kan dog siges at trække i den modsatte retning. Det springende punkt for produktionsmådens overlevelse, er om disse tendenser transformeres til nye uddannelses- og finansieringsformer. Der er i øvrigt her nogle klare paralleller til generationsskiftet i statshusmandsbruget i årene efter 2. verdenskrig. Hvor brugene i den første generation havde måttet tage arbejde uden for sin egen bedrift, helt efter hensigten med oprettelsen af statshusmandsbrugene, havde de i vid udstrækning kunnet fungere som fuldtidsbrug i den næste generation (eller sidste halvdel af arbejdslivet for første generation), hvorimod den generation, der fulgte, ikke kunne forrente den øgede mekanisering (se f.eks DLH 1988:290-91).

Kulturel Ekskurs #5: Billedkunstnerne og landbruget

Allan Otte: Everything is good here 2005

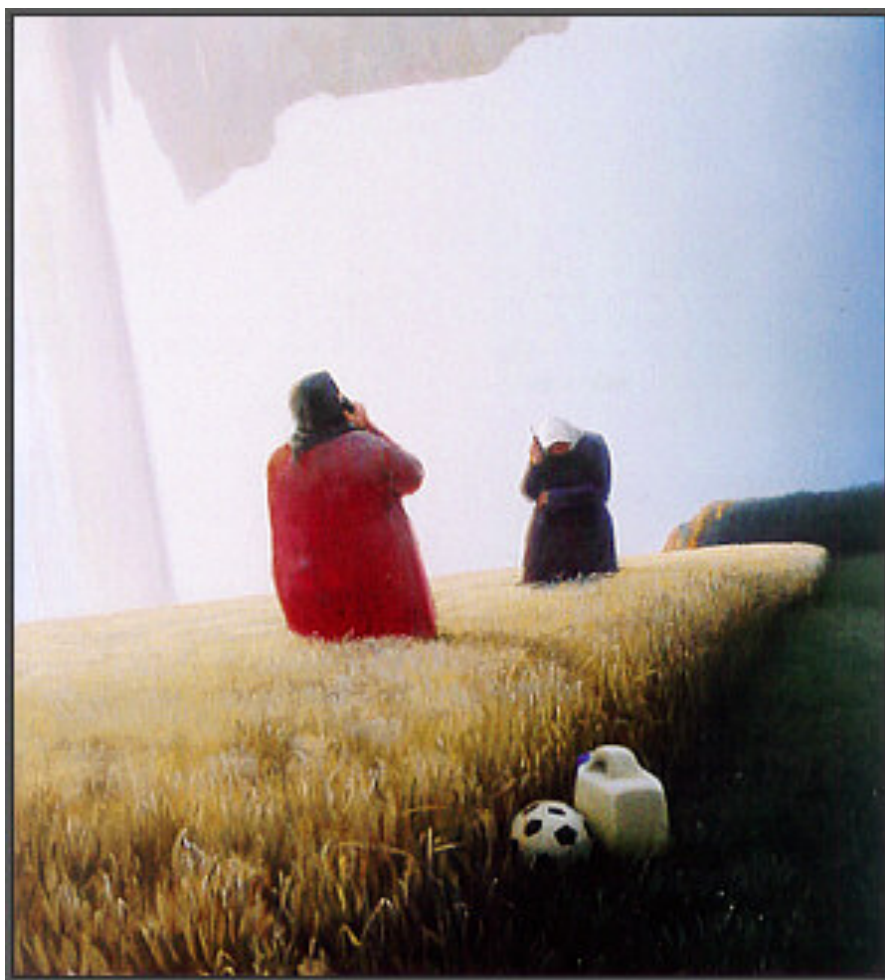
Allan Otte (1978) er aktuelt den mest brugte billedkunstner, når forskere og meningsdannere ønsker at bruge et maleri til at illustrere landbrugets virkelighed. Særligt hans billede 'The Great Divide', som findes i to udgaver, har været populært i foredrag og præsentationer. Det og hans øvrige billeder synes at ramme en visualisering, der fanger stemningen på landet. Allan Otte er selv landmandssøn og opvokset i nærheden af Aars i Himmerland. Hans malerier er synteser af fotografier; han væver sammen på sin computer. Fotografierne har han selv eller hans venner taget ude på landet. Den færdigredigerede computercollage af billeder bliver projiceret op på et lærred. Resultatet er en realisme, der i sin naturo lighed med noget, man kender, virker umiddelbart troværdigt; mens både de forskellige lag i billedet og Ottes særlige maleteknik skaber et foruroligende skær af uvirkelighed, uvished og umenneskelighed. Der er aldrig mennesker i rammen. I et interview fortæller han om billedet herover:

" >Hvad med titlen Everything is Good Here? Den virker lidt ironisk?< " Ja. Og så alligevel er det måske bare en konstatering af, at det er godt nok, når det ikke kan være anderledes. Billedet afspejler bare, hvordan jeg selv ser på det. Sådan som jeg kender det eller har oplevet det. Men nogle af malerierne er selvfølgelig kraftigt iscenesatte og tilført en eller anden form for dramatik eller en bestemt atmosfære, som måske ikke ligefrem er socialrealistisk men mere en filmisk eller scenarisk måde at arbejde med motivet på. Mit udgangspunkt er altid en lyst til at lave billeder. Det er aldrig et socialt eller politisk ærinde, der driver mig, og malerierne skal ikke nødvendigvis opfattes så

kritisk, som jeg godt ved, mange gør. Det er jo sådan udviklingen er. Jeg ved for eksempel, at i april måned var der 600 landbrug på landsplan - det er 10 % af de eksisterende landbrug - som drejede nøglen om. Der blev lukket og slukket, og så blev de opkøbt af større gårde. Så landbrugene bliver lagt sammen i kæmpestore produktioner, hvor alting netop er mekaniseret og industrialiseret. Jeg ser meget mine motiver som et scenarium, man opstiller, hvor der kan udspille sig eller har udspillet sig en historie eller handling. Samtidig synes jeg, at jeg for det meste registrerer det ret nøgternt." (Krestina V. Skirl og Mette V. Mortensen/ Allan Otte 2006)

I andre af hans billeder ser man traktorer, der er kørt fast, sammenfaldne forladte landbrugsejendomme og moderne landbrug, der ligner hightech storbyarkitektur.

På Hjørring kunstmuseum hænger to andre moderne landbrugsskildrerer. Jeg har selv brugt billedet: 'Telesnak i kornmark' af Poul Anker Bech (1942-2009) som illustration til mine præsentationer, fordi jeg synes, det indeholder flere af de modsætninger, der præger 'landbrugslandet' Danmark.

T

Telesnak i kornmark, Poul Anker Bech 2004

Billedet rummer mange symboler, jeg ikke vil fortolke her, blot det ene, at uanset om man vil tillægge tørklæderne en politisk holdning eller ej, så kan placeringen af figurerne ses som det overgreb, landmændene føler og mærker: vi - os der taler om landbruget - tramper rundt i deres levebrød. Også Poul Anker Bech er barn af landet og har hele livet haft landbruget tæt på livet. I sine erindringsnoter skrev han kort før han døde,:

"Der var også nogle år, hvor jeg ville være landmand. Denne interesse blev i starten næret af romantiske forestillinger. (...) Jeppe Aakjærs digte gjorde også sin virkning med sit fortrolige udbud af husmandspoesi. Spændingen mellem højromantikken og Aakjærs radikalisme vidste jeg ikke noget om, så sammenblandingen generede mig ikke. Under alle omstændigheder, jeg besluttede mig til at stile mod at blive landmand. Og hvorfor så ikke gøre noget ved sagen? Jeg begyndte at gå til dyrskue, ikke for at møde mig, men for at studere avlsdyr, kvægracer og forædlingsresultater. Jeg hørte på landbrugstekniske foredrag på Taars Hotel ("Biografen" havde nu fået sin egen bygning!). Jeg lagde an til små kontrollerede markforsøg. "Kontrol-Peter" fik oprejsning for sin "kunstkritik", idet jeg nu levende interesserede mig for mælkeprotein, fedtprocenter og ydelsesmængder.(...) For som tiden gik, svandt husmandsromantikken lidt efter lidt til fordel for en mere fremadrettet og videnskabelig interesse i landbruget. Det forekom mig, at jeg kunne slå mange fluer med et smæk, ved at blive uddannet som landbrugskandidat på Landbohøjskolen. Det var jo ikke noget vildt bud. Også Bjørnsons "gut" kom jo på landbrugsskole. Og så var man alligevel lidt mere med på toget, som kørte vestpå i fremskridtets navn. At ende som forarmet husmand på Barholt mark blev mere og mere skræmmende i lyset af lamperne fra den moderne udviklings forbrugerfest. Man blev bange for at blive ladt tilbage her østpå, når hele verden efterhånden var kommet i bevægelse" (poulankerbech.dk)

Mange af Bechs billeder indeholder en modsætning mellem landets og naturens konkrete realisme og kunstens abstrakte referencer. Modsætningen afspejles i skarpe kontraster, malerier med fotorealistiske elementer ved siden af 'ufærdige' og paletagtige farveklatter, himmel og land står i skæve forhold til hinanden, alt sammen noget der giver det samme indtryk som hos den yngre Otte: Et kodet, usikkert og fremmedgørende landskab.

En tredje fortolker af landbruget, der også hænger på Hjørring Kunstmuseum, er svenske Folke Lind (1931 -). Mange af hans værker er blevet til i det Nordjyske, og hans billedunivers rummer sammenstødet mellem natur og kultur, særligt dyrenes nyskabte funktionalitet. I omtalen af en tidligere udstilling i Hjørring stod der:

"En ny socialrealisme er på vej ind i kunsten. Folk er på udkig efter ting, der siger noget, udtrykker en holdning hos kunstneren til tidens problemer. En række svenske kunstnere

sætter fokus på aktuelle emner, som forurening og vold, kampen for det daglige brød, alt sammen ting, der træder frem i verdensbilledet (...)" (katalog).

Folke Lind: Forsøgsdyr. Hjørring Kunstmuseum

Nygaard april 2014

Djursland
AP pension Aps
Konventionel
293 ha
400 malkekvæg
Egen vandboring

Maskiner: under etablering.
Ansatte: Jakob og 4-5 ukrainere + dansk driftsleder, endnu ikke fundet.

Produkter: Mælk.
Kunder: Arla.

Egenkapital: 2.724.099 kr.
Gæld: - 10.970.837 kr.
Resultat 2015: -393.754 kr.
Aktiver=passiver 13.694.940 kr.

Organisering: Lokal landboforening, Landbrug & Fødevarer, Arla.

Nygård ligger på Djursland tæt ved Grenå. Gården er på ca. 300 ha, og produktionen er i 2008 lagt om fra fjerkræ til i omegnen af 400 stykker malkekvæg. Gården har et stort flot hovedhus med værelser og køkken til medarbejderne i kælderens. Nygaard blev kort efter omlægningen sat til salg af banken. Gården blev købt af den forrige ejer, da priserne var højest, og investeringerne var netop påbegyndt, da finanskrisen rev tæppet væk under økonomien. Gården var til salg i perioden 2008-2014, men som tilfældet er med mange landbrug, der blev insolvente i forbindelse med finanskrisen, til en pris som potentielle købere har haft svært ved at finde finansiering til.

AP Pension meddelte i sommeren 2013 efter grundigt forarbejde, at de nu var parate til at investere i dansk landbrug. Gennem deres til lejligheden oprettede fond Agrofond/Dansk Farmland K/S blev 600 mio. kr. afsat til dette formål. Dansk Farm Management (DFM) med hovedsæde i Sorø er de landbrugskyndige partnere, der undersøger og anbefaler investeringspotentialer i erhvervet. At det netop blev AP Pension, der som første pensionselskab investerer i dansk landbrug, er ikke så overraskende. AP står for Andels-Pensionsforeningen og har rødder tilbage i landbrugets andelsbevægelse - og er i dag også pensionskasse for ansatte i finanssektoren. Pensionskassen forvalter en formue på ca. 90 mia. kr.

Dagen efter nytårsaften 2014 kan Jyllandsposten fortælle, at AP Pension har købt sit første landbrug, et kvæglanbrug ved Ringsted på Midsjælland, købsprisen er 33 mio. kr. Nyheden bliver efterfølgende bragt i alle medier. Allerede i starten af februar kommer så historien om, at pensionskassen nu også er ejer af en malkekvæggård på Djursland, og i de følgende uger er den 23-årige forpagter Jacob Therkildsen i både aviser, radio og fjernsyn.

Torben Andersen DFM, der har udviklet forpagtningsmodellen og er initiativtager til pensionskassens landbrugsengagementer, udtaler i forbindelse med aftalen:

"Jacob er en ung mand med baglandet i orden. Familien er kvægfolk, og de ved, hvad de har med at gøre. Det er en familie, hvor hænderne er skruet rigtigt på til opgaven, og vi ser frem til, at gården videreudvikles."

I forhold til den arbejdsbyrde, der ligger i at overtage en gennem længere tid konkursramt gård, ansætte folk og iveren efter at få sat tingene i sit eget system, er det utroligt, at Jacob tager sig tid til alle de interviews. Men han føler en forpligtelse overfor sine unge kollegaer, fortæller han. I en ellers meget fastlåst og økonomisk klemmt situation kan (unge) landmænd nu opnå muligheden for at komme i gang og på sigt blive selvejere gennem AP's finansieringsmodel. Men tid til at flytte rigtigt ind har der ikke været, bortset fra et efterladt klaver i den ene af stuerne og nogle lykønskingskort og gaver fra venner og den lokale landboforening i køkkenet står det store hovedhus gabende tomt.

I Agrofonds investeringsmodel er forpagtningsafgiften fastsat som 5,2 % af den investerede kapital i jord og stuehus og 6,5 % af den investerede kapital i driftsbygninger. Afskrivninger på bygninger er i henhold til den specifikke aftale. Efter 8–10 år har forpagteren 'ret' til køb af ejendommen på favorable vilkår. Denne 'ret' er selvsagt den gulerod, som gør én som Jacob interesseret i aftalen, og de favorable vilkår er en rabat på 20 % af prisudviklingen. Dertil kommer, at forpagteren selv stiller med hele produktionsapparatet, det vil i Jacobs tilfælde sige køer og maskiner mm., en foreløbig investering på ca. 7 mio. kr., som er blevet lånt i banken i form af en driftskredit på 15 mio.

AP's ejerskab forvaltes af en professionel bestyrelse, eller et gådråd, som består af Torben Wibroe fra LMO, Klaus Wiborg fra Danish Crown, Torben Andersen fra DFM og Peter Osterhof, hollandsk mælkeproducent med 1000 køer. Bestyrelsen mødes med Jacob en gang i kvartalet og følger op på målsætninger, regnskab og dispositioner.

En planlagt ombygning af den ene stald for at give plads til flere køer i 2015 blev efter drøftelser med bestyrelsen til, at det økonomisk bedre kunne betale sig at bygge en helt ny. Jacob er i det hele taget meget positiv omkring samarbejdet med gådrådet.

Jacob blev forpagter på et meget specielt tidspunkt for konventionelle mælkeproducenter. Med mælkekvoternes ophør var der spået gyldne tider for dem, der kunne øge deres produktion. Konsekvensen viste sig at være omvendt. Nygaard og Jacobs økonomi har lidt under mælkeprisernes fald og den optimisme, der herskede, da jeg besøgte ham første gang, er afløst af en mere pragmatisk tilgang ved de efterfølgende besøg. Han hæfter sig ved, at de produktionsmål, han havde sat sig, er nået - og mere til. Huset har i 2016 fået lidt flere møbler, men det føles stadig tomt. Det er den daglige ledelse og oplæring af de ukrainske medhjælpere, ikke spørgsmål om indretning, der optager ham. Som nævnt flere steder i afhandlingen har flere vilkår ændret sig i undersøgelsens periode, nogle ganske radikalt - det afspejler sig også i interviewene med Jacob, der er foretaget forår og sommer 2014 og efterår 2015.

Jacob er født og opvokset på et konventionelt malkekvægbrug ved Hjortshøj i nærheden af Århus. Fødegården har fire ansatte udover Jacobs far og bror og er i dag omdannet til et I/S. I 1997 lagde familien om til økologi, "... **men nok mest pga. af økonomien ikke af hjertet**", som Jacob selv formulerer det. Han kalder selv sin familie og dens netværk for '**produktionsøkologer**'. Han begyndte på Bygholm landbrugsskole, var i praktik ved Hjørring og hjemme på gården inden han tog otte måneder på egen hånd til USA. "(...) **det var de fedeste otte måneder, det er helt klart anbefalelsesværdigt.**" For Jacob var det ikke så meget det praktiske, men mere det at lære en anden kultur at kende, 'en anden måde at være og at se på ledelse på'.

Han kom hjem og begyndte på produktionslederlinjen på Bygholm, hvor han blev endnu mere opmærksom på hvilke kompetencer, han ønskede at dygtiggøre sig indenfor

"(...) for den type bedrift, jeg altid har tænkt jeg gerne ville arbejde med, er det allervæsentligste for mig i dagligdagen: økonomistyring, personaleledelse, det er så altafgørende (...) I klassen begyndte vi at tale om finansiering, og hvordan var det, vi skulle kunne komme i gang.(...) Men det var stadig på et så tidligt tidspunkt i processen, at jeg ikke fik mere at vide, end alle andre kunne google sig til." Med 'processen' mener han de politiske tiltag, der ledte frem til L39.

Han var meget tilfreds med uddannelsen på Bygholm, 'her bliver man nok provokeret til at tænke anderledes og tage stilling til sine egne forestillinger', siger han.

De forestillinger blev også tænkt igennem, da han skrev afgangsupgave om 'Fremtidige ejerformer i Landbruget', hvor han fik hjælp af LMO og Videntcentret.

"(...) Det var jo det der med, at det var svært at låne penge, ingen vidste, hvor de skulle komme fra. På det tidspunkt troede man ikke rigtigt på pensionskasserne, de havde endnu ikke lavet et grundkoncept, og på det tidspunkt snakkede de stadig om, at de kun skulle købe jord og ikke ejendomme, og det ved man jo godt i landbrugskredse, at det hænger ikke sammen.(...) Vi talte om eksterne investorer, lægge det over i A/S, men det var så igen lovgivningen, der var en hæmsko på det tidspunkt."

Jacob undersøgte også mulighederne for erhvervsobligationer, man kunne udstede aktier eller obligationer, for, som han siger: "Vi kan jo generere et godt nok afkast i forhold til mange andre virksomheder - og vi skal i højere grad kunne måles og sammenlignes med andre virksomheder. (...) Det var lige efter Grøn Vækst og lige før den nye landbrugslov (L39 red.), men vi sad og regnede med, at lovgivningen ville blive ændret."

I mellemtiden havde familien allerede diskuteret og aftalt, at et partnerskab og glidende generationsskifte mellem Jacob, hans bror og deres far var den fremtid, de ønskede. For at det kunne realiseres, skulle der udvides. De søgte om miljøgodkendelse, men ansøgningen tog fire-fem år om at komme igennem systemet, og det er en af livets tilfældigheder, at "hvis godkendelsen til byggeriet var kommet tidligere, havde situationen i dag været en helt anden." Nu er Jakob altså på Nygård, og broren og faren i et I/S-kompagniskab hjemme på fødegården.

Da Jacob blev færdig som agrarøkonom fra Bygholm, havde han nogle attraktive kvalifikationer. Nogle gode udtalelser fra skolen, der vidner om høj faglig dygtighed men nok så vigtigt, det som Torben Andersen fra DFM også hæftede sig ved, et stort netværk i erhvervet via den familiære baggrund. Han fortæller, at han kunne vælge mellem en håndfuld jobtilbud. Han valgte at starte som driftsleder på en gård ved Holstebro, der i

størrelse svarede til hans forældres. Målet var at få erfaring, spare penge op og så komme hjem og købe faderens andel. Han fik 25.000 kr. ud om måneden, og det ligger nok i den høje ende for en nyuddannet "(men, red.) det væsentligste er ikke, om man kommer med 200.000 eller 1 mio. - men at man ikke stiller op med et SU-lån...", mener han.

Kontakten til pensionskassen/DFM kom gennem arbejdet med hovedopgaven på Bygholm. "(...) de kendte min holdning pga. den opgave, jeg havde skrevet, de vidste, at min holdning ikke var så låst, som mange andre - at jeg var åben for at tænke alternativer for at komme i gang - der var mange i rådgivningen og LMO, der har været tæt knyttet med min familie, og så de har vidst, hvad min plan var - og så blev jeg egentlig på den måde konfronteret med, hvad min drøm egentlig var. Og hvis det betød, jeg skulle til Vestjylland for at finde en større kvægejendom, så kunne jeg ligeså godt tage til udlandet, så blev det for langt væk, det kunne næsten være det samme. Men så sagde de, at jeg måske ikke skulle så langt væk, at der var en ejendom på Djursland, som var til salg, eller der skulle skiftes ejer på, og AP pension havde vist interesse for (...) den sektor snakker bare så meget sammen.(...) Det var så i starten af december, at jeg blev præsenteret for AP gennem DFM." Det kom som en stor overraskelse, at han blev headhuntet, "... det er da noget, man er stolt over."

Torben Andersen var Jacobs kontakt hele vejen igennem forløbet. Grundvilkårene i modellen lå fast, men den endelige aftale afhang af købsprisen, så DFM pressede prisen så meget, de kunne, fortæller han. Forhandlingen foregik mellem DFM og Realkreditinstituttets advokater, den tidligere ejer var fuldstændig sat ud af spillet.

Prisen på jorden kender Jakob ikke 100 %, men han gætter på omkring 140.000 kr./ha. Sideløbende med købsforhandlingerne skulle han også sikre sin økonomiske andel i overtagelsen. Uden et banklån kunne Jacob slet ikke indgå i forpagtningen. "December måned gik med at lave et etableringsbudget og lave en forretningsplan, (...) lavet et check af bygningerne og få overblik over, hvad omkostningerne ville være ved at komme i gang herude.(...) Det var i samråd med min rådgiver, men der var en synergi med DFM, de ved rigtig meget, og de er jo heller ikke interesserede i at pumpe penge i noget, der ikke virker (...) det gik december med. (...) I januar måned skulle vi have en driftskredit, det var det, vi så som den største udfordring fra start af, fordi der skulle jeg jo alligevel ud og låne 15-20 mio. - til maskiner og den daglige drift - det fik jeg d.10. januar uden de store problemer. Så gik de i realitetsforhandlinger omkring ejendommen."

Det gik meget stærkt. "Fredag, den sidste dag i januar måned, fik jeg at vide, at jeg overtog driften om onsdagen, jeg vidste jo godt, det bar den vej, men der var alligevel mange rygter på vandrørerne, og jeg vidste ikke, hvor tæt på at handlen var på at gå igennem...så de sidste 14 dage var en lidt underlig tid."

Købsprisen kender han som sagt ikke nøjagtigt, men han gætter på, at den landede mellem 45 og 50 mio. kr. Det ville han også gerne selv have givet for gården - det er det, det koster, "... man går ikke ind i det her erhverv for at blive gældfri", som han siger.

Han kommer selv fra en økologisk ejendom, så havde han overvejet at blive økolog?

"Nej - nu har vi været økologer derhjemme (...) jeg har den holdning, at der er økologer af hjertet, og så er der økologer af økonomiske årsager, og det var egentlig det, vi valgte dengang derhjemme (...) men tanken om at lægge tilbage, den er der helt klart, fordi bytteforholdet er bare ikke hvad det har været."

Jacob mener, at med de nye love om hold af kvæg er den eneste forskel, at de økologiske kommer på græs, og han mener ikke, det gør den store forskel for dyrevelfærden.

"(...) det nærmer sig alligevel hinanden, hvad man må i de forskellige driftsgrene jeg er på en eller anden måde meget produktionsminded, jeg har det dårligt med, hvis jeg ikke får det optimale ud af det, jeg er ikke Bæredygtig Landmand, men jeg synes, man skal udnytte potentialet i det, man nu engang har (...) ... så nej jeg er ikke den store fortaler for økologi... men jeg har fuld forståelse for dem, der er det, og der skal være plads til os alle sammen."

Jacob er - ikke overraskende - den første fra sit hold fra Bygholm, der har etableret sig. Hovedparten er ude som fodermestre eller driftsledere, men han var på et hold, hvor langt de fleste ønskede at etablere sig som selvstændige. Han var i fjernsynet i går og anbefalede løsningen.

"Nu er den her model virkelig kommet i spil, folk begynder at bløde op over for det her, de begynder at tro på det. For mig betyder det ikke så meget, at skødet hænger på væggen, sådan tror jeg også, man skal tænke.(...) Prisen er fastlagt, så jeg ved, hvad jeg har at holde mig til." "Der går nok sådan lige et halvt års tid, inden man kan sætte sig tilbage og tænke: hvad var det egentlig, der skete, lige nu kører den bare på max."

Da jeg besøger Jacob i november 2015, har vilkårene ændret sig. Mælkeprisen har været under pres, dollaren er steget, og Eva Kjer Hansen har bebudet et paradigmeskifte i reguleringen af erhvervet. I det år, der er gået, har Jacob udvidet, og der er blevet plads til 100 ekstra køer. Det giver nogle nye produktionstal og en bedre balance i budgettet fremover. Men det har også øget gælden, og som tingene lige nu, er den oprindelige drøm om selveje sat på pause. Det har været meget svære vilkår at starte op som mælkeproducent på, der har stort set været underskud hele året og da bestyrelsen mødtes sidste uge, var minerne bekymrede. Men Jacob er både fattet og fokuseret på de dele af produktionen, som han selv har indflydelse på. "(...) men derudover er alt det, vi

selv har kunnet påvirke, det er stort set gået i den rigtige retning, også mere markant end hvad nogen havde turdet håbe på, så jeg synes, det er gået fint, jeg er godt tilfreds og optimistisk."

Han mener selv at have optimeret produktionen til det punkt, hvor at en udvidelse er det næste rationelle skridt: "Det er det der nulpunkt vi når tilbage til, som vi kører nu, så kan vi ikke presse ret meget mere indtjening igennem det produktions-set-up, vi har nu.(...) vi ligger i den bedste femtedel på omkostninger i marken, vi ligger måske i top 25 på ydelsen næste år, på medarbejdere ligger vi per kg mælk i... 1. division - så vi har ikke nogen steder, vi kan gå ind og finde fem øre på vores fremstillingspris, så det vi skal (...) er en øget produktion."

Har du været nervøs undervejs? "Nej det kan jeg ikke bruge min tid på."

Torben Andersen (Dansk Farm Management)

Torben Andersen har i en længere årrække argumenteret for konceptet med, at danske pensionsmidler kunne løse op for landbrugets finansieringsvanskeligheder - og samtidig være en god forretning. I interviewet beskriver han den indædte modvilje, han har mødt på Axelborg og i landboforeninger - og selv om landbruget i dag langsomt er begyndt at anerkende konceptet, har Torben Andersen i maj 2014 den prekære funktion, at han er den første seriøse investor, der er i færd med at afvikle selvejet i dansk landbrug. Med sin indsigt i landbruget og kulturen kan han bedre end nogen anden forstå de følelser, der er på spil. Det eksemplificeres ved, at han fem minutter inde i telefoninterviewet bliver i tvivl om, hvem jeg *virkelig* er. Før vi kan tale videre, skal han lige have tid til at checke, om jeg også er den, jeg giver mig ud for at være. 10 min. senere ringer han tilbage. Han begrundet sin forsigtighed med, at initiativet er så nyt, at det er vigtigt, det bliver kommunikeret ordentligt.

"Der er nogen i landbruget, der ikke bryder sig om vores indblanding.(...) for nogle af de gamle er det som at bande i kirken."

Han fortæller, at han har orienteret Landbrug & Fødevarer hele vejen igennem, alligevel har tonen ind i mellem været hård. "**Martin Merrild synes, jeg var en kæmpeskurk.**"

Derfor blev 'lanceringen' af den første kontrakt mellem AP og en landmand også grebet meget strategisk an. Det var en ung stræbsom landbrugsuddannet, som havde fået 12 i snit, fået barn og købt hus og sparet 1 mio. kr. op. Det var ligeledes en meget bevidst kommunikationsstrategi, at historien blev breaket den 3. januar, fortæller Torben.

Kort derefter havde den tidligere ejer på Nygård taget kontakt. Han foreslog, at pensionskassen kunne indgå aftale med ham om en rekonstruktion, men det gik hurtigt op for Torben, at '**de ville aldrig blive gift.**' Detaljerne omkring forløbet ved overtagelsen

af Nygaard vil han ikke tale om, men der blev på et tidligt tidspunkt taget kontakt til Jakob og 'folk i hans omgangskreds'.

"Beslutningen om at arbejde med Jakob blev taget dels på baggrund af de personlige indtryk, hans seriøsitet, hans uddannelsespapirer - og hans arbejdsgivers ærgrelse..."

'Overblik, lederkapacitet og autoritet' var tre ord, Torben satte på Jacob.

Torben Andersen gør ellers meget ud af at understrege, at investeringerne kun sker på baggrund af en henvendelse fra den enkelte landmand. "Foruden de faglige kvalifikationer skal der ligge en forelskelse i hvert enkelt projekt for den landmand, der går ind i det." Men som Jakob formulerede det, så 'skulle det hele jo løbes i gang'.

For Torben Andersen er det vigtigt at understrege, at som investor har pensionskassen '30-40 årige briller på' - det er en forretningsmodel, der ikke bare giver afkast, den skaber også stabilitet i landbruget. Han mener selv at selvejermotivationen er bibeholdt, fordi driften stadig ligger i privateje, og "...allervigtigst du har et cvr-nummer, så du kan vælges til landboforeninger."

Torben Andersen har et interessant perspektiv på hvilken rolle, pensionsmidlerne kan få i landbruget. Han kalder modellen for en 'ultimativ demokratisering af ejendomsretten'. Det vil i hans optik sige, at konjunkturstigningerne, i stedet for at komme en enkeltperson til gode, nu kommer en større samfundsgruppe, nemlig de fremtidige pensionister, til gavn.

Han så gerne, at et bredere samfundsøkonomisk engagement i landbruget vil få den sideeffekt, at landbrugets rammevilkår, der ifølge Torben Andersen bliver til på Christiansborg uden megen forståelse for den virkelighed og de konsekvenser, reguleringerne medfører - 'at den førte landbrugspolitik vil få en mere realistisk tone'. Han mener med andre ord, at pensionsinvesteringer kunne være en bro mellem befolkning og landmænd.

"(Vi får en mere, red.) realistisk beslutningsproces, når pensionisternes penge bliver anfægtet af randzoner."

En tredje investeringsaftale kom på plads i april 2014, og DFM forventer at have underskrevet yderligere to-tre kontrakter inden sommerferien. Ved årsskiftet 2015/16 har DFM på vegne af AP investeret i otte gårde, heriblandt flere rekonstruktioner af nødlidende ejendomme.

Det er i øvrigt værd at bemærke, at Dansk Farm Management har haft underskud de to første år af selskabets levetid, og at 50 % af ejerskabet ligger i Northern Horizon Capital,

en investeringsfond med investeringer primært i kategorien 'healthcare' i landene omkring Østersøen. Northern Horizon Capital er ejet af forskellige investeringsfonde, og største aktionær er en finsk investeringsbank: Evli Bank Plc.

AP

Efter i lang tid forgæves at have forsøgt, at få en kommentar fra AP pensions landbrugsinvesteringsansvarlige Peter Olsson, hvor sekretærerne hver gang konsekvent henviste til Torben Andersen DFM, fik jeg endelig midt i marts 2016 fat i Peter Olsson. Han var meget venlig og interesseret i at give mig et interview, jeg skulle blot sende nogle forslag til datoer. Da jeg forklarede, at mit interview bl.a. handlede om, hvorvidt AP og han som investeringsekspert nu havde bedre indsigt i landbrugets rammevilkår, svarede Peter Olsson:

"Det kan jeg svare meget kort på, det har jeg ikke!"

Herefter henvendte jeg mig både telefonisk og pr. mail for at finde en dato, vi kunne mødes, men der blev aldrig svaret tilbage.

Jeg vil ikke overfortolke denne mangel på kommunikation; banker og finansverdenen er notorisk hemmelighedsfulde og svære at få interviews med. I april 2016 kommer der dog to pressemeddelelser om AP pensions landbrugsengagement, som måske kan forklare tavsheden. Den første, om at pensionsselskabet har investeret 125 mio. kr. i Østeuropa, blev citeret i afsnittet om de økonomiske rammevilkår (s. 80). Her følger omtalen af den, der fulgte nogle dage senere:

"Pensionspenge yngler bedre i udenlandsk end i dansk landbrug.

Forrentningen er for lav herhjemme, mener AP Pension. I Danmark har AP Pension i de seneste to år investeret 530 mio. kr. i ti danske landbrugsselskaber. Og Søren Dal Thomsen, adm. direktør i AP Pension, står klar med yderligere 700 mio. kr. til at købe danske landbrug for. »Men det er desværre ikke så let i Danmark. Ikke fordi der mangler landbrug til salg. Men prisen er som regel for høj og forrentningen dermed for lav,« siger Søren Dal Thomsen." (Landbrugsavisen 29/4/2016)

Det står i skærende kontrast til den eksponering, investeringen fik i foråret 2014.

"Vi tror på, at jorden kommer til at stige mere end inflationen. Vi kan se, at verdens behov for fødevarer og især kød er stigende. Inderne og kineserne vil have kød, og hvis de vil det, holder de op med at spise kulhydrater og går over til at spise kød, og det kræver flere afgrøder, og det giver et stigende behov for landbrugsjord." "Når de 600 millioner er ved at være brugt, vil vi tage stilling til, om vi vil investere flere penge. Men vi

ser ingen grund til, at det stopper der. Vi har 100 milliarder kroner under forvaltning, og vi har rotte milliarder i ejendomme, og at landbruget er en bedre investering end ejendomme. Så det er bare at trykke på." (Søren Dal Thomsen, adm. direktør i AP: 11/8/2014 Politiken.)

Man genkender her sprogbrugen fra Landbrug & Fødevarer, NLK-rapporten og bemærkningerne til den nye Fødevare- og Landbrugspakke. Men AP har altså sandet, at disse kalkuler ikke kunne indfris. Mere herom i Afsnit 3.

Det er i øvrigt også værd at bemærke, at når AP Pension på deres hjemmeside beskriver de forskellige investeringsstrategier herunder investeringer i skov, solenergi og ejendomme står der ikke **et** ord om deres landbrugs-investeringer.

Ejerskab

AP pension ejer jorden og bygningerne på Nygård. Jacob ejer selv produktionsmidlerne men forpagter produktionsapparatet. Det er en model, der kan sammenlignes med den 'New Zealandske' share-milk-model, som beskrevet under Jarmstedgaard. Det kan på overfladen også ligne de almindeligt udbredte forpagtningsmodeller, hvor landmanden - eller i Grantoftegårds tilfælde fonden - selv kun ejer en del af jorden, mens forretningsmodellen er baseret på at drive store forpagtede arealer. Der gør sig dog nogle specielle forhold gældende, sådan at det at blive 'pensionsbonde' ikke er sammenligneligt med at være forpagter i traditionel forstand.

De forhold skal forstås i samspillet mellem erhvervets trængte økonomi og AP's ønske om at dette projekt skal lykkes. Med pensionsmidlerne i ryggen har Jakob et helt andet økonomisk spillerum og kredibilitet i banken. Den udvidelse, der fandt sted i 2015, og som ifølge Jacob selv giver en væsentlig forbedring af rentabiliteten, ville, igen ifølge ham selv, ikke have været mulig ved en traditionel finansiering. Under 'mælkekrisen' er der ikke mange bønder, der har kunnet låne til udvidelser. Investeringen i den nye stald underbygger Torben Andersens '**30-40-årige briller**'. Det giver naturligvis en bedre overlevelsesmulighed for 'pensionsbønderne', at investeringen skal ses i dette lange tidsperspektiv, samt at ejerskabet ligger hos en finansielle institution, som har både legitimitet og indflydelse i bankverdenen - og dermed samlet set udgør et ekstraordinært rammevilkår i sig selv.

Dertil kommer, at hele modellen er udviklet med henblik på at bevare - eller i hvert fald at bevare illusionen om - selvejet. Både Jacobs egne ambitioner og hele lanceringen i pressen bærer tydeligt præg af denne 'gulerod'. Kontrakten er eksplicit udformet, og bliver som nævnt også italesat som en måde, hvorpå at landmanden ved at agere som selvejer kan blive selvejer. Måden, hvorpå de forskellige vilkår italesættes og øver indflydelse, afholder dog ikke Jacob fra at gennemskue de potentielle betydninger.

Er vi tættere på at afvikle selvejet? "Ja, det tror jeg - jeg tror da også, at mig som menigmand og med den eksponering, som jeg har fået, har været med til skubbe til folks holdninger.(...) Det er så kapitaltungt det her, at vi bliver nødt til at spille på flere heste."

Samtidig opretholder han i det daglige følelsen af at være herre på egen gård. Føler du, at du har kunnet disponere, som hvis du var startet op på egen hånd?

"Ja det synes jeg... jeg synes, vi har holdt kadencen rimeligt godt med både at bruge penge, men også at skabe noget på egne præmisser."

I forlængelse af det passer de kvartalsvise gårdrådsmøder og supervision til Jacobs temperament. "Det er noget, jeg et eller andet sted går og ser lidt frem til, at vi har det møde, for jeg går og har nogle ideer (...) og så kan man diskutere dem til det møde, så det er noget, jeg ser frem til og godt kan li', den måde det kører på." Det er en betragtning, den anden AP-bonde i afhandlingen deler, og det er noget, andre landmænd med bestyrelser, gårdråd eller mere fast samarbejde med virksomhedskonsulenter alle er enige om.

AP-modellen giver altså anledning til en kombination, der tentativt kan siges at benytte sig af de to produktionsmåderationaler, vi udfoldede i det teoretiske afsnit.

Forretningsmodellen er tydeligt indlejret i KVP'en, mens både den helt aktuelle overlevelse samt drømmen om selvejet er indlejret i EVP'ens mål-middel forhold.

Hvilken, hvis nogen, principiel forskel der er imellem AP-modellen og en traditionel lånefinansiering i kreditinstitut og bank, analyseres herunder samt perspektiveres i Afsnit 3.

Det politiske

Under mit første besøg handlede de fleste politiske refleksioner naturligt nok om AP-modellens betydning og de interne interessebrydninger i erhvervet. Mit tredje besøg faldt sammen med, at den nye Fødevarer- og Landbrugspakke lige var blevet lanceret, men *inden* diskussionen om den eskalerede. Derfor kom interviewet til at dreje sig meget om den aktuelle politiske situation i november 2015.

"Jeg tror alle ...det er nok alligevel kommet bag på mange af os, at der skete noget så hurtigt, for der har før været en masse snak, uden at der sket ret meget (...) hun (Fødevarerministeren red.) møder jo heller ikke ret meget modstand, når det kommer til stykket, heller ikke inde på Borgen, og får egentligt lov at køre meget af det her igennem og arbejder på at lave brede forlig, som også er nødvendigt, ellers ryger vi

bare tilbage i samme båd, så vi skulle gerne have nogen brede forlig (...) for mig at se bruger hun tiden rigtigt fornuftigt, det at alle har fokus på nogle helt andre ting (flygtningekrisen, red.) og et eller andet sted også nogle vigtigere ting end at skabe bedre rammevilkår for landbruget, så det kan hun køre med (...) de der 14 dage, hvor hun virkelig fik luget ud i tingene, det var der, hvor alle havde fokus på flygtninge, det virkede bare, som om at hun havde frit spil der.(...) Vi havde været i en katastrofal situation, hvis Fødevareministeren og til dels den der Miljøminister havde fortsat (...) landbruget og ministeren havde ingen dialog længere, han kørte sit eget show, han var en levebrødspolitikker (...) der skal være en balance i alting, men det var han bare ikke indstillet på, at der skulle være."

Jacob taler ikke kun varmt om den nye Miljø- og Fødevareministers håndtering af sin første tid, men også om den måde, hun møder erhvervet på.

"Hun passer nok godt til os, fordi hun har den fremtoning, som hun nu har, at hun ikke er den mest smart-i-en-fart politiker, at hun arbejder seriøst med tingene og prøver at finde et fornuftigt leje, hun bliver selvfølgelig skudt i skoene, at hun ikke vil naturen overhovedet, men jeg tror bare, vi var kommet så langt ude i den ene grøft, at der skal trækkes langt tilbage, før vi kan finde et fælles gennemsnit."

Men jeg kan huske, at Eva Kjer Hansen var meget udskældt i erhvervet?

"Men det var også en anden dagsorden dengang, dengang man troede, at Danmark skulle være et rent vidensamfund ... det var en anden tid... det siger jo også lidt om det, at delegeretmødet (L&F november 2015), at de kan tiltrække Statsministeren, Skatteministeren, Erhvervsministeren, at de kan tiltrække fire ministre, det beviser også, at de har fundet ud af hvad det her er værd (...) Men vi hører jo selvfølgelig kun det, vi vil høre, men de erkender da også, at de ikke vægtede landbruget højt nok sidste gang, de var i regering (...) et egentligt landbrugspræget parti, så er vi nok ovre i Liberal Alliance (...)"

Hvad skal der til politisk?

"Hvem der skal købe dem (de konkurstruede ejendomme, red.), det ved jeg ikke, jeg tror ikke, der kommer voldsom skred i generationsskiftet... men hvad der skal ske, ved jeg simpelthen ikke, for det er der ikke nogen, der ved... der er ikke nogen, der har et bud på, hvordan vi kommer ud af den her situation (...) finansverdenen de skal til virkelig at sætte sig sammen om et bord og blive enige om, hvad der skal ske. (...) Men der sidder stadig nogle med en dårlig økonomi, som skal bruge penge for at komme videre, og det er dem, jeg ikke ved, hvad der skal ske med... og så tror jeg, at man ser, at eksterne investorer får øjnene op for landbruget, de kan få 1-2 % i afkast på bygningerne i København, hvis de investerer deres penge der, og landbruget vi har ikke noget problem med at betale 2-4 % i afkast på landbrugsjord, jeg giver 5,2 - 5,4 (...) og så der er ikke nogle andre steder, at de kan putte pengene, obligationer det er under 1 %."

Er der nogen nye rammevilkår, der kunne ønskes?

"Jeg håber, det bliver ligesom i Tyskland, hvor man kan finansiere en stald ved at sætte solceller op på den, nu har vi nogle store tagflader, dem kunne vi da plastre nogle solceller op på."

Det økonomiske

Jacob fortæller, at Djursland har været forskånet fra den generelle situation, her har bankerne ikke været nødt til at afskrive så meget gæld. Men situationen er ikke god.

"Der er da ikke nogen, der har det super godt økonomisk, tror jeg, men det er jo ikke noget, man diskuterer en hel masse om."

Det er jo sådan set forståeligt nok, at man ikke bruger sin tid sammen med kollegerne med at grave i hinandens økonomiske vanskeligheder, men der må da alligevel ske en vis selvansagelse?

"... en stor del af årsagen (...) når alting ruller, og som landmand... 75 % af alle landmænd er vækstorienterede, så er det meget svært at se, hvis hele omverdenen bare kører frem med 100 i timen, man kan sidde og se på tallene, at det er så skrøbeligt, men omvendt hvis jeg ikke gør noget, så ender jeg med at blive den lille i det her spil (...) vi bliver bare nødt til at tro på, at konjunkturerne fortsætter, hvis vi vil følge med de andre (...) det er delvis finansverdens skyld og finanstilsynet, hvor var finanstilsynet henne frem til 2009, de skulle have lagt loft på de der jordhandler ...en ting er at en landmand går ud og giver det, men i en 10-15 års periode kørte konjunkturerne jo bare, og selvom du gav alt, alt for meget for jorden, så regnskabsteknisk stod det jo et kvartal senere med en værdi 10-20.000 højere pr hektar."

Der har ikke været nogen handler på Djursland siden AP købte Nygård. Derfor er det svært at se hvilken udvikling, der har været i jordprisen. Men Jacobs holdning er at "Jordprisen må ikke stige, for det kan jorden ikke forrente... 150.000, det skal vi forvente at give, men det kan jeg ikke give, hvis det kun var for at producere korn eller foder, det er for at kunne afsætte min husdyrgødning derpå, det som jeg gør nu er, jeg har en del gylleaftaler, men det betaler jeg jo også penge for, hvis du bare tager en hektar og siger: den skal jeg avle korn eller grovfoder på, så kan du ikke give mere end 100.000 eller 110.000. (...) men der er stor forskel fra kommune til kommune."

Mange i erhvervet synes, at AP's forpagtningsmodel er al for stram, de mener ikke, at det er rimeligt, at landmanden skal betale så høje afgifter til pensionskassen, når realrenten er helt i bund. Men Jacob ser mere nuanceret på det. 'Det hænger sammen med konstruktionen', fortæller Jacob. Et realkreditlån er på 0,5 %, det er det, det koster at låne pengene af staten, men med gebyrer og bidragssatser bliver det nærmere 3 % . Det er de 60 % af lånet, de yderligere 40 % skal lånes i banken, det vil i dag typisk være en 7-

8 %. Så på den måde er AP-modellen ikke væsentligt dyrere end en traditionel finansiering, 'den er bestemt heller ikke billigere, men det er en måde at komme i gang på'. Jacob konstaterer i alle fald: "Hvad koster det egentligt reelt og ikke bare se, hvad markedsrenten er, der er en kæmpe forskel. Jeg kan stille mig tilfreds med, at det er lidt dyrere (...) man kan bevise, at man kan drive den her virksomhed, og så frygter jeg ikke at skulle låne penge om 10 år. Det bliver ikke noget problem. (...) Det bliver en ganske udmærket forretning." Det var den optimisme, der herskede i 2014.

I perioden 1. august – 1. november 2015 er der en lille samlet prisstigning på 4,5 øre i Arlas afregningspris, og da Nygaard i 2016 regner med at producerer 6,3 mio. tons mælk, svarer det til en indtægtsforøgelse på næsten 400.000 kr. om året. Det belyser både fordele og ulemper ved stordriftsfordelene. 'Vi bruger hurtigt penge, når det går dårligt, men der skal ikke så meget til, før vi henter en gevinst', siger Jakob.

Jacob har været nødt til at indregne sin egen løn i budgetterne, det er et krav fra AP, at forretningsmodellen viser, at man kan aflønne alle ansatte, men i praksis kan Jacob selv disponere over sin løn.

"... jo der er da også mange løse timer herude også, men hovedparten af det er lønnet (...) der er et lønbudget på 1,3 mio. (...) jeg er ikke med i den løn. (...) hvis der er brug for pengene i produktionen i starten, så er der ingen grund til at hive dem ud...",

"Mælkeprisen for næste år ligger på 2:38, Vi har et nulpunkt på 2:40 (...) så er de 2:40 et nulpunkt inklusive en aflønning på 450.000 til mig, ikke at jeg vil trække den ud, men så har vi vist, det kan lade sig gøre, så det er et nul plus resultat vi har budgetteret med til næste år."

Kan du forklare dine erfaringer med kvoteophøret ? "Jeg tror mere på den der, at vi ikke kan producere mælk nok om 10 år, jeg tror, det går den vej."

I forhold til sit medlemskab af Arla siger han: "Jeg er landmand, fordi jeg godt kan lide den der: Jeg producerer, og så kommer der nogen og henter det... fast aftager, ja det er lige mig (griner) (...) jeg har brug for budgetmæssig sikkerhed."

Det sociale og kulturelle

Jacob er ikke lokal, så det er svært at beskrive det sociale og kulturelle med udgangspunkt i Nygård. Hans unge alder giver heller ikke mulighed for at perspektivere det kulturelle og sociale gennem hans erfaringer andetsteds i landbruget og han er endnu ikke med i nogen erfagruppe. De kulturelle værdier, der kommer til udtryk, er formodentligt endnu afledt af erfaringer fra familie, netværk og landbrugsskolen.

Han reflekterer:

"Jeg har en økonomisk rådgiver, en skattekonsulent og en produktionskonsulent via landboforeningen. Dem bruger jeg da, den økonomiske en hel del, de to andre lidt mindre, de koster jo også penge. (...) det er en god måde at blive en del af det, for her, når jeg er her (...) jeg er jo ikke en del af lokalsamfundet som sådan - men det hører jeg også at nogle siger, det kommer man heller aldrig, før man får børn, før man begynder at rende i skolen, sfo'en og sportsklubben."

Han har en levende interesse for kvægbruget og tager gerne på dyrskuer men har ikke nogen skemalagte fritidsaktiviteter, det er ad hoc aftaler med vennerne, når han ses med dem. Hans altoverskyggende fokus er at få udviklet gården, produktiviteten øget og økonomien til at hænge sammen. Derfor kommer kulturelle spørgsmål også hurtigt til at handle om økonomi eller politik. På Nygaard er det meget eksplicit, hvordan det politiske og økonomiske bliver forudsætninger for de sociale og kulturelle vilkår.

Jakobs familie havde i tankerne at lægge tilbage om til konventionel drift, da jeg besøgte ham første gang inden mælkekvoternes ophør. Men det gjorde de ikke, og det er de selvfølgelig glade for det i den aktuelle konjunktur. "Hvis de får en 1,20 eller 1,30 mere end mig i øjeblikket, det er de da godt tilfredse med lige nu." Men Jacob mener ikke, at det økologiske marked er stabilt. "... er i høj grad båret oppe af, at nogle af supermarkedskæderne herhjemme går ind og betaler noget af den stigning, sådan nogle som COOP går ind og betaler for at kunne sænke prisen på økologiske produkter i supermarkedet, markedsfølsomt er det jo fuldstændigt vanvittigt, at de betaler for at sænke prisen på et højværdiprodukt (...) folk køber kun økologisk, fordi de kan få det til den pris, hvis det havde den reelle pris, så ville kundegruppen være mindre (...) (hørt rygter om at supermarkederne, red.) kører med løbende underskud på deres økologiske linje, og hvis det er rigtigt, så er det jo ikke sikkert, at træerne vokser helt så meget ind i himlen, som nogle går og tror (...) dem der lægger om nu, i mine øjne er det desperation."

Når talen falder på dollarkursen, mælkebørsen i New Zealand og andre globaliserede økonomiske rammevilkår, virker Jacob meget hjemmevant. Det er mit generelle indtryk, og Jacob forstærker det, at i den unge generation af landmænd og driftsledere har man tilegnet sig et 'finansielt' sprogbrug, hvor de økonomiske 'signaler' og værktøjer er fortrolige. "Det er en anden del af det, jeg skal jo sådan nogenlunde vide, hvad foderet koster... have en ide om, hvor vi er henne af, og hvad retning markederne kører (...) Dollaren den stiger meget lige nu, og det gør, at soja og protein og oliefrø bliver holdt oppe."

At kende markedspriser og konjunkturer bliver en forudsætning, der ikke kun har økonomisk betydning, men også strukturerer kulturelle praksisser. Et aspekt af dette

globaliserede udsyn og denne 'investeringskultur' er udflytningen af produktionen. Jakob gik også med tanker om at købe jord i Østeuropa, som de fleste på hans årgang på Bygholm gjorde, fortæller han. I dag mener han, at Østeventyret har vist, at de, der er kommet helskindet igennem etableringen og finanskrisen, er dem der **'ikke har tænkt som landmænd, men som forretningsfolk.'** Men Jacob har den interessante observation, at han på mange måder har samme rammer, som hvis det havde været i Polen: han er startet op uden en historie på Nygård, og 'så tæt på nulpunktet som man kan komme i Danmark', som han formulerer det.

Af de fem ansatte ukrainere taler kun den ene lidt engelsk. Jacob fortæller, at den kritiske situation i Ukraine har stor betydning for hans ansatte. De diskuterer, hvad der sker derhjemme, de sender penge hjem til familien og havde alle oprindeligt, ifølge Jakob, den hensigt at komme hjem med en opsparing og starte noget op selv. Nu er der ikke nogen af hans ansatte, der vil hjem. Han lægger ikke skjul på, at hans budgetter er lagt an på den model, hvor de kommer herop som elever, får løn derefter og bliver afskediget, når elevperioden udløber. Men han har justeret sit syn på udskiftningen, det er meget krævende at lære nye op hele tiden og kan gå ud over effektiviteten. Men på den anden side er der så stor forskel i lønnen, at det er en afvejning, han tumler med. Men han føler sig beklemt af krisen i Ukraine **"Jeg kan jo bare sidde ved siden af og se, at det må være svært at komme fra et land, man ikke har lyst til at rejse hjem til, og at man ikke tror på, at i ens levetid ...at der bliver en god situation."**

På et mere overordnet kulturelt plan kan AP-modellen også siges at være et skridt i retning af en demokratisering af adgangen til at blive landmand.

Man bliver i en vis forstand ansat af AP/DFM via en jobansøgning. I processen frem mod at forpagte bliver landmandens evner som virksomhedsleder, hans indstilling og budgetter vurderet af en fagligt kyndig instans. Jacob beskrev selv forløbet frem mod den endelige kontraktunderskrivelse som en slags ansættelsessamtale. Der er kilder i erhvervet, der ser netop denne meritbaserede adgangsbillet til landbruget som en trussel mod de herskende magtstrukturer i erhvervet og mener, at det er en væsentlig grund til modviljen fra Landbrug & Fødevarer.

At Torben Andersen referer til familien, netværket og de tætte bånd med rådgivningen relativiserer dette, men det er dog en ny åbning for dygtige landbrugselever, der ikke kommer fra en gård, de kan overtage.

I den forstand, synes det at være dobbelt uheldigt for landbrugets professionalisering, at investeringerne blev foretaget primært i mælkesektoren og med udgangspunkt i de dominerende forretningsmodeller.

Produktionsmådeanalysen

De beskrevne ejer- og organiseringsforhold giver ved første blik denne type ejerskabskonstruktion karakter af at være en mellemform af produktionsmåderne.

AP ejer de kapitaltunge dele af produktionsmidlerne og hiver et afkast ud af produktionen. Tilmed er de investerede penge ikke private men kun forvaltet af AP og stiller derfor særlige 'objektive' krav til, at investeringen er bedre forrentet end andre økonomiske aktiviteter. Dermed kan AP siges at gå ind i ejerskabet med et klart KVP-rationale. Men måden, hvorpå det foregår, er ved at udnytte den enkle vareproduktionsmådes konjunkturresistens, dels i kraft af Jacobs kulturelle indstilling, dels i motivationen om at blive selvejer. At forpagteren bidrager til produktionen med besætning og maskiner betyder, at de privatøkonomiske interesser er sammenfaldende med den eksterne investors.

Selv når selvejet bliver tabt af sigte, som i den aktuelle situation, opfatter Jacob ikke sig selv som arbejdstager, og indstillingen til gårdens drift og reproduktion flugter med EVP-rationalet. Analyserer man de konkrete praksisser i Nygårds eksempel, ser AP's investorrationaler ud til at lægge sig meget tæt op af de dominerende økonomiske rationaler i erhvervet. Det er i denne sammenhæng afgørende, at investeringen bliver foretaget gennem en konsulentvirksomhed, der har tætte bånd til landbruget. Hvis AP-pensions investeringsansvarlige selvstændigt havde analyseret på markedsprognoserne og opstillet rentabilitetskrav på baggrund af disse analyser, er det svært at forestille sig, at de havde foretaget investeringen uden f.eks. et krav om omlægning til økologi eller en hel anden produktionsgren.

Det tyder samlet på, at investeringspraksissen knytter sig til eksisterende rationaler i erhvervet, som igen er baseret på en forretningsmodel bygget op omkring selvejet og EVP's funktionskrav. De 30-40 årige briller, som DFM mener, investeringen bygger på, understøtter dette. Alt i alt vurderer jeg, at det eksterne ejerskab på Nygård ikke giver anledning til at KVP's rationaler dominerer produktionsmåden, men derimod ligner aktiviteten i det traditionelle selveje - finansieringen er blot hentet i en pensionskasse frem for i kreditinstituttet. I Afsnit 3 vil jeg mere udførligt analysere AP-modellens potentialer og udfordringer.

Uanset hvilke produktionsmåderationaler og 'finansieringsbriller', Nygård indhenter sine rammevilkår fra, er denne driftsform/forretningsmodel aktuelt så trængt økonomisk, at AP selv forkaster modellen. Der ser på baggrund af materialet ikke ud til at være nogen reproduktionskapacitet.

Kulturel Ekskurs #6: Landbrugets Kulturkanon

I Kulturministeriets kulturkanon fra 2006 finder man forskellige udtryk for landbrugets betydning gennem tiden. Men de er alle mere end 100 år gamle, og det eneste nutidige findes i kapitlet om arkitektur:

"Ændringer i det traditionelle landbrug får konsekvenser for det danske kulturlandskab, der i århundreder har været præget af gårdenes form og beliggenhed. Landskabet udsættes for påvirkning fra boligbebyggelse, industrier og infrastrukturers udradering af de konturerer, der perspektiverer og afgrænser landet. Landbrugets satsning på større enheder udviser "det yndige land". Hvis det er denne vej, udviklingen går, er det vigtigt at fremelske nye måder at planlægge på, så industrilandskabet, hvad enten det er landbruget eller fabrikken - kan planlægges med kvaliteter for fremtiden" (Kulturkanon 2006:12)

Det lyder jo ikke særligt festligt eller som værende i stand til at vække nogen stor kulturel entusiasme. Men inspireret af den megen snak om kanoniske kulturflejringer satte Dansk Landbrugsmuseum på Djursland sig for at lave en Landbrugets kulturkanon. I museets årsskrift 2010 kan man læse om udstillingen og de genstande, inspektørerne havde udvalgt. Her fandt man bl.a.:

Guttekvænen. I bondestenalderen blev den befolkning, der levede under vore breddegrader bofaste, og man begyndte at dyrke jorden i modsætning til tidligere, hvor man levede af jagt og fiskeri. Befolkningen blev bønder, og dermed indledtes den 6000 årige periode, hvor landbruget blev hovederhvervet i frem til vore dage. Gruttekvænen er et symbol på den tidligste form for forarbejdning af korn.

Hjulploven blev almindelig i Danmark fra cirka 1100. Den blev den dominerende plovtype gennem hele middelalderen frem til begyndelsen af 1800-tallet, hvor den blev afløst af svingploven. Hjulploven revolutionerende jordbearbejdningen og kom til at lægge megen ny jord til dyrkningsarealerne.

Oldermandsstaven var en vigtig administrativt redskab i det gamle landsbyfællesskab, der fungerede fra 1400- til 1800-tallet. Oldermandsstaven havde to funktioner i bylauget. Den var oldermandens værdighedstegn, og den var hans "huskestav".

Gærkransen har været brugt siden den tidlige middelalder og frem til 1900. Gærkransen er symbolet på selvforsyningssamfundet. Gærkransen blev tidligere anvendt til at samle ølgæren efter gæringen og tørre den indtil næste ølbrygning.

Frihedsstøtten er det stærkeste symbol på Landboreformerne og grundlaget for det moderne landbrug. Frihedsstøtten symboliserer hele opgøret med 1700-tallets landbosamfund, og den varsler nye tider med oplysning, demokrati og velstand for bondebefolkningen. Den danner således symbol på stavnsbåndets ophævelse.

Derudover var genstandene: Grundtvigs talerstol, Maglekildecentrifugen, Lurmærket, Svinekortet og den grå Ferguson traktor (Kilde: "Landbrugs-kanonen" Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup 5. juni til d. 25. oktober 2009 og museets årsskrift 2010).

Gærkransen. "Øl var et vigtigt fødemiddel og næringskilde i landbosamfundet. At brygge øl var et kvindehåndværk indtil midten af 1800-tallet, hvor de tekniske landvindinger industrialiserede brygprocessen. Herefter blev det et mandehåndværk." (Tekst og foto Dansk Landbrugsmuseum)

Dansk Landbrugsmuseum er både et moderne og velbesøgt museum med over 100.000 gæster om året - og *samtidig* et landbrug. Museet driver 125 ha jord, der tidligere hørte under godset Gl. Estrup. Landbruget drives økologisk, og nogle af de 45 ansatte, der gør museet til et af de største i Danmark, er landbrugere.

Museet har også en meget aktiv venneforening på 1200 medlemmer, der er underinddelt i forskellige laug og grupper. De bruger museets faciliteter til at vedligeholde gamle håndværk og hjælpere, når udstillinger eller temadage kræver 'levendegørelser' af historien. Mange af de frivillige er pensionerede fra fødevarerhvervet, landmænd og deres ægtefæller. Udstillingen om de mest betydningsfulde genstande i landbrugshistorien affødte mange kommentarer og diskussioner. Så mange, faktisk, at museet valgte at lave endnu en kanon. Denne gang inviterede man 10 såkaldte 'landbrugspersonligheder' til at vælge den genstand, de personligt mente hørte til en landbrugskanon. De ti personligheder og deres genstande var:

Knud Erik Jensen, Arlas (MD) tidligere direktør, som havde valgt leen og seglet; Peter Gæmelke, Landbrug & Fødevarers (Landbrugsrådet) formand med tærskværket; Carsten Porskrog Rasmussen, museumsinspektør og formand for landbohistorisk selskab med selvejerskødet; Henrik Høegh, Fødevareminister med roehakken; Ritt Bjerregaard, tidligere landbrugsminister og kommissær med Ø-mærket; Britta Schall Holberg, tidligere landbrugsminister med den grå Massey Ferguson traktor; Mariann Fischer-Boel, tidligere landbrugsminister og kommissær med andelsbevægelsen; Ib W Jensen, formand for Dansk Familielandbrug (vice-formand i Landbrug & Fødevarer) med husmandsbevægelsen; Kristen Touborg, medlem af folketinget for SF med byhornet (landsbyfællesskabet) og endelig Christian Mejdahl, tidligere formand for folketinget (V) med landmandsuddannelsen.

Den nye landbrugskanon blev vist på museet i form af en film, hvor de ti genstande blev præsenteret i deres rette miljø og sammenhæng af hver enkelt person. Knud Erik Jensen slog med le og fortalte om bevæggrunden for at netop le og segl var vigtige, Peter Gæmelke kørte rundt i sin moderne computerstyrede mejetærsker og så fremdeles. Jeg har valgt beskrive omtalen af fire af genstandene her.

Selvejerskødet: Med et ægte selvejerskøde fra 1857 i hånden fortæller Carsten Porskrog inde fra Herregårdsmuseet om feudalsamfundet og hvordan godsejeren havde både dømmende og udøvende magt over fæstebonden; samt hvilke stærke samfunds- og frihedskræfter, der blev sat løs, da gårdejerne fik muligheden for at købe sig fri af åget. Der ligger mellem linjerne i Porskrogs historiefortælling samme analyse som hos Touborgs tanker om landsbyfællesskabet og Fischer-Boels tanker om andelsbevægelsen: selvejet er demokratiets vugge.

Porskrog formulerer sig vedrørende godsejervældet som datidens 'kontrollant' og hvordan landmandens modvilje mod regulering, bureaukrati og indblanding i hans forvaltning af sin ejendom stammer tilbage fra hoveriet - parallelt til Palle O. Christiansen i hans bog om landbruget:

"For bonden måtte begrebet frihed nødvendigvis få et andet indhold. Det blev for ham et spørgsmål om juridisk ejendomsret til jord og hjem. På baggrund af jordfordelingsreformerne i 1700'tallet blev dette politiske og definitoriske problem kernespørgsmålet i bøndernes ideologiske kamp i det meste af 1800-tallet. (...) At godsejeren i 1700'tallet under dårlige konjunkturer ikke nødvendigvis udgjorde nær så stor en trussel som foderstofcentralen, banken eller kreditforeningen gør i dag, er en anden sag" (Christiansen 1982:56-57).

Derefter følger vi Porskrog ud til den gård, som selvejerskødet drejede om. Det virker meget symbolsk, at gården, som kameraret panorerer forbi, er sat til salg. Så står han i regnvejrs på gårdspladsen og fortæller os, at selvejet er under afvikling, at vi står ved en epokes afslutning.

'Om nogle år kommer vi måske til at tænke tilbage på denne tid som det største kulturskifte siden fæsteriets ophævelse', funderer Porskrog.

Tærskværket: Peter Gæmelke sidder i sin store moderne mejetærsker og filosoferer over, at det hårde slid i landbruget ikke er længere væk i tid og rum end Gæmelkes egen barndom, en historie, som flere af de andre personer og genstande også fortæller.

'Det mest fascinerende og fantastiske ved udviklingen er egentlig, at alle de tunge, støvede og hårde funktioner, de er væk, afløst af noget, der er enkelt og let', mener Peter Gæmelke.

I betragtning af hvor mange af mine informanter, der dør med dårlig ryg eller nedslidthed, er den dimension af landbrugets strukturudvikling ikke uvæsentlig.

Trods det store teknologiske spring, 'er princippet i hjertet af nutidens mejetærskere ikke forskellig fra de tidligste tærskværker'. Gæmelke åbner ind til motor og mekanik for at vise os, hvad han mener. Af en eller anden grund får synet af motoren ham til at reflektere over kompetenceniveauet hos de maskinkyndige, hvilket gøres på bekostning af akademikere.

'De ikke-boglige kan være langt mere stabil arbejdskraft end folk, der har gået på universitetet, og som er bange for at få snavs på fingrene.' Det er en lidt pudsigt bemærkning, der både virker forståelig i konteksten: at landbruget bygger på håndens arbejde, 'sund fornuft' og evnen til at lære sig selv kompetencer gennem erfaringer, men kommentaren virker samtidig også dybt utidssvarende, da netop højt uddannede og specialiserede konsulenter og rådgivere er dem, som Gæmelkes egen organisation mener mangler i landbruget, jævnfør Kulturel Ekskurs #3.

Han slutter sit indlæg af med at fortælle, at 'den næste mejetærsker, jeg køber, vil være selvkørende og computerstyret, så kan jeg sidde indeni og overvåge alle funktionerne og alarmer og lytte til musik i radioen.'

Det må være de 'other tasks', som EUs landbrugskommissær nævnte skulle skabe vækst i primær-erhvervet (s.72).

Husmandsbevægelsen: Ib W. Jensen står ved siden af - eller rettere under - portrættet af Jens Højgård, en af de centrale figurer i husmandsbevægelsen. I korte træk bliver Højgårds og husmændenes historie trukket op. Den store udvandring til Amerika,

oprettelsen af de Samvirkende Danske Husmandsforeninger i 1906, 'husmandsrejserne' - en slags proto-erfagrunder, jordlovgivning og tilknytningen til Det Radikale Venstre.

Men efter 1950'erne gik udviklingen den anden vej, og mange husmandsbrug blev nedlagt, nogle gange blev 10-15 brug lagt sammen til en stor enhed.

'Men vi skal bare huske på, at der så er nogen, der knækker halsen på det, og at det ikke nødvendigvis er lykken at være utrolig stor.' - Ib W. Jensen fortsætter: 'Jeg synes, det er meget ærgerligt, at helt ude på landbrugsskolerne, der kører man stadigvæk med melodien om, at det eneste, der dur, er at være stor, og at hvis man ikke har mindst 500 køer og to mand i arbejde (...) men det behøver man ikke, vi har kigget i årsregnskaberne i databasen på Skejby i 2008, og der kan vi simpelthen se, at det var dem, der havde mellem 40 og 80 køer, det er dem, der klarede sig bedst, de har gennemsnitligt et overskud på 300.000 kr. (...) dem, der har over 150 køer, har gennemsnitligt et underskud på 300.000 kr. Det er simpelthen så tåbeligt at føre politik for kun de store, når statistikken sort på hvidt viser, at det er de små bedrifter, der klarer sig bedst økonomisk. Kreditforeningen siger til husmanden 'nej, vi vil ikke låne dig penge til at bygge en lille ny stald, du vil jo kun have 50 køer, og fremtiden er 500 køer' (...) der er mange ting, der gør, at det er svært at være husmand i dag - og mange vælger at kaste håndklædet i ringen' siger Jensen afslutningsvist til kameraet.

Udover det hårde slid som går igen i de fleste fortællinger, nævner flere af præsentationerne, at landbruget har fjernet sig fra samfundet.

Christian Mejdahl, selv tidligere landmand og formand for folketinget (2003-2007) formulerer det afslutningsvist således i filmens sidste kapitel om landmandsuddannelsen:

'Når man har vist landmanden tillid og givet ham indflydelse, så hænger det sammen med, at han er opdraget og opøvet i håndlag, til at tage socialt ansvar, selvstændighed og dømmekraft (...) i foreningslivet, i sognerådet, i skolebestyrelsen, i kommunalpolitik (...) på landbrugsskolen der fik vi indpodet, at landmanden udover at passe sin bedrift også har et ansvar for at deltage i det omgivende samfund, fordi bonden er bosiddende, han flytter ikke så tit, og det er så vigtigt, at der er nogen, der giver en hånd med i samfundets vidtforgrene led (...) strukturudviklingen (...) der bliver færre og færre, derfor bliver landmanden også repræsenteret færre steder, uanset at hans uddannelse er blevet bedre (...) derfor er det vigtigt, at man fører det værdifulde fra fortiden med ind i fremtiden, og det gælder også bondekulturen.'

At Mejdahl i filmen læser op af sit eget manuskript, styrker fornemmelsen af, at stemmen kommer fra en fortid, der ikke længere eksisterer.

Jejsing I/S april 2014

Sønderjylland

Gårdfællesskab omfattende fem gårde, placeret i et I/S

Blandet økologisk biodynamisk

1000 ha

Ansatte: De fem ejere, familierne i forskellig grad og ca. fem ansatte.

I forbindelse med forskningsprojektet Det Samfundsnyttige Landbrug (DSL) yderligere to-fem tilknyttet/aflønnede.

Maskiner: De fleste ejes af gårdene, der udøves en lille udlejning.

Produkter: Mælk, æg, foder, korn, turisme, kursusdrift og vidensproduktion.

Kunder: Naturmælk, Aurion og diverse.

Organisering: Biodynamisk forening, Naturmælk, ØL og den lokale landboforening.

Almende Aps april 2015 (Stiftet 27/2/2015)

Sønderjylland

AP pension/ Aps

Blandet økologisk biodynamisk

Driver 650 ha, hvoraf de 300 er forpagtet

Ansatte: ni ansatte, inklusive de to tidligere ejere og fastansat konsulent på deltid.

Derudover tilknytningen til Det Samfundsnyttige Landbrug samt ekstern bestyrelse, indsat af AP/DFM.

Maskiner: De fleste ejes af gårdene, men ny dyrkningsform kræver nyinvestering.

Produkter: Mælk og korn. Forsknings- og kursusaktivitet.

Kunder: Naturmælk, Aurion og private.

Egenkapital 31/12/2014 108.277 kr.

Gæld ca. 10.000.000 kr

Aktiver = Passiver 9.291.213

Resultat 2015 (10 mdrs regnskab - fra 27/2) 58.277 kr (konstrueret resultat)

Organisering. Biodynamisk Forening, Naturmælk og ØL.

Jejsing I/S, Frederiksgård, Langmosegård og Almende Aps

Günther og Christa Lorenzen har siden 2010 boet på Frederiksgård, en gård midt i Draved skov uden jord til - men nyistandsat med faciliteter til kursusaktivitet.

Frederiksgård ligger små ti kilometer fra bedriften på Langmosegård, som ligger på grænsen til Tyskland. Under mit første ophold stod Günther op kl. tre om natten og kørte ned og deltog i malkningen.

Günther er opvokset på en nærliggende slægtsgård men var den yngste af de fire sønner og havde derfor ikke mulighed for at overtage. Han havde tanker om at studere på Landbohøjskolen og blive agronom, men skæbnen ville, at han fik et tilbud om at blive gårdejer allerede da han var 20. Et barnløst pensioneret landmandspar, som han fjernt var i familie med, ville gerne have, at netop han generationsskiftede deres gård. På det tidspunkt var Günther end ikke begyndt på landmandsuddannelsen eller havde nogen opsparring, der kunne indskydes i købet - alligevel blev gården overtaget med gode viljers kraft, og mens han gjorde uddannelsen færdig, hjalp hans far og brødre til. At være gårdejer på landbrugsskolen gav den fordel, at man kunne opsøge, planlægge og specialisere sin viden, så den passede til ens egen virkelighed.

Langmosegård var på det tidspunkt ikke moderniseret, og de første fem år gik med selv at bygge stuehus, stalde og langsomt oparbejde en maskinkapacitet og malkekvægbesætning. Langmosegård er altså et produkt af Günthers egne visioner, og gårdens produktionsapparat og udvikling er helt og holdent et udtryk for hans personlige valg, kompetencer og engagement.

I ti år kørte produktionen og konsolideringen egentlig som den skulle, og Günther sad nu også på Axelborg i erhvervsudvalget. Så kom skæbneåret 1986. Inden for seks måneder døde hans far og hans ni måneder gamle datter. Tjernobylulykken med dens direkte betydning for fødevarereproducerne i landene omkring Ukraine gjorde også et dystert indtryk.

Det fik ham og Christa til at stille spørgsmål.

"Hvorfor gjorde jeg, som jeg gjorde, hvorfor driver vi egentlig det landbrug sådan, som vi gør, hvor jeg nok har gjort det ud fra en kultur, jeg var rundet af og en skoling fra videnskabens verden og de kloge folk på landbrugsskoler og universiteter (...) det landbrug, jeg startede op, det var en videreførsel af en kultur, jeg fik med fra min fars side, som jo også var konventionel, sådan var det i hvert fald endt, hvis vi gik længere tilbage var det jo næsten økologisk, vi havde jo ikke så meget kemi."

I den situation foreslog naboens datter, at han skulle tage med på et fem dages inspirationskursus på Den Økologiske Landbrugsskole i Aabybro, hvor hun selv gik. Han tænkte, at det ikke kunne skade at høre om andre principper, han havde ikke drømt om, at det skulle få den betydning, det fik. Men da han kørte hjem fra Aabybro, var han

indstillet på at lægge om, og kun et år efter kom Günther tilbage med fire lokale sønderjyske landmænd, som han ønskede skulle have samme oplevelse. De lagde alle om og stiftede deres egen erfagruppe.

Han understreger vigtigheden af de særlige omstændigheder. Åbenheden pga. de ting, han lige havde været igennem. **"(...) det har jeg mødt mange gange senere, at når man så er konventionel, så sidder man der og forsvarer, er slet ikke åben, hører slet ikke efter hvad man tilbyder, man lukker bare af."** Der var mange spydigheder fra kolleger, der mente, at man udpinte jorden, og der var nogle lærere fra landbrugskolerne, der skrev nogle meget hadske indlæg, husker Günther.

Men omlægningen gik forbavsende godt. Det lyder nemt, men man skal huske på, at der ikke var nogen afsætningskanaler for økologisk mælk på det tidspunkt. Så de måtte starte deres eget mejeri, og 1. januar 1988 etableredes Naturmælk. I udgangspunktet var det et lille gårdmejeri på gården Søholm ved Haderslev, der kun havde afsætning til lokale helsekostbutikker. Mejeristen, som spillede en vigtig rolle for Naturmælks tilblivelse og senere videreførsel, kunne dog ret hurtigt indgå en distributionsaftale med MD foods. og i løbet af et par år kom de op på 30 leverandører/andelshavere. Men efter kun fire år kunne MD se en forretning i at opsiges samarbejdet **"(...) samtidig gik de ud og pressede vores leverandører ved at friste med en kontrakt med 40 % merpris i tre år og var ret aggressive på markedet."** Naturmælk gik konkurs.

Efter nogle brogede afsætningsår for Langmosegård startede det nye Naturmælk op i 1994, og i dag er det lille sønderjyske andelsmejeri konsolideret og udvider langsomt men støt andelskredsen.

Det var også midt i 90'erne, at han blev opmærksom på antroposofien og biodynamikken. Gennem et foredrag på Fyn og nogle tyske kolleger kom han i berøring med tankegangen, og efter sit første besøg på Goethenaum, Antroposofiens hovedsæde i Schweiz, var han overbevist om, at det var noget, han måtte undersøge nærmere. Eller som Christa formulerede det: **'Jeg fik en mere og mere tavs mand hjem.'** Med det mente hun, at Günther gik og grublede. Så lagde de om til biodynamik.

Undervejs opstod også tanker om et multifunktionelt landbrug med lige dele fokus på produktion, sociale forhold og miljø. Sammen med konsulenten Martin Beck arbejdede han i en årrække på en ansøgning, der skulle finansiere et konkret forsøg på at sammentænke og implementere disse ydelser.

I 2014 blev ansøgningsudkast nummer tre: Det Samfundsnyttige Landbrug (DSL) imødekommet, og Villumfonden bevilgede 16 mio. kr. til et forsøgsprojekt for perioden 2014-2016. I 2016 må Günther dog konstatere, at hans oprindelige hensigt med projektet

er stødt på allehånde forhindringer, ikke mindst institutionelt i Økologisk Landsforening, der administrerer projektets midler.

Inden projektmidlerne blev en realitet, var tankerne dog allerede omsat i først nogle indledende uforpligtende samarbejdsaftaler og senere et decideret gårdfællesskab med fire andre gårde på egnen. I forbindelse med driftsfællesskabet udtalte Günther til Landbrugsavisen:

"Hvis vi skal forbedre jordens frugtbarhed og værne om natur og miljø, har vi på langt sigt ikke en chance for at konkurrere, hvis vi ikke formår at skabe nye samarbejds- og finansieringsformer, der fordeler ansvaret på flere skuldre," (Landbrugsavisen 8/12/2014).

En del af dette ansvarsfællesskab handlede om, hvordan en ny ejerskabsform kunne hjælpe generationsskiftet på vej, og Günther og Christa blev enige om at flytte fra Langmosegård for at gøre plads til nye potentielle medejere. I 2008 købte og ombyggede de Frederiksgård, således at der ikke bare mentalt blev givet slip på ejerskabet, men også fysisk blev gjort plads til Jejsings nye andelslandmænd. Som Günther formulerede det:

"Hvis vi skal arbejde anderledes med andre ejerformer, så er vi nødt til at organisere os anderledes (...) så skal vi tænke i helheder, vi kan faktisk ikke løse generationsskiftet uden at løse ejerskabsforholdet og gøre det interessant for de unge (...) f.eks vores forhold til forbrugeren (...) et paradigmeskifte, det er det vi vil."

At Günthers fødegård, der havde været i slægten i syv generationer, også måtte afhændes til en nabo i efterdønningerne af finanskrisen, har ifølge ham selv givet hans holdninger til ejerskabsdebatten en nødvendig personlig dimension. Familien har været splittet over salget, men det har kun bestyrket Günthers tro på, at selvejet hører en anden tid til.

Lige før krisen havde Günther og hans bror Henning begge investeret i store høtørringsanlæg - for at kunne fodre køerne med en særlig græs- og urteblanding, som de mente ville give bedre mælke kvalitet. Da de samtidig blev ramt af nogle driftsuheld, viste investeringerne sig at underminere rentabiliteten. Hennings gård blev sat til salg af banken, Günther og Christa klarede lige skærene, men heller ikke meget mere. Da jeg besøgte dem første gang i 2014, var de opstemte, fordi Villummidlerne kunne realisere nogle af de drømme, de havde om udviklingen af landbruget, men bagved lurede den dårlige økonomi. Günther talte om at fokusere på kursusaktivitet som en indtægtskilde.

I løbet af efteråret 2014 blev der indledt kontakt med DFM og Torben Andersen. De første sonderinger viste, at kun Henning og Günther var interesserede i denne model, mens en tredje landmand i gårdfællesskabet gerne vil lade sin jord indgå i det nye

selskab. I december meldte banken ud, at de havde en køber til Hennings gård, og pludselig skulle tingene forhandles på plads meget hurtigt. Det lykkedes, og 23. december lå kontrakterne klar. Selve forpagtningsaftalen mellem AP og det nye selskab, Almende Aps, var identisk med den, der er beskrevet herover. Et krav fra Günther og Henning i forbindelse med handlen var, at de blev gældfri og kunne skifte bank. 27. februar 2015 blev salget underskrevet. I den bestyrelse, som AP har indsat for det nye selskab, Almende Aps, er Günther fungerende direktør - det står nu også på hans visitkort.

Langmosegård er altså solgt til AP, mens bopælen Frederiksgård tilhører familien Lorenzen. Det første år er gået over forventning og Günther og Christa er glade for den rekonstruktion, der fandt sted. I virkeligheden er modellen ikke så langt fra de oprindelige tanker med Jejsing, mener Günther. Der er også blevet plads i budgettet til at ansætte konsulent Martin Beck på deltid i Almende, en vigtig ressource i arbejdet med tankerne i Det Samfundsnyttige Landbrug og samtidig en tilkendegivelse af dedikationen til at flytte udviklingen i den retning. **'Jeg ved ikke, om AP er den perfekte løsning, men det er et skridt i den rigtige retning'**, siger Günther i 2016.

Senest har Günther kastet sig over et nyt kapitel i sit landmandsliv. **'Den fjerde dyrkningsform i rækken, jeg har prøvet'**, siger han lidt humoristisk. I Almende vil han gå over til pløjefri dyrkning og benytte sig af den nyeste (tyske) forskning indenfor jordbundsanalyser, hvorved han håber at kunne forøge jordens frugtbarhed og ydeevne. Det indebærer blandt andet øget kompostering og monitorering af kemien i jorden. Til det har han allieret sig med to tyske forskere, som også i skrivende stund er i gang med at afholde et ni-dages kursus med 25 deltagere på Frederiksgård som introduktion til denne dyrkningsform.

Günther og Christa

Günther er i dag 64 år og vokset op på en større gård i grænseområdet. I hans barndom var det endnu heste, der trak redskaberne, der blev malket i hånden, og der var et stort folkehold på gården. Af de fire sønner blev tre af dem landmænd - den fjerde embedsmand i kommunen.

Familien var en del af det tyske mindretal. Under mine ophold dukkede der mange historier op om de særlige kulturelle omstændigheder, som stadig, men især under Günther og Christas opvækst, gjorde sig gældende mellem 'dansk-danskere' og mindretals-tyskere. Det gav sig blandt andet udslag i, hvem der solgte jord til hvem, og hvem der kunne blive kæreste med hvem - noget der betød langt mere end den kulturelle kløft mellem Christas husmands- og Günthers gårdejerbaggrund. I dag er de tyske 'energi-bønder', der med tilskud fra den tyske stat dyrker biomajs til gasproduktion

og derfor kan betale højere forpagtningsafgift end deres danske kolleger, en aktuel spænding i grænseregionen.

De mødte hinanden, da hun var 17 og han var 21, og som Christa siger '**var det noget af en mundfuld at blive kæreste med en 21-årig med lån i banken og 80 hektar uden hus og bygninger**'. Günther kan huske, at konjunkturerne dengang spåede, at mælk ikke havde nogen gylden fremtid, det blev anbefalet at starte op som planteproducent. Lige efter at de var gået i gang med at bygge til køer, kom der et fjernsynshold op fra Tyskland for at interviewe unge danske landmænd. De spurgte selvfølgelig Günther om, hvorfor han ville være mælkeproducent, når nu prognosen sagde det var en dårlig ide. **"Men for mig var det helt klart, det var fordi det var det, jeg kunne lide og havde mit engagement i, så var det ikke sådan lige den prognose, der var udslagsgivende."**

Et andet eksempel på Günthers egenrådighed er hans dispositioner i opstarten. Inflationen gjorde det økonomisk rationelt at låne penge i en fart, fordi inflationen næsten spiste lånet op inden renterne blev et problem. Det var, hvad rådgivningen fortalte ham, men han valgte at investere noget mere forsigtigt og købte kun langsomt kvier til, lod dem selv inseminere og ventede på at de blev mælkeydende. Igennem hele hans landmandsliv har det været en ledetråd selv at kunne finansiere udviklingen. Trods denne egensindighed har Günther gennem det meste af sit udøvende landmandsliv haft sine kollegaers tillid. Han har en lang række af tillidsposter i erhvervet på sit CV.

Ovenfor er beskrevet de udslagsgivende omstændigheder, der fik Günther og Christa til at lægge om til økologi. I slutningen af 80'erne kunne Günther godt forvalte sine tillidsposter i den konventionelle del af erhvervet, uden at hans holdninger kom i vejen. I takt med at det antroposofiske blev en voksende del af deres liv, oplevede han dog oftere modsætningsforholdene som et problem. Han beskriver det selv som et vanskeligt personligt dilemma at have opnået betydelig indflydelse men samtidig at have en erkendelse af, at de overbevisninger, han havde, ikke var forenelige med det, han repræsenterede.

"Jeg levede en overgang i en meget polariseret verden, jeg har oplevet at køre direkte fra Goethenaum til Axelborg."

Den spirituelle dimension i den antroposofiske kosmologi og landbrugsprincipper passer godt til Günthers søgende indstilling til tilværelsen, og det er ikke kun disse teorier, han er gået op i; andre teoretiske, filosofiske og antropologiske forståelsesrammer har også hans opmærksomhed. Man mærker det i samtalerne, ser det på bogreolen og fornemmer det i familiens fokus på livets store og små spørgsmål. Under aftensmaden kan man blive spurgt: '**Hvad tror du, det er, der får frøet til at spire og gro?**' Når den biodynamiske forening i juni 2016 fejrer 80 års jubilæum, bliver det på Frederiksgård.

Desuagtet er Günther en af de få landmænd med hans holdninger, der også får 'taletid' i de konventionelle landbrugsmedier. Hans engagement og dispositioner er beskrevet i flere artikler i aviser og fagtidsskrifter, hvor han har haft lejlighed til at redegøre for sine initiativer og holdninger til dyrevelfærd, økonomi, generationsskifte og højere kvalitet i produktionen. Holdningerne i interviewet herunder har efter min vurdering større rækkevidde end hans konventionelle eller økologiske kollegaer.

Ejerskab

Oprindeligt var Jejsing I/S valgt som et eksempel på, at dyrkningsfællesskaber kunne være en model for især generationsskiftet, men også arbejdet med at indkorporere eksternaliteter i regnskaberne. Med Günthers egne ord var produktionsfællesskabet 'et forsøg på at skabe nye rammer for organiseringen både internt mellem familierne og inspireret af de tanker, der ligger i begrebet 'det multifunktionelle landbrug', hvor man mere helhedsorienteret ind- og sammentænker økonomiske, sociale og miljømæssige aspekter ved fødevarerproduktionen; og eksternt for at gøre generationsskiftet økonomisk muligt og kulturelt interessant'.

Ejerskabet er som beskrevet skiftet i perioden. I Günthers egen optik er der dog ikke den store forskel mellem Jejsing I/S og Almende Aps, de er begge konstruktioner, der er midler til et mål: at komme væk fra det personejede landbrug og skabe mulighed for nye alliancer mellem landbrug og samfund.

Efter Almendes stiftelse er der nu kommet en ekstern bestyrelse, som skal garantere AP's interesser, men det ser Günther som en fordel. 'Vi er rigtig godt kørende med sådan en bestyrelse, det giver tillid - det er noget andet, end hvis der står en landmand nede i banken. Som landmand føler jeg det mindst ligeså tilfredsstillende, hvis det går godt med bestyrelsen, så har jeg mere frihed.' Han tilføjer: 'Medarbejderne er mere engagerede nu, hvor de kan se, at det kører.' Ejerskabskonstruktionen og rationalerne er identisk med forholdene på Nygård, og begge landmænd ser positivt på det eksterne ejerskab. På Almende synes der at være en større grad af distance til driften, ikke kun fysisk med også mentalt. Det skal ses i lyset af både Günthers holdninger og øvrige interesser, men naturligt nok også hans alder. Samlet set giver det et meget sammensat produktionsmåde-rationale.

Det politiske

På den ene side er rammevilkårene fraværende i dagligdagen "I dag interesserer jeg mig faktisk meget lidt for regler og rammevilkår, det er i mine øjne noget, man får påduttet udefra, jeg vil hellere forstå det indefra, fagligt, hvordan virker naturen."

Men som interview og samtaler udvikler sig, har Günther alligevel mange konkrete

eksempler, meninger om og udfordringer med rammevilkårene. Han har selv via sine udvalgsposter oplevet, hvordan regler og regulering bliver til for kontrollens skyld. Han sad f.eks. i et udvalg under fødevaredirektoratet, der skulle tilrettelægge fremtidig lovgivning. Han sad i et andet udvalg, der skulle udvikle rådgivningen, og han sad i bestyrelsen for det økologiske forskningsudvalg.

Tillidsposterne var han valgt til af landboforeningen, men hen mod slutningen af 90'erne oplevede han, hvordan det politiske blev meget mere strategisk, og Landbrugsraadet begyndte at ville kontrollere alle niveauerne mere. Alligevel har Günther en positiv erindring om samarbejdet med mange af Landbrugsraadet ledere. I sine egne ord anlagde han den pragmatiske holdning, at 'jo mindre de (Landbrugsraadet) ønskede at forhindre udviklingen, jo bedre var det for mit arbejde, og det gav i det store hele et respektfuldt samarbejde.'

Han stoppede med det organisatoriske arbejde i 1999, på et tidspunkt hvor han så længe havde været en del af det politiske niveau at "Jeg havde en forholdsvis stor indflydelse (...) det var mange af os, der skulle afgøre: hvordan gør man." "(...) jeg kendte også lidt det håndværk, med at få ting sat igennem, spillets regler og magtens."

Det er derfor også værd at notere, at Günther har søgt midler til sine projekter udenfor de normale landbrugspuljer. Til det siger han: 'Det er skidespændende at komme ind til Villum, hvor der ikke sidder en landboforening og bestemmer.'

Men trods erhvervets indflydelse bar udviklingen i højere og højere grad præg af, at myndighederne nemt skulle kunne regulere, dokumentere og styre tilskuddene.

"Dengang var det meget ens egen moral, etik og ansvarlighed, der afgjorde, hvad det rigtige og forkerte var, i dag er det blevet til, at man læser reglerne først og så drejer det sig om at holde sig inden for reglerne, og så tager man ikke så meget stilling selv, i dag kan man jo næsten blive frustreret nogle gange, hvis man fagligt tager stilling og så kan se, at det harmonerer ikke med det, man har fået påduttet udefra, det er jo det, der gør mange bønder frustrerede."

På den anden side mener Günther, at tiden nu kalder på både et stærkere politisk mod og internt ansvar, især fra de økologiske landmænd. Hvor han tidligere har ment, at man ikke skulle udfordre 'den store bjørn' for meget, mener han nu, at tiden er moden:

"Der må jeg så indrømme, jeg nok har skiftet holdning i dag. Jeg tror, at vi nu lever mere og mere i en tid, hvor det polariserer sig i den grad, der bliver vi nødt til at være stærkere i vores egne standpunkter, også fordi økologien har fået så stor en betydning og er blevet så synlig, og Økologisk Landsforening er blevet så stærk, at den er nødt til at være en stærk selvstændig organisation(...) nogen der tager ansvar overfor natur, kultur og mennesker og samfund og videre og så lave et landbrug, der tager højde for

de ting; og så ser vi en industritænkning køre der ud af, **meget** mere ekstremt, masseproduktion i svinestalde, en brutal udnyttelse af jorden, med kortsigtede resultater (...) og der tror jeg, at vi nu er ved at være nået derhen, at vi skal til at tage afstand fra det, sige højt: det der vil vi ikke. Dengang tænkte vi også, det der konventionelle landbrug det vil vi ikke, men det snakkede vi ikke så højt om, lad os stryge dem lidt med hårene (...) men nu drejer det sig meget mere også om at få forbrugeren og samfundet med også. Vi kan ikke holde til længere, at man fortier de skader, som det konventionelle landbrug gør, og ikke får lov til at anprise de gode ting, som man gør i det økologiske jordbrug, og der føler jeg, vi er lige nu. (...) Det gør, at der vil være nogen, vi nu udfordrer, som nok også vil tage kampen op... fra den anden gruppe, men der må vi så stille os efter min mening. (...) Men tiden er også til det, at vi skal sige tingene, som det er, men det behøver jo ikke være ubehøvlet eller uforskammet, men nu kan vi jo også roligt bruge videnskaben, lad os dokumentere alt det gode, vi kan, lad os dokumentere den frugtbare jord, og at fødevarerne er sundere, og så udfordre den anden side, men så må vi jo også vise hvad der ikke er sundt... hvis man fylder kørerne med mættet fedt for at få en høj fedtprocent i det konventionelle landbrug, og så får de der omega 16 eller hvad det hedder, som er skadelige frem for at få omega 3, som man får med høfodring og afgræsning, så skal det da fremdet er jo ikke en ærlig oplysning, hvis man først siger, det er forbrugeren, der skal afgøre, hvad man skal dyrke, men hvis forbrugeren ikke får oplysningerne, så er det jo vildledning."

Efter at have talt sig varm om rammevilkårenes betydning, kan man mærke, at Günther alligevel tænker en hel del på de politiske og juridiske rammer.

"Der mener jeg faktisk, at vi har brug for, at der også fra myndigheder og lovgivning... at vi har en opbakning til, at det her det er værd at udvikle og gå videre med, fordi vi er i den grad ramt af rammevilkår, der skal regulere det landbrug, vi vil væk fra, (...) der har vi nogle meget tåbelige rammevilkår for økologiske og biodynamiske jordbrug, som egentligt slet ikke burde være relevant for os, men fordi man nu siger, at det skal være for det konventionelle, så skal alle behandles lige - og egentlig i negativ forstand bliver vi netop ikke behandlet lige, fordi hvis vi ikke forurener, hvorfor skal vi så også have stramme krav, f.eks. tag bare det der klassiske randzone, hvis vi nu ikke bruger gift og kunstgødning og passer meget på, hvorfor skal vi så rammes af, at andre forurener grundvand og vandløb, det er bare en ting, men der er mange andre rammevilkår; der har vi brug for politisk mod til at turde sige, at det her vil vi gerne støtte, også med lovgivning og rammevilkår, ikke bare finansielt (...) men det har man stadigvæk ikke nok mod til, fordi der politisk måske er så meget styrke og lobbyarbejde bag det store brede landbrug, som man ikke vil fornærme.(...) De sidder og fremfører nogle tal og prognoser, som de ikke engang selv tror på - de ved godt, at det aldrig bliver sådan, men alligevel kører de denne politiske dagsorden, for så kan det da i det mindste give dem en lille fordel."

Det økonomiske

Som nævnt i indledningen havde Günther og Christa en virksomhedsfilosofi om kun at udvide i takt med, at de havde egenkapital til det. 'Hvordan kunne det så gå galt', spørger jeg. Årsagen skal ifølge Günther findes i en uheldig kombination. Den massive værdiforøgning i 2000'erne blev brugt på investeringer i det store høtørringsanlæg og købet og moderniseringen af Frederiksgård, hvorefter egenkapitalen i løbet af et år faldt til det halve. Dertil kom driftsmodgang, sygdomme i stalden og to arbejdsulykker. Tilsammen undergravede det rentabiliteten. Lignende processer kan iagttages overalt i dansk landbrug, det er sjældent et forhold alene, men en kombination af uheldige omstændigheder, der river tæppet væk.

Men hvor mange af Günthers konventionelle kolleger lider voldsomt under den svigtende mælkepris, har Almende haft et godt regnskab i 2015 med et overskud efter alle lønudgifter. Dertil kan man anføre, at regnskabet ikke havde de to første måneder af året med, måneder der normalt er gode indtægtskilder for mælkeproducenter.

Gennem samarbejdet med AP har Günther fået inspiration til en ny ejerskabsmodel: En økologisk pensionsopsparing. Han forestiller sig forbrugere, ansatte i fødevareklyngen og andre, der er interesserede i et bæredygtigt landbrug, bruge en særlig pensionsopsparing, der øremærker sine midler til investeringer i samfundsnyttige landbrug.

Det sociale og kulturelle

Günther har som dokumenteret blandet sig i meget, både landbrugsfagligt, -politisk og organisatorisk, jeg mødte ham f.eks. også til folketræffet på Samsø¹. Senest har Det Samfundsnyttige Landbrug fået opmærksomhed fra landbrugsmedierne. I 2014 spåede han, 'at vi står overfor en øget polarisering mellem det højintensive produktivistiske segment i landbruget og dem, der vil en anden udvikling.' I 2016 konstaterer han: 'Polariseringen er kommet hurtigere end ventet, men det kan være vores held - de gør sig selv en bjørnetjeneste (det konventionelle landbrug).'

Günther spillede håndbold, da han var ung. Sporten var et af de steder, hvor de to forskellige 'nationaliteter' i Sønderjylland kunne mødes. Hans hold vandt et nationalt mesterskab, og de husker begge fejringen som en af de få gange 'begge lejre' festede sammen. Det var sådan, Christa mødte Günther første gang.

De første fire år var der ingen fridage. Christa selv kom fra et lille husmandsbrug, hvor seks mennesker levede af 10 ha uden ekstern indkomst. De taler begge om at kombinere og kultivere de bedste egenskaber ved den lille drift og fordelene ved det store perspektiv.

¹ Det første 'grønne' folkemøde på Samsø i april 2014. I 2016 skiftede det navn til Det Fælles Bedste og blev afholdt i Hvalsø, Lejre Kommune.

I en periode på 10 år dyrkede de gulerødder til saft, en arbejdskrævende afgrøde, der gjorde, at de havde ganske store hold af sæsonarbejdere. Det var primært unge under 18, der kunne bruge deres frikort og spare penge op i ferierne. Det havde aldrig været et problem at få de ca. 20 stillinger besat, selvom der var en overgang i midten af 2000'erne hvor ventelisten ikke var så lang. Men lige da finanskrisen ramte, oplevede de til gengæld, at mange voksne, de unges forældre, kom og spurgte om job. Samme observation havde Birkemosegård, Svanholm og Tinggård.

Gennem hele landmandslivet har de boet og spist sammen med deres medarbejdere. I bakspejlet synes de nu begge, at det indimellem har været opslidende at bevare den del af kulturen, men det har skabt en meget stærk social dimension i deres forståelse af landbruget. De personlige relationer rækker langt ud over deres egne meningsfæller.

"Jeg tror også, jeg har mange venner, der overhovedet ikke går ind for mine ideer, teorier eller min spiritualitet, og der måske dyrker meget konventionelt landbrug, ser anderledes på livet - men jeg har meget sympati for dem som mennesker, det kan man jo godt ha', der er jo en person bag."

I forlængelse heraf krævede dyrkningsfællesskabet i Jejsing tillid og samklang i visionerne mellem gårdene, og ganske meget tid og energi blev brugt på de sociale relationer mellem de fem familier. Indholdet af de kurser samt de DSL-relaterede møder, som afholdes på Frederiksgård, har også alle stort fokus på de sociale processer. At det sociale er betydningsfuldt for produktionen i Almende afspejles måske bedst i Günther og Christas svar på, om hvilken betydning, det at have AP som partner vil få. Christa: **'Vi skal jo lige lære dem at kende, men jeg er da taknemmelig for, at de gav os muligheden.'** Günther svarede, at han planlagde at invitere AP's folk på besøg i løbet af efteråret 2016, for at de kunne se, hvad de investerede i - og samtidig lufte ideerne om den økologiske pensionsopsparing.

Det bør også nævnes, at medarbejderstaben er blevet udskiftet i perioden, og når Günther ovenfor nævnte det øgede engagement, skyldes det primært, at den nye driftsleder på Langmosegård (en tidligere ansat, hvis egen gård gik konkurs) socialt passer rigtig godt til den indstilling, Günther og Christa har.

Efter den hårde tid med forhandlingerne omkring rekonstruktionen havde Günther og Christa brug for en lille ferie. I januar/februar 2016 var de tre uger i Kenya. Turen havde været præget af afslapning og gode naturoplevelser - men såmænd også observationer, der gjaldt landbruget. Günther havde ved selvsyn set det, man har læst om i medierne, at kineserne har investeret massivt i Afrikas landbrugsjord. Det var, efter hvad Günther var blevet oplyst, kinesiske straffefanger, der byggede den nye infrastruktur, der skulle fragte fødevarerne ud til kysten, hvorfra de kunne sejles til Kina.

2015 havde altså været et omvæltningernes år på Frederiksgård, men en stor glæde, der var blevet dem til gavn, var at den ældste datter blev gift, og at receptionen blev afholdt 'hjemme'.

Produktionsmådeanalyse

Ifølge Günther er de overbevisninger og rationaler, der bar udviklingen af Jejsing frem, intakte i den nye pensionsmodel. Hvis man godtager det - og i forlængelse af analysen ovenfor - kan AP's ejerskab og dyrkningsfællesskabets organisering ses som en neokulturation af EVP'en. Den oprindelige familieenhed er her vokset til en enhed af fem familier - og senere reduceret til to.

Analysen af produktionsmåden er givet de samme elementer som på Nygård, men indstillingen hos de to landmænd er grundlæggende forskellig. I hvor høj grad generationsforskellen spiller en rolle vil jeg ikke inddrage her, men i både ord og praksis er det tydeligt, at Günther vil noget andet og mere end drive landbrug. I Almende Aps er det samfundsnyttige sigte integreret, og den nye stilling som direktør giver ham mulighed for at bruge tid på og agere i en landbrugspolitisk kontekst, han fra tidligere erfaringer er godt kendt med. At han har kunnet ansætte Martin Beck, er en stor personlig tilfredsstillelse, men især en indikation af, at arbejdet med principperne i Det Samfundsnyttige Landbrug fortsætter under det nye ejerskab. Ifølge Günther præger de holdninger også bestyrelsen.

Ikke desto mindre har Günther og Christa nogle ambitioner med landbrugsdriften, som står i stærk kontrast til AP's. De prioriteringer, pensionsselskabet er gået ind i landbruget med, overdeterminerer Almendes økonomi og dermed bliver evnen til at genere et 'konventionelt' overskud, der er stort nok til at honorere både ejere og idealer, afgørende. Aktuelt er økonomien sund, og Günther ser optimistisk på mulighederne for at købe gårdene tilbage om 8-10 år, '**hvis det er den bedste løsning til den tid**'. Her har Günther ifølge ham selv forsøgt at sikre de bedst mulige betingelser ved at sælge Langmosegård til AP så billigt som overhovedet muligt, for at tilbagekøbsprisen skulle være rimelig for en fremtidig ejer eller ejerkreds. Det er dog svært at spå om disse forhold, og her må analysen blot konstatere, at mens de politiske og internt kulturelle rammevilkår sætter negativt fortegn, er der økonomisk og samfundskulturelt gode rammevilkår for en fortsættelse af produktionen i Almende. Den nye konstruktion giver derudover plads til at bearbejde de negative vilkår. Tentativt er der en robust reproduktionskapacitet, opbakning i bestyrelsen og samtidig evne og energi til at udvikle bedriften i retning af de principper, der er indeholdt i Det Samfundsnyttige Landbrug.

Kulturel ekskurs #7: Landbrugets omdømmekampagner - fakta og følelser

"Vi er ikke, hvad vi har været.

Landbrug & Fødevarer er ikke, hvad organisationen har været. Kendskabet er steget dramatisk. Der er vundet en række politiske slag, og strategien "Vækst i balance" i kombination med en målrettet omdømmekampagne har sikret erhvervet mere indflydelse og taletid" (lf.dk).

Sådan begynder den medlemsorienterede omtale af Landbrug & Fødevarers nye omdømmekampagne 2016. Herefter følger den i introduktionen citerede passus, hvorefter forklaringen fortsætter: "Det er en grundlæggende præmis, at man ikke blot kan fyre budskaber af, der er i egen interesse. Ingen gider høre på pral om, hvor mange arbejdspladser og eksportmillioner, erhvervet står for. Ingen kommer til at elske landbruget og moderne fødevarerproduktion på grund af rationelle argumenter. Vi kan kun trænge igennem med en emotionel kommunikation"(ibid.)

Til sidst i teksten bliver det tydeligere, at det er landmænd, som omtalen henvender sig til:

"At være landmand er meget mere end et arbejde. Det er et liv. Et liv der omfatter både os selv og vores familie. Et liv der bygger på det, som de forudgående slægtled har skabt, og som vi skal give videre til dem, der skal dyrke og leve af jorden efter os. Vores kommunikation skal bidrage med viden og ressourcer til det fællesskab, som sektoren anerkender at være en del af.

Det handler om at være en visionær og aktiv deltager i debatten ud fra andre interesser end sine egne. Og måske vigtigst af alt, turde gå forrest i både ord og handlinger, når der skal findes en vej frem. **Landbrug & Fødevarer Noget at leve af. Noget at leve for.**"(ibid.)

Både denne omdømme/reklamekampagne og den tidligere: 'Fremtiden er ikke så sort, som den har været' - er skabt af reklamefirmaet Mensch. På Mensch' hjemmeside kan man i forbindelse med den tidligere kampagne læse:

"Hvad får en interesseorganisation til at investere 60 mio. kr. over tre år? Hvad får man for pengene, og kan det betale sig? Det er alt sammen gode spørgsmål, og når det kommer til Landbrug & Fødevarer, kan man oven i købet besvare dem. Den nye organisation identificerer meget hurtigt erhvervets omdømme som en af de væsentligste udfordringer. For efter mange års dårlig presseomtale omkring dyrevelfærd, miljøproblemer og EU-tilskud står sektoren stort set uden opbakning fra befolkningen.

Konsekvensen er dalende interesse fra Christiansborg, forringede rammevilkår og et erhverv, som omverdenen betragter som et levn fra fortiden" (mensch.dk).

Omtalen af kampagnen er selvfølgelig en slags metareklame for Mensch selv, man ønsker at signalere, at det kan betale sig at alliere sig med netop dette reklamefirma, derfor skal man også tage den sidste del af evalueringen med et gran salt:

"Resultatet

Resultatet kan i dag måles på en lang række parametre. Blandt andet finder 68 % af befolkningen, at kampagnen er både interessant og tankevækkende. 77 % kan genkende kampagnen som et billede af en sektor, der ser positivt på fremtiden. Der er signifikant fremgang i vurdering af landbruget på områderne: Innovation, Miljø, Eksport, og Sikring af Arbejdspladser. Og vigtigst har 60 % af danskerne i dag en positiv holdning til landbruget. Det er en stigning på 94 %, siden kampagnen startede.

Filmene (med Jørgen Leth som fortæller) opnåede den næsthøjeste karakter blandt 40 testede reklamefilm, og kampagnen har vundet adskillige reklamepriser. Den generelle presseomtale af sektoren er forbedret, og det vurderes, at over 50 % af alle historier er positive. Respekten er genvundet fra befolkningens side, og dialogen er genoptaget med politikere og andre væsentlige interessenter. Og sidst, men ikke mindst, er kendskabet til Landbrug & Fødevarer steget med 115 %." (ibid.)

Det er svært, for ikke at sige umuligt, at gå disse tal efter i sømmene. Har Mensch ret i at reklamekampagnen har forbedret landbruget/interesseorganisationens omdømme så dramatisk - og var udgangspunktet så nedslående til at begynde med? Mange landmænd har været skeptiske, det har man kunnet læse i landbrugsmediernes spalter og kunnet høre til landbrugsarrangementer. En del af skepsissen har udgangspunkt i, at organisationen bruger så mange penge på kampagnen i en tid, hvor de menige medlemmer må forlade gård og hjem. Men et andet væsentligt aspekt af skepsissen er i min analyse, at kampagnen taler byboernes sprog og bruger billeder og argumenter, som de fleste landmænd ikke kan genkende sig selv i. Det er et af de dilemmaer, landbrugskulturen står med, at deres eget sprog er ugyldigt i offentligheden, eller sådan ræsonnerer Landbrug & Fødevarer/Mensch i hvert fald. Der er i mine øjne ikke tvivl om, at reklamekampagnen har skubbet en del landmænd væk fra Axelborg og over i Bæredygtigt Landbrug. Mange mener, at Landbrug & Fødevarer i sine kampagner og interessevaretagelse er tættere på agroindustrien end på primærproducenterne. Det er antageligt én af grundene til, at den ny kampagne ihærdigt forsøger at bringe landmanden tilbage i fokus og bruger ordet 'sammenhold' som omdrejningspunkt.

Før vi vender os imod timingen med den nye kampagne, vil jeg kort gengive indholdet af en session på Plantekongressen 2014, der netop havde landbrugets omdømme som

tema. Her følger en afskrift af mine noter fra:

Er Landbruget blevet mere nice? Session 41 - ca. 100 deltagere.

Arrangørerne havde bedt journalist og kommunikationsekspert Jeanett Dion Amonsens fra firmaet Venture i Aarhus om at svare på dette spørgsmål. Hun indledte med nogle overordnede kommunikative udfordringer og betragtninger om gift i fødevarerne, prisen, forbrugervaner og den almene opfattelse af landbruget.

Jeanett havde udvalgt en række tillægsord, der skulle indkredse, hvordan hun mente, den danske offentlighed så på landmanden: **'Travle, hårdtarbejdende, disciplinerede, bekymrede, velhavende, udnytter EU og staten til sidste dråbe, udnytter østeuropæisk arbejdskraft, ligeglade med miljø, klima og drikkevand, egoistiske, kulturelle ignoranter, fordomsfyldte, konservative gamle mænd'**.

Ja, det sagde hun. Der var en anspændt stemning i lokalet.

Hun sluttede af med at fortælle, at hun 'aftenen forinden havde bedt sine 800 facebook-venner om at svare på spørgsmålet: **Er Landbruget blevet mere nice? Reaktionen har været endog meget negative** - så konklusionen er at **'Nej - landbruget er overhovedet ikke blevet mere nice!'**

Herefter kom Leif Nielsen fra L&Fs kommunikationsafdeling, kampagneleder på 'Fremtiden er ikke så sort, som den har været'. Han forholdt sig ikke med ét ord til, hvad Jeanett lige havde sagt, men gav os en indsigt i, hvordan landbrugets anseelse havde nået et nulpunkt i 1996-98. **'Vi var kørt fuldstændig af banen realpolitisk pga. hummerdød og vandmiljø'** forklarede han.

Så fortalte han lidt om baggrunden for og, prisen på samt viste os en række af de reklamer og reklamespots, der kørte i fjernsyn og medier. Han sluttede af med en meningsundersøgelse (lavet af ham selv?), der viste, at landbruget nu havde et 48 % positivt omdømme i befolkningen, hvilket var 17 % op fra 2009. Så ja, han mente godt, man kunne tale sig til et godt omdømme.

Under debat- og spørgerunden fløj alle lige i ansigtet på Jeanett. Forbrugerne var hykleriske, de fatter ikke videnskabelige fakta, dobbeltmoralen herskede osv. Hun tog det rimeligt pænt og sluttede af med at sige: **'Landskabet er i modstrid med budskabet.'** Der var ikke et eneste spørgsmål til Leif.

Selvom deltagerne i session 41 havde vanskeligt ved at modtage Jeanetts kritik, blev nogle af hendes pointer gengivet i et speciale fra RUC, der kun et par måneder senere blev formidlet af to af erhvervets egne stemmer på Dansk Kommunikationsforenings

nyhedsportal: Lea Nielsen, politisk medarbejder i Venstre og Line Thaarup, digital projektkoordinator, DLF-Trifolium skrev:

"Et nyt speciale fra Roskilde Universitet har undersøgt effekterne af kampagnen og konkluderer blandt andet, at erhvervets specialiserede viden er en stor udfordring i forhold til politiske og kritiske forbrugere, fordi de oplever landbrugets kommunikation som netop særinteresser snarere end et udtryk for reel viden" og " (...) (ed. målgruppen mener) at landbruget er distancerende og ugennemtsigt, og at de dermed ikke ved ret meget om landbrugets forhold" (kommunikationsforening.dk 15/4/2014).

Det langstrakte politiske drama omkring Fødevare- og Landbrugspakken (L68) henover vinter, forår og sommer 2015/2016, der i første omgang endte med Fødevare- og Miljøministerens afgang, og i juni 2016 med at regeringen fik en næse af folketinget for vildledende information, samt en særlig klage over statsministerens håndtering af forløbet, fik selvsagt nogle konsekvenser for landbrugets omdømme. DR's hjemmeside skrev i slutningen af februar: "Landbrugets omdømme i befolkningen ligger nærmest i ruiner efter den langstrakte debat om landbrugspakken. Samtidig har snævre særinteresser i landbruget fået lov til at påvirke helt ind i ministerkontorerne. Det mener brandingekspert Kresten Schultz Jørgensen, der er ejer af rådgivningsvirksomheden LEAD Agency. Tillid er noget, der opbygges langsomt. Mistillid skabes på en dag. Det brede omdømme for landbruget står svagere nu end på noget tidspunkt de sidste 10-15 år, siger han" (dr.dk 26/2/2016).

Administrerende direktør i Landbrug & Fødevarer Karen Hækkerup delte dette indtryk: 'landbrugets image har lidt rigtigt meget skade', sagde hun efterfølgende på fjernsyn.

Det var på dette tidspunkt, at den nye omdømmekampagne blev skudt i gang. Det kunne (i omtalen) konstateres, at "man havde fået mere indflydelse og taletid", med andre ord den nye lovpakke var en udmøntning af de fleste af Landbrug & Fødevarers krav til forbedrede rammevilkår. Videre i omtalen hedder det "at landmænd skal stå sammen og ikke forsøge at vinde diskussioner med det omgivende samfund med fakta, for det handler om følelser."

I lyset af debatten omkring Fødevare- og Landbrugspakken, hvor landbrugsmediernes langede aggressive ud efter de 'usaglige kritikere' og 'manglende videnskabelighed' samt de ovenstående analyser af den tidligere omdømmekampagne er det svært ikke at læse den sidste sætning som en falliterklæring. Vores fakta er der ingen, der tror på, hverken eksperter eller befolkning, så vi må finde på noget, der 'føles' bedre.

Uanset hvilke konsekvenser kampagner og L68-debatten har fået og vil få for landbrugets omdømme, er der dog en konsekvens, der overskygger alle andre. Landbruget er

kommet tilbage i offentlighedens søgelys. I løbet af 2016's første seks måneder har **alle** medier, både de store landsdækkende og de sociale, både de traditionelt kritiske og de historisk erhvervsvenlige, både aviser, fjernsyn og radio interesseret sig for erhvervets forhold.

En forsømt debat er vendt tilbage med stor styrke.

Om den skal baseres på fakta eller følelser afhænger til dels af, om landbrugets dialog med offentligheden - og her spiller 'omdømmekampagnerne' en vigtig rolle - kan bygge bro over fordommene og imødegå den mistænksomhed og uvidenhed, som præger den aktuelle debat.¹

Tre af de opfindsomme reklamer fra 'omdømme-kampagnen.' (kilde lf.dk)

¹ Se iøvrigt blog-indlægget: Hvad skal vi bruge landet til?

Afsnit 3

Sammenfatning af de tre spor og de empiriske praksisser

"Hvis man kigger på fremtidige ejerformer tilsiger alt dette, at man skal have en specifik ikke-økonomisk interesse i landbrug for at investere i ejendomme med de ejendomspriser, vi har set historisk. De selvstændige landmænd har accepteret så lavt et afkast i form af løn til dem selv og forrentning af egenkapitalen og dermed også så høje ejendomspriser, at det er meget svært at se, hvordan en ekstern investor med overenskomstmæssig ansat personale kan få et bare nogenlunde acceptabelt afkast" (Kærgård 2014:242).

"Det er nok en kendsgerning, at landbrugspolitikken egentlige målsætning ikke erkendes i større omfang. Ikke så få landmænd - både små og store - står sammen i en opfattelse af, at landbruget er et af de få liberale erhverv, som er tilbage; at de ville klare sig glimrende, blot det ikke var for den urimelige konkurrence fra lande med bedre subsidier, bedre jord og bedre vejr, og at landmænd møder mangel på forståelse fra politikere og forbrugere. Men den manglende afklaring af målsætningen medvirker til at fastlåse en landbrugspolitik, der i hvert fald ikke er til de små landmænds fordel" (Groes 1991:100).

"Det skete i en ny landbrugspolitisk udgave, hvor landbrugets standsbetonede interesser var tæt sammenvævede med lovgivningens magtsprog. Dermed fik man på en gang skabt en overenskomstsituation som på det store arbejdsmarked og en begyndende frasortering af uegnede landmænd" (DLH 1988:332).

"Vi har fået en markant liberalisering, fjernelse af landbrugsstøtten, vi har i dag næsten frihandel. De her midlertidige ordninger er kun nogle små skvulp" (Henning Otte Hansen i Orientering 31/5/2016 - 1:33 inde i indslaget).

Samlet set er det svært at konkretisere betydningen af rammevilkårene på den enkelte bedrift alene gennem det empiriske materiale. Både de gårde og informanter, der bliver præsenteret her, men også de mange andre jeg har besøgt og talt med, taler kun sjældent om specifikke vilkår, der hidrører fra lovgivning eller politiske reguleringer.

Ikke forstået sådan, at de ikke har holdninger til rammevilkårene, det er blot ikke den virkelighed, de selv fokuserer på. De besøgte gårde, som jo udmærker sig ved at gøre tingene anderledes, kan som sådan ikke bruges til at sige noget generelt om reguleringen eller 'kontrol-helvedet', men det er et gennemgående træk ved empirien, at informanterne ikke direkte refererer til negative rammevilkår.

Indirekte kommer mange forhold på og omkring gården samt i afsætningsleddet til at afspejle praksis og ideologi, der for en iagttager ganske tydeligt har sammenhæng med

rammevilkårene. Men set inde fra landmandens univers er denne sammenhæng ikke åbenlys. Det er min erfaring, at Christiansens observation fra begyndelsen af 1980'erne (se s.93) stadig er gyldig, den enkelte landmands vurdering af sin egen situation - og naboens - beror på den enkeltes forventninger til kompetence, vilje og faglig dygtighed. I samtaler på gårdene har jeg aldrig hørt nogen sige, at dette eller hint var rammevilkårenes skyld.

Som dokumenteret ovenfor er billedet i offentligheden en hel anden. Her falder landmænd, lobbyister og erhvervets forskere nærmest over hinanden for at give 'særbyrder', 'overimplementering' og 'kontrolhelvedet' skylden for landbrugets krise. 'Offer-fortællingen' (s.96) er blevet landbrugets egen rammeforståelse.

Ydermere omgærdes forskningsresultater og reguleringseffekter med stor usikkerhed.

Det er derfor nødvendigt at abstrahere fra såvel den enkeltes udsagn, som organisationernes interessevaretagelse, hvis man vil belyse rammevilkårenes betydning for de her præsenterede landbrugs udvikling og produktionsmådernes reproduktionsevne.

Før vi sammenfatter de tre spors indflydelse på udviklingen og de empiriske eksempler, er det derfor relevant at have den teoretiske indgangsvinkel præsenteret.

Produktionsmådeteorien belyser, hvordan ejerskabet strukturerer organisering, geninvestering og andre mål-middel forhold i produktionen. Hvilke funktionskrav, den enkelte produktion har for at kunne overleve på sigt, er altså en konsekvens af ejerskabets konfiguration. Som præsenteret i teori-afsnittet giver det EVP'en en ganske stærk konjunkturresistens og særegen kulturel ideologi, idet den enkelte landmand og hans familie har som mål at bevare sit hjem og sin praksis.

Omvendt forholder det sig med den kapitalistiske produktionsmåde. Her er ejerens/ejernes mål at hive et afkast ud af produktionen. Hvis dette mål ikke opfyldes, vil ejeren sælge og etablere/investere i en anden produktion, der har bedre potentiale til at opfylde målet. Derudover har teorien påpeget, at den kapitalistiske produktionsmådes rationale, dets mål-middel forhold, indeholder en bevægelse mod at nedbringe stykomkostninger, implementere mekanisering og udnytte stordriftsfordele. Dette rationale har drevet strukturudviklingen og dermed sat den enkle vareproduktionsmåde under pres for at tilpasse sig strukturen.

Det betyder, at i den igangværende transformationsproces må erhvervets udøvere indhente nogle kulturelle/ideologiske træk fra begge de respektive produktionsmåders funktionskrav for at overleve. Derved bliver selvejet, den enkelte landmands ret til at

disponere over sin ejendom og landbrugets som et særligt kulturbærende erhverv, argumenter, der rummer nogle uforsonlige modsætninger med udviklingen.

Dette tilsyneladende paradoks forklares i Det Glemte Folk sådan: "Når afhængighedsrelationen imellem de enkle vareproducenter og kapitalen forskydes, så producenterne er ved at miste eksistensgrundlaget, reagerer de ved at arbejde mere og 'spænde livremmen ind'(...) Befolkningens praksis og kamp bestemmes i vid udstrækning af dens hidtidige livsform. Det er på denne baggrund man skal forstå, at neokulturationen ofte fra et udenforstående - eller overordnet - synspunkt virker irrationel og så blind overfor de 'egentlige problemer' eller den 'virkelige modstander'. I en ny brudflade tager neokulturationen så at sige de 'gamle tilpasningsformer' i brug, selvom der er tale om en radikalt ny situation. Derfor kan den virke 'forældet' i forhold til de nye modsætninger, der er under opsejlning.(...) I så tilfælde kan der blive vendt fuldstændigt op og ned på erkendelsen af den 'egentlige konflikt' (...)" (Højrup 1989:509-10)

Landbruget er præget af disse modsætninger. I empirien har vi set nogle af de træk og sammenhænge ganske tydeligt artikuleret. Det er blandingsformer, der viser formtræk, som på den ene side hidrører fra den aktuelle og unikke konjunktur, men som samtidig belyser, hvordan besiddelsesformerne repræsenterer logikker og ræsonnementer, vi kan identificere og analysere.

Sammenfatningen vil opsummere kortlægningen af rammevilkårene samt vise, hvordan de indvirker og strukturerer praksissen på gårdene ud fra den samlede viden om udviklingen.

Endelig vil sammenfatningen pege på, hvordan de syv gårdes praksisser og funktionskrav kunne styrkes af rammevilkårene.

Rammevilkår

I det først spor blev der fremlagt dokumentation for, at landbruget, her identisk med Landbrug & Fødevarer, har **"betydelig politisk indflydelse, men som samtidig tager afstand fra de politiske aftaler de indgår"**. Indflydelsen og undsigelsen kan aflæses som en intern konflikt mellem de to dominerende produktionsmåder. Indflydelsen får lovgivning, støtte og rammevilkår til at understøtte en øget produktivistisk strukturudvikling, mens undsigelsen får det til at lyde, som om L&F kæmper for bevarelsen af selvejet, beskæftigelse og landdistrikternes sammenhængskraft. Øget investering, øget produktivitet og centralisering på færre ejendomme er landbrugets egen vision for fremtiden, og strukturudviklingen ses som uundgåelig og samlet set

positiv for erhvervets overlevelse. Det underbygges af en konstant italesættelse af danske landmænd som verdens bedste, mest effektive og mest klimavenlige.

Udviklingen er meget svær at se have anden konsekvens, end at Danmark står tilbage med nogle få tusinde intensive produktionsenheder, hvor landmanden er forpagter/lønarbejder og bedrifterne så kapitaliserede, at kun en selskabskonstruktion kan honorere kapitalkravene. Men selv dette scenarie synes svært realiserbart pga. den ringe forrentningsprocent. Landbrugets dominerende forretningsmodellers reelle økonomiske rentabilitet er ydermere blevet skjult af skatteudsættelse og jordprisstigninger.

Erhvervets egne økonomiske prognoser (se f.eks. s. 79) står i kontrafaktisk forhold til virkeligheden, og det læses her som baggrunden for, at Natur- og Landbrugs-kommissionen ønsker 'uvildige' analyser. Citater fra De Økonomiske Råd og Nationalbanken/direktøren synes at kondensere de økonomiske realiteter, og de forstås her som forholdsvis 'uvildige' eksperter.

Ifølge Copa-Cogeca og IFRO vil en udfasning af støtten være katastrofal for danske landmænd og danske banker. Ikke desto mindre opfatter mange landmænd situationen, sådan som Henning Otte formulerer det i citatet herover.

Denne modsætning kom til udtryk i udredningen af rammevilkårene. Man søger politisk og får under de givne samfundsforhold maksimalt frie rammer. Samtidig kæmpes der for maksimal samfundsøkonomisk støtte, herunder forskningsmidler, kompensation for beskyttelse af drikkevandet og landdistrikts-midler fra CAPens søjle 2.

Disse støttekrav kan imidlertid kulturelt kun indlejres i fortællingen om den danske selvejerbonde. Hvis ejeren er en bank, investeringsfond eller selskabsdannelse, bliver kravene politisk mindre gangbare. Derfor italesættes 'selvejet' og 'landmanden' som de centrale figurer i dansk landbrug. Den officielle fortælling om landbruget er overvejende identisk med de principielle formtræk i den enkle vareproduktion.

Rationalet i de seneste lovændringer er, at rammevilkårene skal være så konkurrencedygtige, at ekstern kapital ser det som en god forretning, at købe sig ejerskab til dansk fødevareproduktion frem for andre landes.

Dermed er erhvervspolitikken indlejret i en logik, der underminerer selvejet.

At de to ting - selvejet og strukturudviklingen - står i indbyrdes modsætning, gør interessevaretagelse, kommunikation og organisatorisk identitet utroværdig. Det mener mange landmænd, jævnfør medlemsflugten, det mener mange borgere, jævnfør

opinionsmålinger.

Denne modsætning konstaterede Christiansen også i 1982, men mente at den skyldtes et kulturelt uholdbart interesse-sammenfald, som ikke ville slå rod i erhvervet:

"Dette tilløb til indlån af ideologisk gods, der er typisk for det kommercielle forretningsliv, er rent faktisk uforeneligt med bondebrugets strukturtræk og forsvinder også lige så stille (...) I dag ser vi kun sådanne ideer ført frem i propagandaøjemed og i organisationernes officielle politik" (Christiansen 1982:154)

Dette indlån er her, og at det vil dominere landbrugets fremtid synes desto mere sandsynligt, som at gælden betyder, at banker og kreditinstitutter er nøglepartnere i udviklingen, dokumenteret i økonomisporet - og her er det den kapitalistiske produktionsmådes ideologi, der dominerer.

Hvis man tager bankens medejerskab til produktionen som hypotetisk eksempel på ekstern kapital, kan man iagttage, at dette medejerskab ikke har formået at forny eller omstille produktionen i takt med, at de dominerende driftsformers rentabilitet blev udfordret. Snarere tværtimod. Mange økologiske mælkeproducenter følte sig tvunget til at lægge om af banken, da mælkekvoterne ophørte (se afsnittet om Jarmstedgaard/Thise).

Disse forhold og indre modsætninger afspejles i en ideologisk præget og slingrende landbrugspolitisk dagsorden. Det skyldes dels forskelle i, hvordan de to fløje i dansk politik opfatter erhvervets placering i samfundet, de økonomiske dilemmaer knyttet til erhvervets gæld, dels også, blandt flere forhold, at der er meget lidt 'udefrakommende' og/eller uvildig forskning, der bidrager til og/eller øver indflydelse på reguleringen.

Set i lyset af behovet for politisk ro omkring rammevilkårene er resultatet af den nuværende førte blokpolitik vel at mærke en politik, som Landbrug & Fødevarer og Bæredygtigt Landbrug selv har kæmpet hårdt for, skadeligt for erhvervets økonomiske rammevilkår på længere sigt. Investeringer i produktionsapparatet - og ekstern kapitalers interesse for at involvere sig i erhvervet - har brug for en stabil og langsigtet politisk regulering og vision. Det kræver brede politiske forlig.

Her kan man dog notere sig, at både Socialdemokraterne og Venstre lover fuld kompensation til landmændene, hvis fremtidig regulering har negativ effekt på bedriftsøkonomien. Dette gælder f.eks. også den udsatte målrettede miljøregulering. Det er vanskeligt at se den udmelding som andet end, at samfundet skal udrede noget af erhvervets gæld og samtidig give investerings-verdenen indtryk af imødekommenhed.

Afhandlingen viser, at disse forhold er så internaliserede i landbrugsdebatten, at ingen af de centrale aktører stiller spørgsmålstejn ved debattens mange lakuner. Landbrugets politiske og økonomiske forhold er præget af 'mørkelygten'.¹

Det er derfor svært at se, hvordan alternative udviklingsspor kan etableres og udvikles, hvis ikke ejerne er villige til at enten integrere de præmisser og logikker, disse forhold giver, eller have de i Kærgårdcitaten nævnte forventninger. Den logiske konklusion er, at kun med ejerskabets incitament og dermed de karakteristiske EVP-træk, kan landmanden forventes at producere under disse vanskelige økonomiske vilkår.

Dette for så vidt de politiske og økonomiske vilkår. De sociale og kulturelle rammevilkår er belyst dels gennem en kritisk gennemgang af L&F/landbrugsmediernes forholdene sig til udvikling og rammevilkår, dels nedslag i sociale og kulturelle virkeligheder, som peger på omverdenens stofskifte med erhvervet.

Her blev det vist, at landbrugets kulturelle horisont, som den kommer til udtryk i erhvervets egne medier, uddannelses- og vidensinstitutioner, har **"en karakter, der bedst kan sammenlignes med et parallelsamfund"**. Dette skaber meget ringe vilkår for dialog, omstilling eller fornyelse.

Overordnet giver en samlet analyse af de interne og eksterne kulturelle repræsentationer belæg for at påpege, at de mennesker, der er beskæftiget som landmænd i det moderne landbrug i dag, har fejlet - eller været ude af stand til, eller måske ikke erkendt det som vigtigt - i at udvikle et kulturelt sprog, der oversætter virkelighederne, erfaringerne og værdierne i dette liv - og som konsekvens kun har ældre ikkeduelige repræsentationer. Det betyder, at de har mistet en tidssvarende troværdig stemme i kulturen og sprogligt og kulturelt bliver identitetsløse. Nu er der nok ikke landmænd, der går rundt og føler sig 'identitetsløse', jeg kan for mit indre øre høre en informant sig 'det er så'n noget, kun en akademiker kan sige'. Men 'landmanden' som kulturelt symbol er blevet tvetydigt. Ingen af dem, jeg har interviewet, kan genkende sig selv i Merrild/Aspectos undersøgelse eller L&Fs omdømmekampagner. Med et indlån fra semantikken kan man sige, at 'tegn' og 'indhold' ikke er kongruente. Flere af de kulturelle ekskurser eksponerer denne fremmedgjorthed i kulturen.

Om udviklingen i USA:

"(Bennet 1969) found that (...) shifting government policy often was a product of a capitalistic economy that focused on ever-increasing production and ever-increasing need for capitalization (...). Bennet came to realize that these ranchers were not just pawns in

¹ I en 'tematime' på P1 onsdag 7. juli 2016 blev forløbet omkring Fødevare- og Landbrugspakken samt en række andre kritisable forhold vedrørende forskningsnotater og landbrugspolitiske udspil sammenfattet.

the hands of outside forces or the larger economy. The decisions these people made in their operations were certainly influenced by outside forces, but their decision making was also a product of their values, ethnic background, and local social forces. (Barlett 1982) (Chibnik 1980)" (Schusky 1989: 121)

Omvendt peger de empiriske eksempler på, hvordan at landmænd, der formår at udfylde dette kulturelle vakuum, hvad enten det er som følge af en strategisk eller en ideologisk selvbevidsthed, kan operationalisere identiteten i forretningsmodellen. Jeg knytter yderligere en kommentar til dette i konklusionen

Vi vil nu vende os mod empirien. Hvordan ses rammevilkårenes indflydelse og påvirkning ude på gårdene. Hvilke rammevilkår står i modsætning til funktionskrav og udvikling?

Empirien

Helt overordnet må man konstatere, at der i dag ikke er politisk-juridiske begrænsninger, der favoriserer en bestemt ejerform. Alle, der har råd, kan blive landmænd. De syv valgte eksempler kan kopieres, videreudvikles og vokse uden at komme i konflikt med landbrugsloven. Omvendt fremstår de ikke som positive eksempler i landbrugsmedierne. De figurerer slet ikke som muligheder. Økologerne og biodynamikerne bliver - med undtagelse af Tinggård - omtalt, brugt i forskningsøjemed eller på anden vis repræsenteret i de medier, der dækker disse produktionsformer, men ikke på en måde, hvor de indgår i Axelborgs politiske selvrepræsentation af mulige praksisser.

Eksterne ejerskaber

AP-modellen er en undtagelse. Men forretningsmodellen står endnu i et konfliktfyldt forhold til den officielle fortælling om selvejet. Derudover kan det konstateres, at AP-modellen snarere end at pege på fremtidens ejerskabskonstruktion synes at pege på de rentabilitetsproblemer, der afholder eksterne investorer fra at engagere sig.

Det er derfor tankevækkende, at AP-modellen er den eneste af de præsenterede gårdeksempler, som rammevilkårene eksplicit støtter. Som Jacob selv formulerede det, og som udredningen af de tre spor viste, er Nygård en udmøntning af netop de muligheder, som de politiske rammevilkår definerede. Dertil kommer, at med ophævelsen af mælkekvoterne og den seneste lovændring er de hidtil italesatte begrænsninger fjernet og mulighederne for øget produktivitet optimale. Disse muligheder er blevet grebet af Jacob, og det er svært i skrivende stund at se, hvordan

rammevilkårene kunne forbedres for en bedrift som Nygård (et eksempel kunne dog være afviklingen af PSO-afgiften, som muligvis også er på vej).

De sociale og kulturelle rammevilkår omkring AP-modellen er endnu midt i en transformationsproces. Erhvervet er som nævnt kulturelt endnu tvivlrådig, men netop det synes DFM/AP at have taget højde for i modellen ved at indkorporere et potentielt selveje - og også Jacobs familiære baggrund bidrager til den kulturelle accept. Økonomisk må det dog konstateres, at den aktuelle konjunktur på kort sigt - og forholdet mellem investering og afkast på lidt længere sigt - ikke opfylder hverken Jacobs individuelle mål om at blive selvejer eller giver AP det afkast aktionærerne forventer.

Omvendt forholder det sig med afhandlingens anden AP-ejede gårdkompleks, Almende. Der er hverken politisk eller kulturelt i erhvervet opbakning til den biodynamiske driftsform eller de tanker, der ligger bag Det Samfundsnyttige Landbrug. Der er hverken uddannelses- eller forskningsmæssige midler - eller overhovedet politisk interesse - omkring at fremme denne produktionsform. Her er der et betydeligt rum for forbedring af de politiske rammevilkår.

Günther kunne f.eks. godt tænke sig, at jorden blev prissat forskelligt alt efter, om den er i konventionel eller sprøjtefri drift, sådan at rentabiliteten i landbruget også afspejlede de miljømæssige omkostninger. Dette er en tankegang, som flere andre informanter har udtrykt. Her kunne man politisk overveje, om principperne bag det gamle hartkornmål kunne genoplives. Helt frem til 1970 opgjordes landbrugets areal i hartkorn i matrikelregistret. På den måde blev det faktum, at al jord ikke er lige godt, at ikke alle hektar giver lige meget udbytte, indskrevet i den offentlige vurdering (Landinspektørens jubilæumsskrift 1994:6). Differentieringen kunne målrettes således, at det ikke er jordens ydeevne men nogle andre kriterier, f.eks. praksisser, som bidrager til at nå Danmarks forpligtelser i forhold til mål, vi har sat os som samfund, der havde betydning for den offentlige vurdering af jorden subsidiært den støtte man modtog som landmand.

I forhold til de mange milliarder, erhvervet modtager i støtte, og den afhængighed, der er opbygget, synes såvel EU-støtte som nationale støtteordninger at være et oplagt politisk værktøj. Det ville være samfundsøkonomisk rationelt om driftsformer, der beskytter vandmiljø og drikkevand, blev fremmet gennem de politiske rammevilkår. I en ikke særlig intelligent udgave er det faktisk det, den seneste CAP-reform har forsøgt at gøre. Den kommende målrettede miljøregulering vil antagelig også benytte lignende 'kollektive' tiltag, hvor ejerne af de såkaldt robuste jorde skal kompensere ejerne af de følsomme arealer.

Men hvis den aktuelle kamp om hvilke fakta, der skal ligge til grund for beregningen af miljøeffekten, komplicerer denne tilgang, ville det ikke være vanskeligt eller bureaukratisk

at tildele støtte efter kriterier som offentlig adgang eller beskæftigelseseffekt og på den måde begynde et mere fremadrettet støtteparadigme. Det ville være rationelt og retfærdigt set fra et samfundsøkonomisk synspunkt, men udfordringen med en omprioritering af støtten er, at den er så indlejret i den konventionelle og produktivistiske økonomi, at man fra dansk hold har bekæmpet tankegangen i den sidste EU-reform (se s. 67).

Rammevilkårsmæssigt ønskes, at der internt i erhvervet kom større forskningsmæssig fokus på kvalitet og eksperimenteren hermed. Günther havde nogle specifikke tanker, men mere alment kan initiativet formuleres som en forsknings- og organisatorisk støtte til special- og højværdiafgrøder. Eller i samme ånd: Svanholms tanker om nye decentrale forædlingsklynger. Disse tanker er fremme i forskningsverdenen, men de hæmmes af de kulturelle rammevilkår. Internt i erhvervet er der for det første stor intern konkurrence, og alternativer som biodynamik bliver slet ikke omtalt, og i landbrugsmedierne blive økologi omtalt negativt

Kvalitetsfødevarer, specialprodukter og eksperimenteren er meget oppe i tiden, og L&F forsøger også at appropriere tankesættet i deres kommunikation, f.eks. gennem nyhedsbrevet foodculture.dk. Men det er ikke en udvikling, der bliver nævnt med et eneste ord på landbrugsskoler eller bliver afspejlet, så vidt jeg er orienteret, i konkrete tiltag på området. Månegrisen er eksemplet par excellence på den modsatte trend. Jeg vender tilbage til det uddannelsesmæssige aspekt.

Med Günthers baggrund og hans Villum-støttede projekts karakter in mente er mange af de fornyelser, han foreslår, synonymt med en mentalitetsændring i erhvervet. Hvordan en sådan skal kunne opstå og få momentum i den herskende kulturelle stemning, og når de forgange seks år siden finanskrisen snarere har været en modsatrettet bevægelse, er svært at få øje på. Det øgede økologiske/biodynamiske forbrug synes heller ikke at have den effekt på erhvervets indretning, at tankerne i Det Samfundsnyttige Landbrug styrkes.

Omvendt går det økonomisk godt for Almende, og Günther ser det bestemt som en mulighed at købe gårdene fri af AP. Man bør være sig de urolige omstændigheder omkring mejerisektoren og den animalske produktion bevidst. Meget kan ændre sig på kort tid.

Det er de samme grundlæggende ideologier, der gør sig gældende på Svanholm. Godset kan i dag siges at have været en prototype på den ejerskabsmodel, der formodentlig vil dominere erhvervet i fremtiden. I og med at landbruget på Svanholm ikke drives med henblik på at hive et afkast ud til ejerne, kan det endog siges at opfylde de forventninger, som citatet af Kærgård i overskriften formulerede. Den eksterne kapitals mål-middel

forhold gør driften mere uafhængig af de aktuelle konjunkturer og rentabilitetsmodeller i landbruget og finansverdenen. Men underskuddet i driften kunne antagelig vendes til et overskud, hvis tankerne præsenteret ovenfor vandt indpas.

På Svanholm - og antagelig mange andre landbrug - synes der at være ideologiske brydninger, som hidrører fra den produktivistiske diskurs omkring/udenfor kollektivet. Set i lyset af denne undersøgelses resultater kunne samfundet - f.eks. gennem landmandsuddannelsen - med fordel vise større engagement i hvilke rentabilitetsmodeller, der skal dominere strukturen i erhvervet, herunder forvaltningen af vores naturressourcer. Man kunne også (kommunal-)politisk give økonomiske incitamenter til landbrug med dertilhørende bosættelse eller på anden vis fremme CSA-modeller i erhvervet gennem de politiske rammevilkår. Med de kulturelle rammevilkår in mente er CSA den af de her præsenterede ejerskabskonstruktioner/forretningsmodeller, der umiddelbart har størst potentiale til at facilitere generationsskiftet og skabe fornyelse. Det er i alliancen mellem forbruger og landmand, at de nævnte modsætninger kan ophæves.

Ideologisk tæt beslægtet med Svanholm, men indlejret i en hel anden konstruktion, er Grantoftegård. I dette eksempel kommer erhvervets potentialer respektivt vanskeligheder helt ind i det politiske maskinrum. I beskrivelsen lagde jeg meget vægt på det dannelsesmæssige aspekt, den sociale og kulturelle rummelighed og dialog, fordi dette er råstofferne i et demokratisk samfund. Grantoftegårds virke ligger meget tæt op ad de visioner, som EU i sin tid opstillede for den europæiske fødevareproduktion og dermed støttekriterierne, nemlig at operationalisere det spektrum af muligheder, landbrugsdrift lokalt har potentialet til at bidrage med: Naturpleje, miljøydelser, beskæftigelse, uddannelse, social sammenhængskraft, lokal borgerinddragelse og sunde fødevarer. Alle de ydelser producerer Grantoftegård, og bedriften er et mønstereksempel på, hvordan man politisk kan transformere moderne landbrugsdrift til at levere ydelser, som velfærdssamfundet alligevel vil eller skal tilbyde sine borgere i en eller anden form. Netop velfærdssamfundets indre organisering bliver dermed central for Grantoftegårds - og andre lignende nuværende eller fremtidige projekters - evne til at udbygge og reproducere denne multifunktionalitet. Som flere af de øvrige eksempler har vist, kunne Grantoftegård drage fordel af, at man vurderede deres ydelser med andre økonomiske briller. Men set i lyset af det politiske engagement i Grantoftegårds drift må forklaringen nok søges i en mere grundliggende diskrepans mellem gårdens praksis og de dominerende økonomiske rationaler i forvaltningen af den offentlige sektor samt erhvervets generelle modvilje mod partnerskaber med staten. Anden forklaring kan jeg ikke finde på, at modellen ikke er genstand for mere forskningsinteresse, erhvervspolitisk støtte og langt større udbredelse.

Grantoftegård, Svanholm og AP-gårdene viste en styrke ved, at et landbrug har et administrativt niveau. Dels giver det mulighed for en professionel økonomistyring, at der er ressourcer til at udvikle nye forretningsmodeller, men også at der kan indgås/opdyrkes netværk både fagligt, politisk og hos forbrugerne.

Familiebrugene

Tinggård er et eksempel på, hvordan dygtig landmandsfaglighed, forudseenhed, omstillingsparathed, hårdt arbejde og økonomisk mådehold - de gamle dyder i landbruget - giver mulighed for rentabel produktion, og hvordan det giver basis for at gennemføre et generationsskifte. Det er værd at holde sig for øje, også ved analysen af Birkemosegaard, at den aktuelle konjunktur er ekstraordinær gunstig for økologiske (og biodynamiske) grønsagsproducenter. Men det har prognoser på den ene side længe spået at den ville være, og Kent og Jesper har på den anden side begge produceret til dette marked lang tid, før det fik den lukrative karakter, det har i dag. Her har landmændene også selv etableret afsætningsmulighederne, et træk der går igen i hos Svanholm og Grantoftegård. Uanset om det er kollektivt i Thise, hvor netop kulturen bliver italesat som en værdi, eller mere individuelt som på Tinggård og blandt sjællænderne, der har private netværk som vigtige komponenter i forretningsmodellen, viser det i alle tilfælde, at der er en anden mulighed at drive virksomhed på. I det konkrete tilfælde oplever Tinggård, at deres virkelighed er en anden end den, de møder i landboforeningen. Gårdens positive erfaringer bliver dermed heller ikke en del af den lokale landbokulturs historie og repræsentation og får dermed svært ved at indvirke på erhvervets samlede vidensfond om rentable praksisser. Det giver alt andet lige en mindre værktøjskasse at imødegå økonomiske udfordringer med, når kulturelle normer står i vejen for at anerkende praksissen.

På de mindre brug som Jarmstedgaard, Birkemosegaard og Tinggård ser man tydeligt den enkle vareproducents funktionskrav strukturere både produktionens organisering og værdierne. Her der ingen 'lønarbejder-tankegang', og familien er en integreret del af virksomhedens arbejdskraft. Et gammelt bondemundheld om det at holde gården præsentabel rinder i hu: "Men der skal knofedt til, og det er dyrt nu om tider."

Selvom der er store forskelle i de tre brug, f.eks. blev Birkemosegaard valgt som et eksempel på en udnyttelse af lokaliteten, er det dog lighederne, der giver det mest relevante grundlag for at kommentere på rammevilkår, der kunne forbedre reproduktionskapaciteten. Dels er der forsknings- og uddannelsesaspektet, som jeg udfolder herunder, dels viser de tre gårde, der helt fundamentalt har nogle sunde økonomiske forudsætninger, mere grundlæggende, hen til det problem, som hele

erhvervet slås med: jordprisen.

Prisen på jord

Der er et misforhold i erhvervet mellem jordprisen og forretningspotentiallet, hvilket uhensigtsmæssigt giver store landbrug bedre mulighed for at finansiere køb af jord end mindre brug. Det så vi i tilfældet med Svanholm og det formulerede Henrik og Frederik på Tinggård også. Ofte er denne ekspansion ikke bygget på rentabilitet, men fordi banken ikke ser anden udvej end at satse på de store kapitaliserede brug, der, hvis de ikke udvider, frygtes at gå konkurs. Det bremser udviklingen på de mindre og mellemstore brug, selv hvis disse har langt større økonomisk potentiale. Samtidig er netop prissætningen af jorden og bankernes pant i denne pris med til at forskubbe hele rentabiliteten væk fra selve kerneproduktionen og over i det nogle landmænd kalder 'volumesyge': Jo mere land du har, jo mere er du værd. Både skattesystemet og CAP'ens udformning understøtter denne tankegang, og det giver anledning til jordspekulation i hele Europa.

Empirien viser et andet relevant aspekt ved Tinggård, nemlig omstillingen fra 'bulk' til højværdiafgrøder. Som nævnt flere andre steder i afhandlingen er den omstilling meget diskuteret i erhvervet og kulturen omkring den. Tinggård havde en god økonomi før omstillingen, og selvom valget blev taget ud fra en økonomisk kalkule af mælkekvoternes ophør, så havde de allerede delvist taget beslutningen ud fra et ønske om mere afvekslende arbejdsrutiner.

Omstillingen er lykkedes, fordi de er fagligt dygtige, efterspørgselsorienterede og ekstremt arbejdsomme - men det er i lyset af afhandlingens samlede materiale ikke udsædvanligt. Det er derimod værd at fremhæve, at den ret store økonomiske fremgang, som Tinggård har oplevet ved omstillingen, skyldes en logisk sammenhæng mellem markedsanalyser og tilpasningsduelighed.

I forlængelse af denne konstatering synes jeg, det er værd at hæfte sig ved, at Tinggårds overordnede økonomiske dispositioner, står i diametral modsætning til de i afhandlingens afsnit om de sociale og kulturelle vilkår citerede dele af Martin Merrilds tale og Henning Ottens analyser. På Tinggård har de været nøjsomme, investeret i takt med gårdens egen økonomiske formåen og trodset både erhvervets kultur og rådgivning, når det kom til maskinindkøb og jordprisens rentabilitet. Hvis gården/jorden var blevet solgt i 2007-08, var Kent og Anne-Mette kommet ud af erhvervet med en kapitalforøgelse på deres oprindelige investering, der ikke står i nogen fornuftig relation til produktionens daværende afkastmuligheder.

Den høje og svært forrentelige jordpris er problematisk for hele erhvervet, men særlig for udviklingen og generationsskiftet på de små og mellemstore brug. Eksemplet Jarmstedgaard, der er næsten gældfri og står overfor en betydelig kapitalgevinst på jordprisstigningerne den dag, gården sælges, viser, hvor problematisk situationen er. En ny ejer på Jarmstedgaard kommer til at betale en hektar-pris, der med næsten uafvendelig nødvendighed tvinger ham/hende til at finde en anden forretningsmodel - eller jorden bliver opkøbt af en større producent i nærheden. Det, der gør mange landmænd solvente i dag, er det der gør næste generation insolvente.²

Uddannelsen

Jarmstedgaard deler desuden et andet træk med Tinggård og Birkemosegaard. En helt afgørende kompetence for de små, mindre og mellemstore brug er evnen til at bygge, reparere og i det hele taget mestre de fleste håndværk i en rimelig selvstændig grad. Som landmand på et mindre landbrug er du også håndværker. Det er min erfaring, at det kan de fleste landmænd - men det er ikke en kompetence, de får lært på landbrugsskolerne, her er det bogføring og økonomistyring, der er i fokus. Det er en kompetence, de samler op i praktikperioderne og i øvrigt må formodes at have naturlige anlæg for.

Flere informanter har, ligesom Ib W. Jensen i kulturel ekskurs #6 s.214, beklaget, at landmandsuddannelsen ensidigt fokuserer på de store brug og dermed cementerer strukturudviklingens logik. Mange husmænd, jeg har talt med har uopfordret sendt mig deres årsregnskaber for at bevise Jensens argumentation. Dette leder mig hen til landbrugsskolerne og landmandsuddannelsen. Ifølge mine kilder blev der under Mette Gjerskov (Fødevareminister 2011-2013) gjort et forsøg på at bryde Landbrug & Fødevarers styring af landbrugsskolernes faglige indhold - uden held. Man må nok erkende, at der i landbruget generelt ikke eksisterer et ønske om, at politikere eller samfund skal blande sig i uddannelsen. Man kan vælge at se det faktum, at vi i Danmark i modsætning til flere af vores nabolande ikke har en specifik økologisk landmandsuddannelse, som en indikation af at den interesse ikke er til stede blandt de unge landbrugselever. Og det samme kan vel også siges om uddannelsens syn på mindre og mellemstore landbrug og deres funktionskrav. Det ville i min optik ikke være en forkert antagelse, men det antager en karakter af bevidst socialisering snarere end at det er fagligt begrundet.

At der alligevel er brug for større samfundsmæssig styring af landmandsuddannelsen, knytter jeg til den i gennemgangen af de kulturelle rammevilkårs dokumenterede modsætninger.

² Problematikken bider sig selv i halen, og da det er et europæisk problem, er løsningen ikke alene at nedskrive den danske jordpris, da spekulation hurtigt vil indtræffe. Der skal i så fald en gennemtænkt regulering til.

Når unge landbrugselever kommer ud af landbrugsskolerne med den overbevisning, at landbrugets krise skyldes dybt urimelige produktionsvilkår - og at det politiske niveau (og samfundet i almindelighed) kun forsøger at spænde ben for et liberalt erhvervs legitime krav om at producere til gavn for eksporten og beskæftigelsen - så står samfundet med et problem.

Hvordan en reform af landmandsuddannelsen konkret skulle se ud, vil jeg ikke forfølge yderligere her, men et oplagt forslag kunne være et obligatorisk modul om rammevilkårenes baggrund og betydning for landbrug, økonomi, miljø og samfund. Måske skal man bruge gæsteundervisere eller uvildige fagfolk.³

Forskning og rådgivning

I forlængelse af dette perspektiv bør man være bevidst om, at den dagsorden, der udgår fra Axelborg, landbrugsmedierne og landbrugsskolerne begrundes i forskning. Der er mange nedslagspunkter, hvor socialiseringen er tydelig, men i lyset af forholdet mellem empiriens materiale og det samlede indtryk af rammevilkårene er det de forskningsmæssige indsatser og særligt omkring økologisk produktion, der bedst eksemplificerer, hvordan økonomisk rationalitet er blevet offer for erhvervets holdningsprægning.

I en tid hvor det økologiske forbrug eksploderer, hvor ikke kun 'kultureliten' men også andre erhvervsledere promoverer produktionsformen, samt hvor klima-, miljø- og omstillingsspørgsmål bliver kædet positivt sammen med økologien, går erhvervet og regeringen den modsatte vej. At den siddende Miljø- og Fødevareminister valgte at beskære økologisk forskning med to tredjedele er svært at se som andet end at regeringen og L&F har ønsket at sende et kulturelt signal om, at nu bliver økologien sat på sin rette plads.

Det i april 2016 nedsatte 'økologiske erhvervsteam', der skal finde måder at 'øge råvaregrundlaget på' samt sikre en 'markedsdrevet udvikling af økologien' er en konventionalisering af økologien, som jeg skønner ikke harmonerer med de kulturelle værdier, der har skabt efterspørgslen.

I denne sammenhæng er det altså hverken forbrugerne eller det økonomiske potentiale, der bestemmer udviklingen, men en hårdnakket ideologisk modvilje.

³ Selv i en tid med stor politisk villighed til at bruge landbrugets ønsker som rettesnor i reguleringen fortsætter denne holdningsprægning i landbrugsmedierne: **"Landbruget er blevet de onde drenge i byen. (...)De populistiske politikere hopper med på en forbrugermisforståelse, simpelthen fordi det er lettere at vinde stemmer på en sag, der er forkert, end på en sag der er rigtig, men svært at overbevise befolkningen om."**(Top-historie i Landbrugsavisen 30/6/2016)

I analysen af de syv empiriske eksempler spiller denne ideologiske modvilje en rolle, ikke kun for de økologiske produktionsformer. I forskellen mellem de to AP-gårde, den ene konventionel, den anden biodynamisk, ser man, hvorledes at uanset økonomien for indenværende er i en gunstig konjunktur for Almende, må forskningsmidler til at viderrudvikle driftsform og forretningsmodel hentes udenfor erhvervet. Det samme gælder for forskning i de små og mellemstore bedrifters potentialer. Her er det eneste forskningsprojekt, jeg er bekendt med, støttet af Villum-fonden.⁴

Som beskrevet i afsnittet om de sociale og kulturelle rammevilkår er livet som landmand i dag præget af social afsondring, travlhed og meget få reelle valg og muligheder for at tage selvstændige dispositioner. Uanset selskabsform, produktion, tilknytningsforhold eller ejerandel er det et gennemgående træk for de danske landmænd, jeg har talt med i Østeuropa, at de værdsætter følelsen af at være med til at bygge noget op, og at arbejdskraften er så billig, at man kan tillade sig at ansætte folk. Mange nævnte som det væsentligste, at de følte, at de kunne sætte deres personlige præg på driften. Landbrugsdrift i Danmark opfattedes som en spændetrøje, og der var ikke mange selvstændige valg, fordi bedrifterne var så kapitaliserede, at man kun kunne optimere og effektivisere. I Øst kunne man starte forfra og tage favntag med sine egne evner som landmand. I de ord ligger den holdning, at både det sociale, kulturelle samt det at udvikle og præge produktionen med en kombination af visioner, evner og villighed til at tage nogle valg, som man selv tager ansvaret for - det **er** at være landmand.

Socialt og kulturelt har de syv eksempler alle trodset det herskende landbrugsparadigme. Det være sig kolleger, uddannelse, rådgivning, forskning eller de interesser organisationerne italesætter. Dette materiale peger på, at fornyelse i erhvervet kræver, at enkeltindivider egensindigt sætter deres fornuft og vilje igennem, med risiko for at blive fremmedgjort internt i kulturen. Dette fremmedgørelsesaspekt synes også at dominere de kulturelle repræsentationer af erhvervet. Sagt på en anden måde, de interne produktionsmådemodsætninger genfindes i den overordnede polarisering af erhverv og samfund og kan aflæses i samfundskulturens artikuleringer af landbruget.

Sammenfattende kan det konkluderes, at materialet har vist, at der er muligheder for rentabel fødevareproduktion i Danmark, omend selv hvor økonomien er mest gunstig, ville en ekstern ejer, der skulle aflønnes eller hive et afkast ud, formodentlig underminere rentabiliteten. I fem af eksemplerne indgår ganske vist lønindkomst i årsregnskaberne, men skulle en ekstern investor derudover 'aflønnes', ville både arbejdsforhold, løn og dispositionsret også skulle omkonfigureres.

Materialet har også vist, at udviklingsmulighederne for disse gårde begrænses af den

⁴ <http://samfundsnyttigtlandbrug.dk/cases/livssalling>

høje jordpris og andre finansieringsvilkår, der er en funktion af de herskende rentabilitetsmodeller i finansverdenen og disses sammenhæng med gælden. Den gæld, der er akkumuleret i erhvervet over de sidste 60 år, definerer dermed rammevilkårene for alle landmænd, uanset ejerskabskonstruktion eller forretningsmodel.

Flere af de valgte eksempler har allerede eksisteret længe og gennemført flere generationsskifter under disse vilkår. Det ville derfor være naturligt at konkludere, at alternative produktionsformer vil gå hånd i hånd med de dominerende - og at udviklingen, den interne struktur- såvel som den generelle samfundsudvikling - ikke vil ændre på det. Overfor denne iagttagelse står imidlertid det faktum, at generationsskiftet for de dominerede produktionsformer er gået i stå, investeringer i produktionsanlæggene er ligeledes gået i stå, samt at den samfundsmæssige vilje til at finansiere disse produktionsformer gennem subsidier eroderes. Den siddende regerings støtte til erhvervet synes mest af alt som et anakronistisk tilbageskridt og får ifølge mine analyser ikke den ønskede effekt: Det skaber ikke økonomisk vækst og beskæftigelse.

Da jeg interviewede landmænd og andre aktører i og omkring erhvervet i forbindelse med specialet om landbrugsloven L39 i 2010, var stemningen den samme. Mange mente, at den varslede afskaffelse af selvejet (og det nærtstående folketingsvalg og regeringsskifte), ville give landmænd, der var uenige i den officielle interessevaretagelse, incitament til at skifte kurs. Men der var ikke mange, der forudså, at Bæredygtigt Landbrug ville afstikke kursen. Resultatet er, at det opbrud, iagttagere forventede, i stedet fik det modsatte fortegn. Hvorvidt der internt i landbruget er en stærk nok fraktion, der ønsker dialog, omstilling og fornyelse til at mobilisere en organisatorisk reorientering, er tvivlsomt. Hvorvidt citatet ovenfor om 'en frasortering af de uegnede landmænd' kan bruges til at belyse en situation, hvor erhvervet systematisk har fremdyrket en kultur, der i dag gør det svært at se landmænd alliere sig med de samfundskræfter, de i årevis har været i opposition til, forbliver spekulativt.

Resultatet af den usikre fremtid, de rådvilde politikere og erhvervets manglende erkendelse af de her nævnte virkeligheder er rammevilkår, der ikke skaber incitament til hverken fornyelse, omstilling og dermed heller ikke eksterne investorers interesse. Samlet set vanskeliggør det landbrugserhvervets mulighed for at aktivere de potentialer, der ligger i nogle af de her fremlagte praksisser.

Konklusion

Konkluderende kan man konstatere, at rammevilkårene meget ensidigt understøtter en ekspansiv produktivistisk udvikling af dansk fødevareproduktion. Rammevilkårene er altovervejende en udmøntning af den kapitalistiske produktionsmådes funktionskrav. Da jord er en begrænset ressource, sker dette på bekostning af selvejet, den enkle vareproduktionsmåde og andre samfundsøkonomiske prioriteter.

Flere forhold gør imidlertid landbrug og fødevareproduktion uegnet til at konkurrere under de vilkår, der gives et marked domineret af den kapitalistiske produktionsmåde.

Udover de forhold af økonomisk/kulturel karakter, der er beskrevet i afhandlingen, heriblandt fødevarernes relative statiske efterspørgsel, produktionsapparatets stedbundethed og arbejdsprocessens afhængighed af EVP-ideologi, gør den klimatiske og biologiske dimension samt en række forhold af mere samfundsetisk karakter, at rationalet i KVP'en vanskeligt kan erstatte rationalet bag selvejet/EVP'en.¹

Vanskelighederne bag økonomien i primærlandbruget er dermed et produktionsvilkår, der ikke kan overvindes alene med teknologi eller produktivitet. Alligevel agerer det politiske niveau efter dette rationale, og Danmark har som konsekvens en af de mest intensive, koncentrerede og forgældede landbrugsstrukturer i verden.

Det må i det hele taget konstateres, at gælden i landbruget synes at have fået en størrelse, der vanskeliggør reel politisk indflydelse på landbrugets udvikling såvel som muligheden for at etablere alternative udviklingsspor. Mange citater i afhandlingen - fra både økonomer, eksperter og landmænd - ekspliciterer et dystert scenarie. Ingen kan se eller artikulere en reel løsning på krisen.

Det er nødvendigt at erkende, at et erhverv, der eksporterer ca. 80 % af sine produkter, nødvendigvis er indskrevet i globale økonomiske rammevilkår. Dette forhold sætter nogle overordnede rammer for den politiske ageren, som ofte overses i debatten om landbruget. Uanset eksportens værdi og indflydelse på de politiske rammevilkår ændrer det dog ikke på gældens størrelse og bagvedliggende forudsætninger. I perioden 2013-16, særligt i den sidste del af perioden, er bankerne begyndt at afskrive landbrugets gæld, men ikke i et omfang, der ændrer på de grundliggende forhold. Bankerne håber stadig, med Nationalbankdirektørens ord, på at jordpriserne stiger og maskerer den egentlige rentabilitet.

¹ F.eks. forhold som fødevareresuverænitet og værdipolitiske etikker. Irak-invasionen, Muhammedtegningerne og det arabiske forår eksponerede, at afsætningen af mejeriprodukter til Mellemøsten står i skarp modsætning til de værdier, både politikere og primærproducenter artikulere. Forhold som i England, hvor russere, saudiarabere og kinesere har opkøbt jord og derfor modtager store beløb i EU-landbrugsstøtte, hvilket har fremmedgjort en del af befolkningen yderligere overfor EU, kunne også komme til at præge en dansk debat om ejerformer og landbrugsstøtte (The Guardian 21/6/2016).

"Det, vi kalder landbrugskrisen, er ikke en generel krise - det skulle i så fald være en krise af social eller kulturel art. Det kniber faktisk ikke for danske landmænd at producere varerne, og på lang sigt går det også forholdsvis pænt med at få dem solgt. Der eksisterer derimod i høj grad et renteproblem, som ikke er skabt af landbruget, eller som primært er forårsaget af landbrugets indbyrdes konkurrence. (...) De danske eksempler viser med al tydelighed, at familiebruget ikke kan forenes med et sådant indlån af fremmedkapital, som det vi har set i de senere år. (...) Idet hovedproblemet rent faktisk ikke findes i landbruget, men i landbrugspolitikken" (Christiansen 1982:147).

Det er længe siden, at Niels Groes og Palle O. Christiansen lavede deres analyser, men det er forbavsende, hvor præcist deres diagnoser passer på situationen i 2016. Grundlæggende er der ikke nogen principiel forskel på denne afhandlings analyse af de dominerende driftsformers udfordringer og situationen for næsten 40 år siden. Dengang var renten oppe i nærheden af 20 %, i dag er den helt i bund, men i mellemtiden er gælden steget så meget desto mere, at resultatet for landmanden er det samme.

Udviklingen skyldes altså ikke en universel lov om 'strukturtilpasing', et 'vækstgen' eller fordi danske landmænd er drevet af at være 'verdens bedste' og slet ikke fordi samfundets regulering har kvalt potentialet i erhvervet - det er fordi landbruget og landbrugspolitikken har imødekommet 'fremmedkapitalens' interesser. Det er de eksterne investorer, der har overtaget styringen af erhvervets udvikling, og det sker med nogle økonomiske rationaler, der ikke stemmer overens med selvejets/familiebrugets organisering. At dette synes at være forholdet, bestyrkes af de tre seneste landbrugslove. Modsætningerne skærpes og bliver til en reel samfundskrise, når jordpriserne ikke stiger, og forretningsmodellens skrøbelige rentabilitet viser sig. Strukturudviklingen er ikke en økonomisk nødvendighed, det er en økonomisk kultur.

Jeg vil gerne gøre det klart, at jeg ikke ser andelsselskabernes kamp om globale markedsandele, den produktivistiske indstilling i den konventionelle del af erhvervet eller de teknologisk prægede løsninger på udfordringerne som problematiske i sig selv. Det problematiske består i, at produktivismen defineres som den **eneste** rentable udvikling for erhvervet, og at erhvervets talsmænd og institutioner ensretter respektivt marginaliserer andre udviklingsspor og i det hele taget politisk, økonomisk og kulturelt blindt afviser al kritik og selvkritik.

Denne appropriation af 'nødvendighed' som landbrugsorganisationerne bruger om udviklingen og som argument for den meget liberale og konkurrencedygtige politik, Danmark fører på området, minder om tilsvarende politiske initiativer, der har præget samfundsdebatten de senere år. Hvis man i følgende citat af Bordieu erstatter

'statsapparaterne' med 'landbrugsorganisationerne' og 'borgerne' med 'landmænd', mener jeg, at billedet tilnærmelsesvist dækker min analyse af situationen:

"Paradoksalt nok er det statsapparaterne, der har iværksat de økonomiske initiativer (deregulering), som i stigende grad svækker deres egen økonomiske magt og handlekraft. Og til trods for hvad både kritikere og tilhængere af 'globaliseringen' hævder, spiller staterne stadig en betydelig rolle, fordi de står som garanter for den politik, der fører til deres egen mindske indflydelse for ikke at sige afmagt. De udfylder rollen som *skærme*, der forhindrer borgerne, og for så vidt de politiske ledere selv, i at erkende deres afmagt, hvorved mulighederne for at identificere de egentlige politiske valg sløres" (Bourdieu 2001:13).

Hvis alternativerne som præsenteret her i afhandlingen skal danne præcedens for udviklingen, fordrer det, at staten/EU/forbrugerne går ind og juridisk bremser/justerer strukturudviklingen. Det forsøges med vekslende succes også - dog primært imod erhvervets ønsker. Alternativet til de mere kollektive løsninger er, at private kapitalstærke aktører melder sig med nogle nye visioner. Men gælden i dansk landbrug udgør en særlig uomgængelighed: alle potentielle ejere står overfor at skulle købe realkreditinstitutterne og bankerne ud. Den omfattende insolvens, den aldrende erhvervsudøver og de mange bedrifter, der venter på en køber, betyder på den anden side, at der næppe har været noget tidspunkt siden 1980, hvor eksterne aktører har haft en bedre mulighed for at påvirke udviklingen i landbruget. Ifølge denne analyse var der et reelt politisk vindue med Natur- og Landbrugskommissionens anbefalinger for 'en ny start', som blev forsømt. I en vis forstand **er** det samfundets skyld, at landbruget går fra krise til krise.

Uanset kultur og rentabilitet breder A/S'erne sig i det danske landbrugslandskab i disse år. I undersøgelsesperioden har mange landbrug gjort brug af selskabsdannelsen. Jeg har ikke empirisk belæg for at konkludere på konstruktionens betydning for erhvervets fremtid. Den primære motivation for en A/S-dannelse, som den blev formuleret i lovgivningen, er todelt. Det kan facilitere generationsskiftet og er derfor også primært et længe ønsket finansielt værktøj for familieejede landbrug, hvor søn eller datter vil overtage. Samtidig kan det give landmanden mulighed for at opsplitte produktion, ejerskab og drift i forskellige selskaber og dermed indhente ekstern kapital der, hvor investeringen er levedygtig. Man skal dog ikke være blind for, at selskabsdannelsen samtidig giver mulighed for nogle andre, mere spekulative, finansielle dispositioner, som ikke nødvendigvis vil være til gavn for et generationsskifte eller samfundsøkonomien.

I det hele taget bør man gøre sig klart, at selskabsdannelserne vil åbne op for ejerskabskonstruktioner, som potentielt kan øge usikkerheden, ved at give finansverdenen større mulighed for at benytte finansielle værktøjer, til at sikre

'medejernes' interesser. Udover det rent regnskabstekniske kan man forestille sig, at en ejendom, der kommer ind i en økonomisk presset periode, kan blive tvunget til at sælge aktier fra, snarere end som i dag at det er et enten/eller, om gården bliver begæret konkurs.

Det er en kendsgerning, at landbruget som ejer og forvalter af Danmarks åbne land spiller en meget stor og central rolle i den måde, vi som samfund passer på vores naturressourcegrundlag på - også fremadrettet. Det er i denne sammenhæng svært ikke at have en vis bekymring for hvilke konsekvenser, det kan få, hvis og når eksterne og/eller udenlandske kapitalinteresser overtager ejerskabet. Risikoen for, at disse interesser vil drive rovdrift på ressourcerne, indhente en kortsigtet profit og så flytte kapitalen et andet sted hen, er til stede.³ Yderligere kan det antages, at risikovillig kapital i lyset af det ringe afkast kun er tilgængelig i det omfang, den politiske regulering giver visse konkurrencefordele. Hvis historien kan lære os noget, så er konkurrencefordele i landbruget lig med øget samfundsøkonomisk engagement, skattefordele og undtagelser og deregulering af miljøbeskyttelsen, subsidiært 'fuld kompensation'. Dette fokus kan man aktuelt iagttage forplante sig i hele systemet blandt kreditorer og investorer, forskning og rådgivning og endelig blandt de kulturelle normer hos landmændene selv - både de nuværende og kommende.

Det påvirker således finansiering, handlerum og rekrutteringsgrundlag for de landbrug, der ønsker at gå andre veje end de dominerende driftsformer i Danmark. Det er blevet almindeligt for L&F og BL og deres politiske støtter at bruge ordet 'mobbe' om den sammenhæng, de mener, der er mellem rammevilkårene og det, at flere danske landmænd flytter deres produktion eller dele af deres produktion syd for grænsen. De er blevet 'mobbet' ud af overimplementering og 'særbyrder'.

Det er ifølge mine analyser svært at genkende det billede, til gengæld foregår der en markant mobning internt i Danmark, hvor nogle bestemte dagsordener udgør den eneste fortælling, landbruget ønsker skal kommunikeres - og andre stemmer eller virkeligheder bliver undertrykt.

Det er derfor naturligt at stille spørgsmålet: Er der et 'vi', er produktionsmåderne i dansk landbrug dele af et samlet hele? - og kan eksistensbetingelserne for det 'hele' udspecificeres?

Det særlige for landbruget er, at det er et naturerhverv, at det bruger og strukturerer vores landskab og naturressourcer - også det/dem, der ikke direkte indgår i

³ Et forskningsprojekt på Saxo-instituttet: Natural Goods? Processing Raw Materials in Global Times, har vist, at det netop er tilfældet mange steder, hvor ekstern kapital får ejerskab til natur-ressourcer. NaturalGoods.org/ Kulturstudier, november 2014.

produktionen. Med andre ord er den vigtigste fælles interesse for landmændene, at samfundet giver dem plads.

Fra Axelborgs og BL's side er ejendomsretten og 'frihedsrettigheder' blevet kampmidler imod samfundets prioriteringer - de mener ikke de får plads nok.

Økologisk Landsforening har måske nok forbrugernes, offentlighedens og centrum-venstefløjens sympati, men årtiers politik om ikke at fornærme deres konventionelle naboer har ikke givet dem den bredere accept i erhvervet eller på landbrugsskolerne, som man ønskede. Og det har afholdt dem fra at have en slagkraftig offentlig politik, der politisk kunne markere økologien som et alternativ. Økologernes kamp for at etablere sig som accepteret driftsform er ikke vundet med de økologiske principper intakt, men primært vundet gennem en syntese af ekspansiv konventionel tankegang og økologisk driftsform.

Det empiriske materiale peger på, at nytænkning, omstillingsparathed/markedsfølsomhed og fokus på samfundsnyttighed kommer ind i erhvervet fra landmænd enten uden landbrugsbaggrund eller med særlige personlige forudsætninger, der gør den enkelte i stand til at udforske alternative muligheder.

Koncentrationen på færre ejendomme og landbrugsskolernes uddannelseshorisont begrænser, hvis ikke ligefrem forhindrer nytænkning.

Her er det måske en konstruktiv refleksion at gøre sig, om samfundet egentligt opdager hvilke kulturer, der eksisterer i landbruget. Den 'produktionsleder' der kommer ud af landbrugsskolen i dag, er ikke den landbrugselev, der kom ud for 20 år siden. Han, for det er altovervejende en han, er engageret i landbrugets virkelighed og drømmer om at være direktør i et landbrugsselskab, at optimere og udvikle den dominerende forretningsmodel - helt uden sentimentalitet omkring selvejet eller kulturelle repræsentationer. Disse unge er repræsenteret politisk af Liberal Alliance og BL og ikke af Venstre og L&F. I forlængelse af denne observation kan man spekulere på, hvorvidt grundstemningen i landbruget i virkeligheden er mere konfrontatorisk end den version, som L&F står for. Nogle iagttagere mener, at toneangivende landmandskredse opfatter Axelborg som alt for dialogsøgende. Jeg har dog ikke forfulgt dette perspektiv i afhandlingen.

Det fremlagte materiale bidrager til erkendelsen af, at der er divergerende interesser, at der ikke er et samlet 'vi' og at rammevilkårene bør målrettes samfundsprioriteter. Der er ikke en forretningsmodel, der passer til alle landbrug, alle kan hverken være økologiske grønsagsavlere eller superproduktivistiske konventionelle mælkeproducenter. Der er en

styrke i at have flere strenge at spille på, og det må afspejles i måden, erhvervets interesser bliver varetaget, reguleret og støttet på.

Skal Danmark med reelt meningsindhold kunne kalde sig et landbrugsland også om tyve år, er det dog svært at se, hvordan primærerhvervet skal kunne udvikle rentable forretningsmodeller, uden at man tager en politisk beslutning om at nedskrive gælden og landbrugsjordens værdi, subsidiært anvende differentierede vurderingsmodeller - med de økonomiske konsekvenser, det medfører for samfundet. I bedste fald bliver det gjort sådan, at de her fremlagte sammenhænge også erkendes i erhvervet og kan danne grundlag for dels en større overensstemmelse mellem borgernes og landmændenes prioriteter, dels en satsning på fødevarer, der giver landmanden et bedre afkast. Vi har hele setup'et til at gennemføre en sådan omstilling og til at udforske nye potentialer i fødevarerhvervets placering i samfundet. Alternativet er selvfølgelig, at man fortsætter som hidtil, lader de store blive større og gradvist implementerer kreditorernes ønsker om økonomiske subsidier til 'landbruget' på en uigennemskuelig, uøkonomisk og udemokratisk måde.

Der vil formodentlig i en overskuelig fremtid eksistere alternative produktionsformer og forretningsmodeller i marginen af de dominerende animalske bedrifter, og så længe alternative visioner formuleres og implementeres, vil dansk landbrug også skulle rumme disse fortællinger. Det er et åbent spørgsmålet, om de kan få plads til at berige erhvervets kultur.

Resumé

Dansk landbrug befinder sig midt i en af erhvervets dybeste og alvorligste kriser. Tusinder af landmænd må forlade deres hjem og kreditinstitutter, banker og Staten har en halv trillion kroner i pant i erhvervet. Krisen er både politisk, økonomisk, social og kulturel. På baggrund af denne situation undersøger afhandlingen nye og/eller alternative udviklingsspor i landbruget, der kan pege på ejerskabskonstruktioner og forretningsmodeller med potentiale til at imødegå og transformere de kriseprægede forhold. Udgangspunktet er kortlægning af rammevilkårene sammenstillet med en præsentation af syv gårde og det udviklingsspor og potentiale, de hver især repræsenterer. Den teoretiske analyse tager udgangspunkt i ejerskabet og dets betydning for organiseringen, reproduktionen og generationsskiftet.

Afhandlingen påviser en sammenhæng mellem krisen, strukturudviklingen, erhvervets interessevaretagelse, landbrugs-støtten, jordprisen og spekulative skatteafskrivninger. I afhandlingen vises flere eksempler på en kulturel fremmedgørelse og polarisering, der skaber konflikt mellem erhvervet og det omgivende samfund.

De syv eksempler viser, at det i marginen af erhvervets dominerende forretningsmodeller er muligt at drive rentabelt landbrug, men at de nuværende vilkår peger på, at reproduktionskapaciteten ved et generationsskifte eller ny-etablering kun kan forekomme, hvor ejerne ikke har forventning om et afkast, der kan måles med andre investeringer.

Materialet peger på strukturer i erhvervet, der kan være forhindringer eller omvendt være styrker, der med fordel respektivt kan reduceres eller understøttes.

I lyset af den omfattende støtte, erhvervet modtager, bliver det diskuteret, hvordan en mere målrettet støttegivning kunne være en del af løsningen. Afledt af de vanskelige vilkår i og omkring erhvervet, er konklusionen flertydig.

English summary

Danish agriculture is in the midst of one its deepest and most grave crises. Thousands of farmers are being forced to leave their homes; the financial sector and the Danish state are owed half a trillion Danish kroner (75 billion euros). The crisis is both political, economic and cultural. Taking this situation into account, the dissertation investigates new and/or alternative development paths containing ownership or business models with the potential to counter or transform current conditions. The point of departure is a mapping of the conditions, juxtaposed with a presentation of seven farms and the 'path of development' and potential they each represent. The theoretical approach analyzes how ownership structures the organization, reproduction and the generational shift. The material shows a relation between the crisis, structural development, the political goals of the farmers' organization, the debt, the CAP, and the price of land- and tax

speculation. The dissertation also documents how cultural alienation has created a state of conflict between the agricultural sector and society.

The seven case studies demonstrate that it is feasible to engage in profitable farming on the margins of the sector. Current conditions however, hinder reproductional capacity when the farm passes to the next generation or when a new farm is established, unless the owners have an approach to farm investment that is not based on conventional investment expectations. The material highlights structural conditions in the sector that are obstacles or, conversely, strengths, which advantageously may be reduced or further supported, respectively. In light of the subsidies the sector receives, the dissertation also discusses how a more strategic support paradigm could be part of a solution. The conclusion is ambiguous.

Litteraturliste

- Althusser, Louis og Etienne Balibar: Reading Capital. Pantheon. Books/Verso New York 1970/2009.
- Althusser, Louis: For Marx. Verso 1965/1986.
- Althusser, Louis: Marxisme og Klassekamp – kritik og selvkritik. Aurora København 1970.
- Andersen, Arden: Science in Agriculture - advanced methods for sustainable farming. (Rvds edition) Acres U.S.A. 1992/2006.
- Andrade, Stefan Bastholm: Levevilkår i dansk landbrug. SFI/Ph.d.-afhandling. Det Nationale Forskningscenter For Velfærd 2012.
- Aspecto/Landbrug&Fødevarer: Resultater fra opinionsundersøgelse blandt danske landmænd oktober 2015. Aspecto.dk/lf.dk
- Baker, Susan: Sustainable development. Routledge, Oxon 2006.
- Balibar, Etienne: Fem studier i den historiske materialisme. Rhodos København 1977.
- Berardi, Franco 'Bifo': The Soul at Work. From Alienation to Autonomy Semiotext(e) 2009.
- Bichel, Svend (Formand): Vurdering af de samlede konsekvenser af en hel eller delvis afvikling af pesticidanvendelsen. Bichel-udvalget. Rapport fra Hovedudvalget. Miljø- og Energiministeriet 1998.
- Bindekrantz, Anne Skorkjær og Peter Munk Christiansen, Helene Helboe Pedersen: Organisationer i politik. Danske interesseorganisationer i forvaltning, Folketing og medier. Hans Reitzels Forlag. København 2014.
- Bjørn, Claus (red.): Det Danske Landbrugs historie 1-4. Landbohistorisk Selskab. Odense 1988.
- Blom-Hansen, Jens og Jørgen Grønnegård Christensen: EU og Danmark. Politica 2004, Institut for Statskundskab, Århus Universitet. Ansv. Asbjørn Sonne Nørgaard.
- Blædel, Rasmus Larsen: Strukturtræk i dansk landbrug - med særlig henblik på L39. Saxo-instituttet, KU 2010.
- Bordieu, Pierre: Modild. Hans Reitzels Forlag. København 2001
- Brandt, Nina Kirstine: Gulerodshipper & Gummistøvlesocialister. Landbohistorisk Selskab. København 2008.
- Burrell, Alison og Arie Oskam (red.): Agricultural Policy and the Enlargement of the European Union. Wageningen Press. Holland 2000
- Carlsen, Jørgen m.fl. Karl Marx og Den Moderne Verden. Gyldendal København 1984.
- Christensen, Jesper og Hans Jørgen Stougaard, Martin Vestergaard: Generationsskifte. KVL/Institut for økonomi, skov og landskab. Nov. 1998
- Christiansen, Palle Ove: En livsform på tvangsauktion? Gyldendal. København 1982.
- Christoffersen, Henrik og Karin Blix: Befolkning, erhvervsgrundlag og velfærd i landkommunerne. SJFI/AKF Forlag. København 1998.

- COWI-rapporten. Nabotjek af miljøregulering og kontrollen af primærlandbruget. Naturerhverv.dk 2015.
- Daubjerg, Carsten og Flemming Just: Internationaliseringen af den offentlige forvaltning i Danmark. Forandring og Kontinuitet. Internationaliseringen af landbrugsforvaltningen og nationale magtkonstellationer. Ansv. Martin Marcussen og Karsten Ronit. Aarhus Universitetsforlag 2003.
- DOR: Økonomi og Miljø. De Økonomiske Råds rapport Februar 2010. <http://www.dors.dk/sw7344.asp> 2010.
- Et Danmark der står sammen. Regeringsgrundlaget, oktober 2011.
- Dzenovska, Dace: Danes in the Latvian Countryside: Myths and Critique of Post-Soviet Agrarian Capitalism. [*in Latvian*]. *Akadēmiskā Dzīve* 2011. 48: 3-16.
- Fini, Michelle m.fl. (red.): The Common Agricultural Policy. Eve Foulleux. Kapitel 23 i European Union Politics 4th ed. Oxford.
- Fødevarer- og Landbrugspakke. Mere vækst med Grøn realisme http://www.venstre.dk/_Resources/Persistent/333fa12c6b2f7eb36729ce52c91398b96edbc95/Politisk-oplg---Fdevare--og-landbrugspakke.pdf 2016.
- Groes, Nils: Landets brug og misbrug - studier i anvendelsen af Danmarks jord. AFK rapport/ AFK forlaget. København 1991.
- Groth, Tauger M. og Steven S.H. McFadden: Morgendagens landbrug. Helios Frederecia 2009.
- Hart, Abigail K. (red.): Multifunctional landscapes from the grassroots. The role of rural producers. Agriculture and human values. New York 2014.
- Hajderllari, Luljeta og Kostas Karantininis, Ole Bonnichsen: Danish farmers and investors: An analysis of reasons and motivations for increasing cross-border agricultural activities in Central and Eastern European countries. FOI - working paper. København 2012.
- Harvey, David: The Enigma of Capital. Profile Books 2011.
- Hegel, G. W. F: Åndens Fænomenologi. Gyldendal København 2005.
- Hertz, Michael Et Ministerium finder sin form- Landbrugsministeriet 1896-1923. G.E.C Gad, København 1996.
- Ho, Karen. American Ethnologist vol. 41. Februar 2014.
- Holmgaard, Jens: Landboreformerne - drivkræfter og motiver. Fortid og Nutid 1977.
- Honneth, Axel: Kamp om anerkendelse. Hans Reitzels Forlag. København 2006.
- Horkheimer, Max og Theodor W Adorno: Oplysningens dialektik - filosofiske fragmenter. Moderne Tænkere/ Samlerens Bogklub. København 1993.
- Højrup, Thomas: Dannelsens Dialektik – Etnologiske udfordringer til det glemte folk. Museum Tusculanum. København 2002.
- Højrup, Thomas. Det Glemte Folk. Museum Tusculanum. København 1983/1989/2013.

- Høst, Jeppe og Rasmus Blædel Larsen: Det Glemte Land. Sociologikongres Aalborg 2016.
- Ingemann, Jan Holm: Forestillingen om det effektive landbrug - på sporet af dansk landbrugs strukturudvikling. Aalborg Universitet 1997.
- Ingemann, Jan Holm: Landbrugssøkonomisk teori - klassiske ræsonnementer og nutidig kontekst. Aalborg Universitet. Aalborg 2008.
- Ingemann, Jan Holm: Strukturudviklingen i dansk landbrug - overvejelser om effekter, årsager og landbrugspolitiske valg. Aalborg Universitet. Aalborg 1998.
- Ingemann, Jan Holm (red.): Økologisk Landbrug mellem historie og principper. Aalborg Universitet - OASE - 2003.
- Jansik, Csaba (red.): Competitiveness of Northern European dairy chains. MTT Agrifood Research Finland Helsinki 2014.
- Jensen, Erik Steen og Henrik Vejre, Susanne Højbjerg Bügel, Jytte Emanuelsson. (red.) Visioner for fremtidens jordbrug. Gads Forlag. København 2002.
- Jeppesen, Lone og Mogens Rostgaard Nissen: Hollandske landmænd i Danmark - bekymring eller beundring? Landbohistorisk Selskab 2000.
- Jespersen, Jørn (formand): Natur- og Landbrugskommissionen. Statusrapport juni 2012 Div. forfattere. Sekretariatet. København 2012.
- Jespersen, Jørn (formand): Natur og Landbrug - en ny start. Natur- og Landbrugskommissionen April 2013.
- Jespersen, Lizzie Melby (red.): Økologiens betydning for samfundsgoder. Videnssynthese. ICROFS. Foulum 2015.
- Jørgensen, Christian og Peter Mortensen, Helge Wulff: Jordlovgivning. GadJura København 1997.
- Kaae, Berit C. og Lene Møller Madsen: Naturens Værdi - vinkler på danskernes forhold til naturen. Kap. 16: Holdninger og ønsker til Danmarks natur. s.229- 247. Gads forlag. København 2003.
- Kaijser, Lars og Magnus öhlander (red.): Etnologiskt Fältarbete. Studentlitteratur. Lund 1999.
- Kaplan, E. Ann/ Sprinkler, Michael (Red.): The Althusserian legacy. Verso 1993.
- Knickel, Karlheinz; Gianluca Brunori, Sigrud Rand og Jet Proost: Towards a better conceptual framework for innovation processes in agriculture and rural development: from linear models to systemic approaches. Goethe University, Institute for Rural Development Research, Frankfurt, Germany. ; Wageningen University, Communication Science, The Netherlands
- Knudsen, Ulla Skovsbøl: Vi der valgte landet - en bog om kvinder i dansk landbrug. Klim Aarhus 1988.
- Krause-Jensen, Esbern (Red.): Omkring Althusser-skolens videnskabsteori. Rhodos studie-serie. København 1977.
- Krieken, Robert van: Norbert Elias. Hans Reitzels Forlag. København 1998.

- Kærgård, Niels: Fremtidige ejerformer i dansk landbrug. Tidsskrift for Landøkonomi nr. 3 2014. IFRO København 2014.
- Kærgård, Niels: De Internationale markeder og erhvervsudviklingen: Dansk landbrugs største triumf. Det fremmede som historisk drivkraft .De Kongelige Danske Videnskabers Selskab 2010.
- Kærgård, Niels: The History and Future of Danish Agriculture: An Overview Økonomi og Tid. Fagbogforlaget, Bergen 2010.
- Kærgaard, Niels m.fl.: Den danske svinesektors samfundsmæssige betydning. Jordbrugsforlaget. Greve 2002.
- Lind, Kim Martin og Henrik Zobbe: Fødevarepriser, fødevareproduktion og befolkningsvækst frem mod 2050: Er der mad nok til alle, og hvad bliver dansk landbrugs rolle? Tidsskrift for Landøkonomi nr. 3 2014. IFRO København 2014.
- Lindbloom, Jana: From Workers' cooperative to hired-labor farm: Accommodating to global market pressures in Slovak post-socialist agriculture. Research in Rural Sociology and Development. Emerald Groups Publishing 2014.
- Lüttichau, Frederik: Landbrugets Fremtid. Tidsskrift for Landøkonomi nr. 3 2014. IFRO København 2014.
- Løffgren, Orvar: Etnologia Scandinavia 1974.
- L39: Forslag til ændring af lov om landbrugsejendomme, inklusive bemærkninger til lovforslaget: http://www.folketingstidende.dk/RIpdf/samling/20091/lovforslag/L39/20091_L39_som_fremsat.pdf 2010.
- L37: Forslag til ændring af lov om landbrugsejendomme, inklusive bemærkninger til lovforslaget: <http://www.ft.dk/samling/20141/lovforslag/l37/index.htm> 2014/15.
- L68: Forslag til lov om ændring af lov om jordbrugets anvendelse af gødning og om plantedække. <http://www.ft.dk/samling/20151/lovforslag/l68/spm/44/index.htm>
- Maida, Carl A. (Red.): Sustainability and communities of place. Berghahn Books 2007.
- Mamonova, Natalia: Resistance or adaptation? Ukrainian peasants' responses to large-scale land acquisitions The Journal of Peasant Studies. London 2015.
- Marx, Karl: Capital, volume 1. Penguin Classics London 1976/1990.
- Merrild, Martin: Formandens Beretning. Landbrug&Fødevarer 4 november Herning 2015.
- Merrild, Martin: Fremtidens landbrug ved en korsvej. Tidsskrift for landøkonomi nr. 3 2014. IFRO København 2014.
- Minter, Michael (red.) Kan dansk landbrug betale sig? Dansk Naturfredningsforening København 2005.
- Møllgaard, Johannes: Landdistrikterne og planlægning SBI 1974.
- Mørkegård, Ole: Søen Slægten og Hjemstavnen Museum Tusculanum København 1993.
- Nissen, Mogens R.: Fra krigsprofit til efterkrigsinvesteringer. Landbohistorisk Tidsskrift nr 2, SDU, 2011.

- Nissen, Mogens Rostgaard (red.) Landbohistorisk Tidsskrift 2014 1-2.
Landbohistorisk Selskab. Viborg 2014.
- Noe, Egon og Martin Hvarregaard Thorsøe: Media - analysis. SUFISA-project.
Århus Universitet, Juni 2016.
- Normander, Bo (red.): Scenarier for fremtidens Landbrug i Danmark.
KU, Aarhus Universitet, Det Økologiske Råd. København 2014.
- Odum, Eugene P: Fundamentals of ecology (2nd edition) W.B. Saunders Company.
Philidelphia 1959.
- Otte Hansen, Henning: Fremtidens Landbrug bliver Big Business. Præsentation på
Plantekongressen 2016.
- Otte Hansen, Henning: Fremtidens Landbrug bliver Big Business. Tidsskrift for
Landøkonomi nr. 1 2016 IFRO 2016.
- Otte, Hansen Henning, Elsebeth Vidø; Jesper Sølvér Schou og Henrik Zobbe:
Landbrugets økonomi 2015 IFRO december 2015.
- Otte Hansen, Henning (red.) Landbrugets Fremtid. Jubilæumsskrift, Tidsskrift for
landøkonomi nr. 3 IFRO 2014.
- Otte Hansen, Henning: Landbrugets placering i samfundet.
Jordbrugsforlaget Frederiksberg C 1994.
- Pedersen, Erik Haller Økonomisk Afdeling og Birgitte Vølund Buchholst,
Kapitalmarkedsafdelingen og Peter Askjær Drejer, Statistisk Afdeling
Dansk Landbrug - kvartalsoversigt 2. kvartal Nationalbanken 2014.
- Pedersen, Ove Kaj: Konkurrencestaten. Hans Reitzels Forlag. København 2011.
- Petersen, Jørn Henrik, Ingrid Henriksen og Peder Andersen (red.): Hvordan ser Verden
Ud? Festskrift til Niels Kærgård. Jurist- og Økonomiforbundets forlag
København 2012.
- Planck, Christina: The Financialisation of Farmland in Ukraine. Austrian Journal of
Development Studies 2014.
- Plehanov, G.V.: Personlighedens rolle i historien. Tiden 1976.
- Ploeg, Jan Douwe van der og Flamina Ventura: Heterogeneity reconsidered.
Environmental Sustainability July 2014.
- Primdahl, Jørgen; Lone S. Kristensen og Anne G. Busck: The Farmer and Landscape
Management: Different Roles, Different Policy Approaches
Geography Compass #4 2013.
- Primdahl, Jørgen og Lone Kristensen, Henrik Vejre (red.):
Dialogbaseret Planlægning i det åbne land. Bogværket København 2015.
- Reganold, John P. og Jonathan M. Wachter: Organic agriculture in the twenty-first century.
Nature Plants, 2016; 2 (2): Washington State University 2016.
- Rohde, Lars (Nationalbankdirektør) Beretning til Pengeinstitutternes årsmøde
Aalborg 8 maj 2014.

- Sandberg, Marie og Rebekka F. Bendix (red.) *Etnologia Europaea Foodways Redux* Museum Tusculanum Press København 2013; 43:2.
- Sass, Hans-Henrik (red.): *Et landbrug uden bønder? LOK-studiebøger* (Landbrugets Oplysnings- og Konferencevirksomhed) From & Co. 1989.
- Schusky, Ernest L: *Culture and Agriculture*. Bergin & Garvey Publishers New York 1989.
- Scott, James C.: *Seeing like a State*. Yale University Press 1998.
- Smed, Sinne og Laura M. Andersen. Niels Kærgård, Carsten Daugbjerg: *A matter of trust: How trust influence organic consumption*. *Journal of Agricultural Science* vol. 5, no.7 Canada 2013.
- Smærup Sørensen, Jens: *Mærkedage* Gyldendal København 2007.
- Steensberg, Axel: *Man the Manipulator: The National Museum of Denmark* København 1986.
- Stoklund, Bjarne: *Fortid og Nutid*, September 2009.
- Svendsen, Gunnar L.H. og Hanne W. Tanvig (red.): *Landvindinger -landdistriktsforskning og -perspektiver*. Syddansk Universitetsforlag Odense 2007.
- Søndergaard, Morten (red.): *Vand og Vejr om 100 år - klimaforandringer og det danske vandmiljø Hovedland Viborg* 2006.
- Sørensen, Esben Munk (red.): *Landbruget og Matriklen*. *Land-inspektøren*, Tidsskrift for kortlægning og arealforvaltning Nr. 1/1994. Den danske landinspektørforening 1994.
- Sørensen, Knud: *Kun slutningen mangler*. Gyldendal København 2008.
- Togeby, Lise og Jørgen Gould Andersen, Peter Munk Christiansen, Torben Beck Jørgensen: *Magt og demokrati i Danmark - Hovedresultater fra magtudredningen*. Aarhus Universitetsforlag 2003.
- Tynell, Jesper: *Mørkelygten*. *Embedsmænd fortæller om politisk tilskæring af tal, jura og fakta*. Samfundslitteratur Frederiksberg C 2014.
- Vestergård, Peter (red.): *Naturen i Danmark. Det Åbne Land*. Gyldendal København 2007.
- Zobbe, Henrik og Jakob Vesterlund Olsen, Michel Friis Pedersen: *Finansieringsforhold i dansk landbrug*. IFRO 2015.

Pjecer, notater og andet informationsmateriale

- Brussels - The EU quarter, Lobby Planet - CEO (no editor mentioned) Ghent 2011.
- Country-reports. *Resilience in the food-sector in Denmark, Finland, Norway, Holland, Usa, Canada, UK, Iceland*. CRISMART/ Swedish Civil Contingencies Agency 2015.
- Det Samfundsnyttige Landbrug*. Ansøgning til Villumfonden 2013.
- Deltidslandbrug - gode råd om køb og drift*. (red. Peter Brandstrub Hansen m.fl.) Gefion Rådgivning. Sorø 2012.

Et bæredygtigt landbrug i 2020 - sådan tilgodeses klima, natur, vand og ulande. (Red. uoplyst). Det Økologiske Råd 2009.

EU PILOT 8540/16/ENVI. Implementation in Denmark of Directives 91/676/EEC, 2000/60/EC, 92/43/EEC, in relation to the recently adopted agricultural package. Bruxelles 2016.

EUs landbrugspolitik: http://europa.eu/pol/agr/index_da.htm,
http://europa.eu/pol/food/index_da.htm

Fakta om erhvervet 2012,2013,2014 og 2015. Landbrug&Fødevarer (red. uoplyst) København 2013-2016.

FOI 2004.

foi.life.ku.dk/Publikationer/FOI_serier/~media/migration/udredninger/2004/30.%20april.pdf
.ashx

Forenklinger i jordlovgivningen, Betænkning fra Udvalget vedrørende forenklinger i jordlovgivningen - Betænkning nr. 1429 - Juli 2003. Fødevaredirektoratet 2003.

Historiske erfaringer med forpagtninger og jordrentebrug i Danmark. Direktoratet for FødevareErhverv 2004.

Globaliseringsrådets notater: http://www.stm.dk/_p_13631.html:
http://www.stm.dk/multimedia/Faktabilag_4_sektorforskning.pdf

IEEPs notater om CAP-reformen: <http://www.ieep.eu/work-areas/agriculture-and-land-management/future-of-the-cap/>

Jørgensen, Hans Erik. Formandens Beretning. Økologisketionen, Landbrug&Fødevarer 23 oktober 2015.

Kost og Kultur Humanistisk Fødevareforskning. Rapport 10.
Forskningsrådet for Kultur- og Kommunikation. Forskningsstyrelsen 2005.

Kulturo (tema: Provins). Tidsskrift for moderne kultur. Efterår 2006.

Kulturstudier. Nr. 2 November 2014. KU 2014.

Landbruget i Planlægningen 2020. 9 artikler om samarbejde mellem landbrug og kommuner. Red. Trine Eide m.fl. Videncentret for Landbrug 2013.

Landbrugskanon, Instruktør museumsinspektør Irene Hellvik, DVD, Gl. Estrup/Dansk Landbrugsmuseum 2010.

Landbrugets Kapitalforhold. (Red. uoplyst) Landbrug&Fødevarer. Oktober 2012.

Landbrugets Udvikling. Kapitel 2 i "Forenklinger i jordlovgivningen" (red. uoplyst) Direktoratet for FødevareErhverv. København 2005.

Ledelse i landbruget. Bjarne Jensen, Gustav Schroll, Torben Vagn Rasmussen. Handelshøjskolens Forlag. København 2013.

Nordsjællands landdistrikter - Idé-katalog for nuværende og kommende beboere. Nordsjællands Landboforening under Landdistrikt 2000.

Ombudsmandens (EU) rapport 4 juni 2015:

<http://www.ombudsman.europa.eu/da/cases/correspondence.faces/en/54297/html.bookmark>

Plantekongres 2014 og 2016. Trykt katalog. Udarbejdet af Aarhus Universitet, Københavns Universitets og Videntretet for Landbrug (nu SEGES).

Pengevirke nr. 1 2011. Red. Henrik Platz. Mekur og Cultura Bank. København 2011.

Projekt Landbrug Katalog Cafeteatret 2012.

Questions to the commission on the rules governing direct support - direct payments and greening. Copa-Cogeca. Bruxelles 2014.

Regional- og Landdistriktspolitisk redegørelse 2013. Ministeriet for By, Bolig og Landdistrikter. København 2013.

Sådan ligger landet... - tal om landbruget 2012, 2013, 2014 og 2015. Danmarks Naturfredningsforening (red. Nygaard) København 2013-2016.

Sådan opfyldes 16-punktsplanen i Fødevare- og Landbrugspakken, Venstres Center for Kommunikation og Politik 22 december 2015.

The future of food and farming Foresight; UK-GO-Science 2011.

Tolvmandssektionen - de større erhvervsorienterede jorbrugsbedrifters talerør. Landbrug&Fødevarer. Udgivelsesår uoplyst.

Vi står solidt plantet - en snes landbrugsdigte. Landbrugets kulturfond 2013.

Økologi - forbrugernes største udfordring. Guldplanten 1997 - prisuddelingshæfte. Strukturdirektoratet. København 1997.

Økologisk Jordbrug. Den bæredygtige løsning.

Handlingsplan fra Landsforeningen af Økologiske Jordbrug 1991.

ØkoWEB: Referencer til udviklingen fra 1995: <http://www.ecoweb.dk/jordbrug/art9605.htm> (ved Gustav Bech Jensen)

Landbrugsmedier

Landbrugsavisen (ansv. red. Henrik Lisberg)

Maskinbladet (ansv. red. Rasmus Dalsgaard)

Foodculture

Svineproducenternes nyhedsbrev

Effektivt Landbrug

Økologi&Erhverv

Fødevarewatch

Hjemmesider

altinget.dk

arc2020.eu
baeredygtigtlandbrug.dk
danskevineproducenter.dk
ec.europa.eu/dgs/agriculture
fao.org
ft.dk
gylle.dk
ieep.eu
ifro.ku.dk
levende-land.dk
lf.dk
naturerhverv.dk
organictoday.dk
samfundsnyttigtlandbrug.dk
stofskifte.blogspot.dk
thise.eu
wageningenur.nl/en/news-wageningen-ur.htm

Bilag 1: Uddrag af konklusionen på COWI-rapporten

"Geografisk har Danmark meget kystlinje og gennemsnitligt korte afstande fra landbrugsarealet til kysten. I Danmark, Nederlandene og de to tyske delstater er hele landbrugsarealet udpeget som nitrattfølsomt. Vurderingen af landenes kvælstof- og fosforregulering må tage udgangspunkt i, at dens hovedformål er at bidrage til at forbedre vandmiljøet. Overordnet indeholder vandramme- direktivet målsætninger for miljøkvaliteten af vandområderne. Som beskrevet ovenfor kan det konstateres, at alle undersøgte EU-lande og tyske delstater endnu ikke fuldt ud lever op til alle målsætningerne (s.199)""For danske husdyrbrug er markoverskuddet større end 60 kg N/ha, og derfor ville et krav som det tyske betyde, at disse landbrug skulle reducere brugen af husdyrgødning, ud over hvad der allerede er gældende. (s.199)

Fosforreguleringen i Sverige og Nederlandene ville betyde en yderligere reduktion i anvendelsen af husdyrgødning, hvis den blev anvendt i Danmark. (s.200)"

"Resultat af analysen af bedrifternes effektivitet viser, at de danske bedrifter for plantebedrifternes vedkommende ligger højt, mens både malkekvægs- og svinebedrifterne ligger midt i feltet. De danske plantebedrifter ligger sammen med de franske bedrifter højest. For 2012 er den gennemsnitlige effektivitet på ca. 0,84, hvilket betyder, at i gennemsnit var de danske bedrifter 16 % dårligere end de bedste bedrifter i de undersøgte EU-lande og tyske delstater (s.201)"

"Sammenligningen af de forskellige elementer af kvælstof- og fosforreguleringen peger på, at den danske regulering indeholder elementer, som begrænser tildelingen af kvælstof mere direkte end nabolandene, mens nabolandene til gengæld enten har en regulering af fosfor eller en regulering af markoverskuddet af kvælstof, som i begge tilfælde ville være mere begrænsende for husdyrbrugene end den nuværende danske regulering. Landene skal alle leve op til de samme miljømålsætninger defineret af EU's direktiver rettet mod vandmiljøet. Forhold som en højere dyreintensiteten i Danmark end i de øvrige lande (på nær Nederlandene), en større andel af landet i omdrift, og at Danmark har en højt næringsstofudledning til mange kystområder præget af eutrofiering, kan nødvendig- gøre miljøkrav, som begrænser brugen af gødning mere end i nabolandene. Samtidigt er det vigtigt at bemærke, at nogle af de andre lande har fået domme for utilstrækkelig implementering af nitrattdirektivet. En sammenligning af miljøtilstanden i landene viser, at de andre lande har udfordringer med at leve op til EU-direktivernes krav. Man kan derfor forvente, at de andre lande vil blive nødt til at introducere yderligere tiltag i forhold til kvælstof- og fosforudledningerne. Det overordnede resultat af effektivitetsanalysen er, at danske bedrifter effektivitet ligger på niveau med bedrifterne i de undersøgte nabolande. Effektivitetsanalysen kan ikke specifikt belyse om der er en effektivitetseffekt af forskelle i landenes kvælstof og fosfor reguleringen. Resultatet viser, at hvis der er en effekt, så er den ikke af en størrelse, som betyder, at de danske bedrifter er mindre effektive end bedrifterne i de undersøgte nabo- lande og delstater. Regnskabsanalysen peger på, at indtjeningen i alle tre driftsgrene ikke afviger markant for indtjeningen i nabolandene, men en høj gældsbyrde medfører, at de danske bedrifter ender med at have et lavere overskud end bedrifter i de undersøgte nabolande." (s.202)

Bilag 2: Udskrift af interview med Peka Pessonen, Generalsekretær i Copa-Cocega

Da det er alment kendt at landbrugslobbyen kæmper for at få adgang til GMO-teknologi, i modsætning til hvad et massivt flertal af de europæiske befolkninger ønsker, spurgte jeg om det: "Whether you like GMO or not, 70% of our protein-intake is GMO or GMO-contaminated. (...)We can accept that we go for non-GMO, but you have to be realistic how would you feed danish pigs (...) if the competitors have it in their toolbox. Once it is there it is very hard to limit, we eat it every day, it is in every type of food you buy in the supermarket...and in the end the consumers don't care." (1:30:00)

Om specialisering, internationale forhold og Ruslandskrisen: "In Denmark there are some specifics. The good part is that they are professional, highly trained, market-oriented farmers that use modern technology. But they are also debtridden, in some cases it is very monocultural ...no I wouldn't say that is a problem, but specialised production to the extreme and they are more vulnerable to fluctuations in the market, especially when it comes to international developments that has nothing to do with farming like Russia. Luckily enough Danish agriculture was not at the forefront, that was the Baltic states and the Finns - Fine! but then Arla Foods are dependant on other factors (...) a few years ago remember when we had the problems with the Middle-East, the cartoons, for political reasons many memberstates distanced themselves from Denmark (...) They were hit really hard, it had some economic consequences to Arla Foods, but luckily enough the volumes were relatively marginal, so they could manage it (...) and that is becoming more and more relevant for farmers who are highly specialised." (56: 30)

"Don't quote me, but (...)the Japanese don't want to show in public that we sell danish pigmeat, so therefore most of the meat that the Danes export to Japan - it goes to restaurants and processesing (...) you can't find it in the supermarkets." (1:14:40)

"But the problem as you say is what is the agricultural future we aim at, for this we need some legislative framework (..) to give assistance to the small and midsized farms."

(1:21:55) Tilsidst i interviewet fortalte jeg ham, at mit næste interview var med talskvinden for FoodDrinkEurope, detailbranchens interesseorganisation. Jeg tænkte at med de potentielt modsatrettede ønsker, den ene part kæmper for de højeste afsætningspriser den anden for de laveste, ville der være en interessekonflikt. Her følger vores ordveksling: "I am meeting with the director of 'FoodDrinkEurope' later today, what question do you think I should ask her?" "Oh you are meeting with Roxanne, yes she used to be employed here. She is a good expert. We agree on most things, but they are more focused on consumers. We would like them to do more to sell European produced goods. A lot of the food sold contains ingredients produced in countries outside Europe, that way they can enhance profits, but that is of course their priority, they serve the industry. But we are 90% allied. (1:37:28) 'It is a profound change.', om det at kalde landmanden for en fødevareproducent og gården for en produktionsenhed eller virksomhed, som det er blevet kotume i lovgivning og andre forvaltningsdokumenter.

Bilag 3: Optegnelse over feltarbejde og informanter

Feltarbejde i Bruxelles 12-26 oktober 2014

Professor Tomas Garcia Azcarate

David Baldoch IEEP

Christel Schaldemose - medlem af miljø-udvalget for Socialdemokraterne

Søren Bisgård - ambassade-attaché med landbrugspolitik som fagområde

Lene Næsgård - kontor-chef DG-Agri

Christiane Borchmann - kontor-chef DG-Agri

Peka Pessonen Copa-Cogeca

Kleopatra Sidipoulos CEJA

Roxanne Feller FoodDrinkEurope

Nina Holland CEO

Hannes Lorenzen - kontorchef for den grønne gruppe i parlamentet

Martin Häsling - tysk parlamentsmedlem for de Grønne

Svanholm:

Feltarbejde 2 - 6 oktober og 13-14 november 2013. 6-7 marts 2014. 3 april 2016.

Strukturerede interviews med tidsangivelse for citater:

Rasmus (42:40) (58:30) (59:10), (1:10) (1:01)

Anders (1:10) (51:30) (Omkring 1.00) (1:10)

Mar

Kirsten (37:00) (1:06)

Bo (55:00) (56:00) (1:04)

Øvrige:

Poul-Henrik

Hanne

Mikkel

Karen

Esben

Martin

Volker
Troels
Lea
Katarina (norsk sociolog)

Hjemmeside: svanholm.dk

Mail modtaget fra den senest ansatte i Svanholms landbrug

Hej Rasmus

På Svanholm er vi ved at samle inspiration til udviklingen af vores landbrug - med forskellige input udfra om dyrkningsformer, organisering og nye måder at tænke landbruget på.

I den forbindelse kunne vi rigtig godt tænke at tale med dig og det, du arbejder med i din Phd. Formatet kunne være et foredrag fra dig på fx en time (med nogle af dine generelle pointer om landbrugets vilkår, funktioner og fremtidsscenarier) efterfulgt af en debat om, hvilke perspektiver de pointer kaster over vores landbrug. Hvis du er interesseret, kan vi tales ved om formatet og det konkrete emne.

Vi har indtil videre sat den 9. august fra 18-20 af, men vi kan sagtens rykke det til en dag, som passer dig.

Vi kan betale dig i div. naturalier fra gården (grønt, mælk, mel og syltevarer) :)

Håber, du kan lokkes. Ring meget gerne, når du ser min mail - så kan vi lige vende mulighederne.

Mvh Simon

Svanholm Gods
4050 Skibby
Tlf.: 25120850

Birkemosegaard

Feltarbejde 16,17,18 oktober 2013. Efterfølgende besøg.

Strukturerede interviews med tidsangivelse for citater:

Jesper (23:38) (18:20) (11:20) (5:12) (16:00) (17:20) (1:03:05) (53:40)

Kung (16:50) (12:40) (24:40) (9:30) (34:30) (43:55) (49:30) (29:10) (39:32) (47:30)

Tannie (landbrugselev) (3:56) (5:52) (6:52) (7:00) (10:30) (20:53) (27:40)

Øvrige:

Familiens medlemmer

Martin

Mariola

Andre ansatte

Diverse gæster

Hjemmeside: birkemosegaard.dk

Uredigeret afskrift af feltdagbog efter besøg 18/11/2015 (sen aften)

"Mørkt blæsende, koldt og tomt. Butikken er åben, men ingen mennesker og ikke ret mange produkter. I huset var den yngste i gang med at se tv, jeg spurgte ham for sjov om han skulle være landmand når han blev stor, han nikkede, jeg spurgte ham om han var sikker, han nikkede igen. Mariola og en ung gut de kaldte grønlænderen (halvt koreansk/dansk) sorterede grønkål og andre grønsager i laden. Mariola som altid lidt teatralisk og grønlænderen meget nysgerrig om hvem jeg var. Kung var i Holbæk på slagteriet. Fandt Jesper ude i stalden hvor han flyttede halmballer med en traktor, en gut han kaldte 'dværgen' kørte rundt i en gummiged. Jespers mor gik rundt inde i den nye bolig. Jesper var i godt humør, smilende og snakkesalig. Vi stod i lyset fra traktorens lygter, der kørte i tomgang. Vi talte om året der var gået. Den mest signifikante hændelse var at den yngste (hvad hed han nu?) havde haft lungebetændelse i august og havde været lige ved at krasse af (som Jesper udtrykte det) han havde også kun en lunge, og det havde været midt i høsten - det havde været heftigt. Så havde det været meget tørt i marts og april, de havde brugt kassen på at vande og en hel masse regn i august september - nogle af afgrøderne var løbet i stok. Det havde været et Ok år, men holdt da op de trængte til ferie. De skulle til Malta to uger omkring jul (og ikke Thailand som de plejede) og bare slappe af. De var kommet lidt videre med restaurant-planerne - de havde holdt nogle prøver her til sommers hvor nogle stjernekokke var kommet ud og havde eksperimenteret. Den ene gang havde været nede på stranden og Jesper havde været nød til at køre traktoren ned for at de havde lys. 'De var sku skøre de kokke'. Der havde været totalt udsolgt hver gang - og Jesper havde placeret spioner iblandt kunderne, for at se om de virkelig havde nydt arrangementet. Der havde været meget positiv tilbagemelding. De havde afsøgt finansieringsmulighederne via tilskud, fonde og puljer men det så ikke ud til at kunne give noget konstruktivt, så de var nu afklaret om at låne pengene selv og gå videre med projektet. Jesper var rimelig sikker på at restauranten var operationsklar i løbet af 2016 - og en ny butik. Det var de også nød til, mente Jesper, det var alt for kaotisk som det var nu. De blev slidt op af at der ikke var ordentligt overblik. Han smilede og så godt ud mens han sagde det. Jeg spurgte om de ikke også trivedes ved al den virak og kaos. Han kunne godt forstå spørgsmålet, men sagde at det var alt for slidsomt når tingene ikke blev gjort ordentligt eller til tiden fordi overblikket var røget. Anton (den ældste dreng) var i Ghana med en ven, de gik på teknisk skole lige ved grænsen til Elfenbenskysten. Skolen var en kombineret elektriker og landbrugsskole og Anton havde

faktisk på det seneste vist en lille interesse for landbruget. Hans datter der havde boet hjemme et års tid i en yurt nede på marken (han grinede af at så havde der været en ting til man skulle forsøge at forklare når man havde markvandring med gæsterne) hun havde fundet en kæreste på Fyn og ville flytte derover - med sin yurt. Det gik også fint med solcelleanlægget, nu havde det jo ikke været den mest solskinsrige sæson, men det var jo også lige så meget for at kunne sige at man lavede sin egen energi, det passede ind i imaget (tror jeg nok han sagde). Der var god udvikling i samarbejdet med de dyre restauranter i København, nogen var ret gode til at bestille i forvejen og følge med; men mange var også hurtige til at glemme at gården eksisterede. Martin var fast på torsdagsturene og han var, som Jesper sagde, blevet ret u-undværlig. Jeg frøs og gik ud og fik en pose grønkål med hjem - ville gerne have købt noget smør, men havde ikke lige de 55kr det kostede i lommen. "

Grantoftegård

Feltarbejde 6,7 og 13 november 2013

Strukturerede interviews med tidsangivelse for citater:

Rune (56:30) (1:13:00)

Marianne (1:01) (1:00) (49:00)

Bolette (26:50-32:00) (53:53)

Johannes (2:20) (5:00) (21:00) (57:00) (42:00)

Øvrige:

Diverse kunder, gæster og brugere.

Hjemmeside: grantoftegaard.dk

Uredigeret afskrift af feltdagbog 6 november 2013

"Kommer ved frokost-tid. 4-5 yngre mennesker står udenfor i regnen og ryger, to af dem med indvandretnicitet. Kommer ind i butikken, meget stort udvalg af øko-varer, her sidder et ældre ægtepar og spiser frokost, men der er ingen ekspedient - og der kommer heller ikke nogen efter jeg har rømmet mig. Går ind i kantinen, her sidder ca. 20 og spiser og snakken er livlig. Finder Marianne og vi aftaler at sætte os op på 1.salen med Rune (driftslederen). Men der kommer og går, melder sig folk med spørgsmål og kommentarer i de følgende ti minutter - og kl. 13 kommer Naturstyrelsen for at forhandle kontrakt om naturpleje af Vejrløse Flyvestation (meget vigtig økonomisk del) og Marianne og Rune skal bruge resten af dagen på det. Vi ender med at sidde nede i kantinen med Johannes (grønsager) og Bolette (dyrene). Vi snakker om mit projekt og om at Rune afspadserer resten af ugen, men at det måske ville være interessant at jeg kom næste onsdag til øko-

kontrollens besøg (...) De grinede - de tre landmænd - over alle mulige eksempler på bizarre kontrol-detajler. Pludselig er der gulerods-blindsmagning. Claus Meyers gartner (?) kommer med 6 forskellige sorter gulerødder vi skal smage og fortælle vores mening om. Køkkenfolkene samledes, der iblandt to gymnasiepiger i køkkenet, som viste sig at være 'ansat' for en dag gennem Operations Dagsværk, som også var med. Det var både eksklusivt og inklusivt."

Tinggård

Feltarbejde december 2013, 15-04-2014

Strukturerede interviews med tidsangivelse for citater:

Kent (4:30) (9:45) (19:16) (15:50) (26:04) (8:01) (51:18) (13:32) (52:38) (47:33) (1:03:12) (59:54) (1:09:29) (1:05:34) (54:30) (55:02) (1:05:19) (1:05) (58:44) (12:45) (49:30) (1:01:36) (1:13:27) (52:50) (1:15:10)
Anne-Mette (26:00) (21:26) (27:01) (28:07) (15:36) (40:46) (34:09) (9:59) (7:15) (36:30)
Henrik og Frederik (54:30) (14:28) (35:21) (31:35) (33:32) (32:32) (55: 45) (1:03:51) (12:33) (52:35)

Hjemmeside: tinggaard.info

Jarmstedgaard

Feltarbejde 14 december 2013, 12 april 2014 og 18 november 2015.

Strukturerede interviews med tidsangivelse for citater:

Steen og (24:01) (20:17) (41:10) (44:12) (52:18) (45:22) (40:15) (1:02:38) (54:58) (56:55) (38:14) (6:00) (14:20) (35:09) (47:35) (30:58) (25:45) (42:03) (44:15)(10:32)
Ann (30:29) (42:35) (46:36) (28:18) (9.53) (9:05)
Mogens Poulsen (Thise) (33:50) (37:20)(42:25) (45:07) (47:18) (37:30)

Øvrige

Aage og Inge-Lis (Steens forældre, 10 min. væk)

Naboen

Jens (Thise)

Andre Thise-leverandører

Afskrift fra Feltdagbogen 18 november 2015

"De havde glemt jeg skulle komme. Steen lavede køkkengulvsfliser og Ann, som havde mellemørebetændelse, så fjernsyn. De spurgte om jeg var sulten. Kom lige inde fra Ole nabo og vi talte lidt om dødsfaldet, begravelsen og Findhorn. Siden sidst har der været bryllup på gården, datteren fra Indonesien fejrede brylluppet med 100 gæster til kl. halv syv om morgenen. Den yngste er lige flyttet hjemmefra, ingeniør studie i Aarhus, men bor sammen med to jazzmusikere, som han selv også dyrker. De havde tidligere talt om at leje noget af gården ud, der er etableret en selvstændig lejlighed i en længe, men foreløbigt har børnene stashet alle deres ting der - og, som Ann sagde " Vi har ikke brug for pengene". De havde været tre måneder ude at rejse i Asien. I det hele taget tog de en del mere ferie i 2015/2016. De havde fået min tidligere elev fra Kalø, Enhedsliste-Rasmus ind som vikar og ham var de rigtig glade for og det havde også fået generationsskifte-drømmene til at blusse op. Han gik på seminaret for tiden. Men ellers havde det været en lang og lidt frustrerende proces at finde vikaren. Det går super for Thise, næstbedste afregningspris nogensinde (bedste 14 dage i 2006/07) Arlas økoafregningspris er et fast tillæg til den konventionelle (uafhængig af det økologiske marked) Mælkepulver-eksport til Kina har holdt den konventionelle pris oppe - men Kina importerer mindre. Der er en kæmpe efterspørgsel, det har haft stor betydning med omstillingen i den offentlige sektor. 3,75 pr liter i Thise, 30 øre mere end Arla gennemsnitligt over året. Fra januar 2016 er der nogle der skifter fra Arla til Thise. Flere af Thises nye leverandører har købt tvangsauktioner, DKs første mælkeshare-bønder(sharemælkning) ved Vadum, lejer sig ind i stald hos planteavler med 1000 ha der bl.a. leverer til Aalborg zoo (almindeligt at zoologiske haver kun bruger øko?) Thise har ved udgangen af 2015 ca. 70 andelshavere. Man udnytter kapaciteten fuldt ud og mere til i det nye mejeri - der skal udbygges. Steen hiver to nye mejeri-produkter frem fra køleskabet - det er skyr med kanel og en anden jule-smag. Alle andelshavere får smagsprøver af nye produkter. Thises nye enterprise Thise og Ko, som sælger økologisk oksekød fra januar får slagtet al kød på Hilton slagteri, et koncept som Steen talte varmt om. Det var godt nyt for dem, de har måttet betale for at få slagtet kalve, så lidt var kødet værd. Det havde været et dårligt høst-år, kløveren slet ikke vokset, Steen var blevet nød til at købe en del foder. Fordi mælkeprisen var så god var det ikke et stort problem - selvom køb, fragt og op-magasinerings var bøvlet. Det betød nok også at nogle af de gamle kvier blev slagtet lidt tidligere, for at spare på foderet. Fik stadig klid fra Aurion, selvom de ikke producerede korn. Ann mente at de var fuldstændig gældsfri om 10 år. Vi talte om ØLs generalforsamling og bestyrelsens forsøg på et navneskifte. Da vi gik ud viste Steen mig at flagstangen var knækket - han havde sat det store øko-jubilæums-flag op lige før en storm. Symbolsk?"

Nygård

Feltarbejde 3. april og 24. juni 2014, 18. november 2015.

Strukturerede interviews med tidsangivelse for citater:

Jacob (4:08) (5:50) (7:27) (9:20) (2:22) (10:26) (11:45) (16:20) (4:01) (5:20) (6:26) (9:25)

(20:52) (28:44) **2015:** (0:51) (31:37) (14:52). **2014:** (41:46) **2015:** (1:05:25) **2015:** (36:11-37:52) (39:06) (39:59) (41:00) (59:14 -1:00.27) (23:12) (25:05) (28:30) **2014:** (19:54) (12:22) (22:12) **2015:** (13:54) (1:41) **2014:** (57:37) **2015:** (7:40) (16:05) (16:23) (12:31) (51: 43)

Øvrige

Torben Andersen (DFM) Telefon-interview 28. maj 2014 kl. 11.30

Peter Olsson (AP-pension) (11/3/2016)

ansatte

Investerings-oplysninger på APs hjemmeside:

"Ejendomme: AP Pensions ejendomsportefølje er meget bred med investeringer i både danske og udenlandske ejendomme, dog flest danske ejendomme. I Danmark er der tale om direkte investeringer, mens der i udlandet både er tale om direkte investeringer og investeringer i ejendomsfonde, hvor AP Pension indgår i en pulje med andre investorer, typisk andre danske pensionsselskaber. Der er tale om alle typer ejendomme fra kontor- og boligejendomme til logistik- og detailejendomme. Ejendomme er en relativt sikker investeringstype og giver et forholdsvist højt afkast i forhold til risikoen. Derfor udgør ejendomme typisk en pæn procentdel af AP Pensions investeringsaktiver. AP Pension lægger dog vægt på at have en aktiv ejendomsportefølje, så investeringerne hele tiden følger markedets udvikling. Det betyder, at andelen af ejendomsinvesteringer kan være stor i visse perioder og mindre i andre afhængigt af de muligheder, der viser sig. Andre investeringsaktiver: Ud over aktier, obligationer og ejendomme investerer AP Pension også i mere alternative investeringstyper, bl.a. skovfonde og solenergi. Førstnævnte giver ligesom ejendomme et relativt højt afkast i forhold til risikoen. AP Pension investerer i skovfonde over hele verden (dog ikke i Danmark) med hovedvægt på Nordamerika. Der er tale om mange forskellige typer skove, hvor træerne anvendes til alt fra papir til møbler og træmelasse. AP Pension bruger eksterne rådgivere til at sikre, at der udelukkende er tale om bæredygtig skovdrift." (ap.dk)

Jejsing I/S; Almende Aps

Feltarbejde 17, 18 og 18 april 2014; 10, 11 oktober 2014, 2, 3 april 2015.

Struktureret interview med tidsangivelse for citater:

Günther (28:37) (36:39) (41:22) (12:30) (58:56) (54:55) (47:39) (59:27) (56:27) (1:07:12) (2:27:59) (1.01:36)

Øvrige

Christa

Lone Andreasen (Projektleder Det Samfundsnyttige Landbrug) Telefon-interview 29/4/2015

Ap (se under Nygård)

Øvrige informanter

Marianne Fischer-Boel

Dirk Roep

Oane Visser

Jan Holm Ingemann

Michael Møller

Jørgen Primdahl

Anders Borgen

Bodil Søegaard

Steen Gade

Bilag 4

Efterskrift

"Man kan sige, at vi med hvert eneste opmærksomt blik teoretiserer. Men at gøre og foretage dette med bevidsthed, med kundskab, med frihed og, for at benytte et vovet ord, med ironien sådan at smidighed er nødvendig, hvis den abstraktion, vi er bange for, skal gøres uskadelig, og det erfaringsresultat, vi håber på, bliver levende og nyttigt." (Goethe, citeret efter Per Øhrgaards Goethe-biografi s.13)

"Landskabet er kort sagt ikke blot en helhed, som du eller enhver anden kan se på, det er nærmere den verden, som vi står i, og ud fra hvilken vi danner os et synspunkt på vores omgivelser." (Tim Ingold, *Temporality of the landscape*)

"Udviklingen i landbruget er deprimerende. Jeg synes, at landmændene prostituerer sig selv i dag, og jeg forstår ikke at der ikke kan komme en samlet holdning til, at vi skal have noget mere for vores produkter, så vi ikke behøver at producere i så store mængder. Det er der jo alligevel ikke behov for. (...) Men hvad der skal til for at ændre strukturudviklingen for alvor, ved jeg ikke. Politikerne ved det åbenbart heller ikke. Og hvad skal vi gøre ved overskudsproduktionen? Jeg synes ikke, det er rimeligt at producere noget, der ikke er brug for!"

(Vi der valgte landet - en bog om kvinder i dansk landbrug 1988. s.264. Gitten født 1936)

"Drejede det sig kun om de hindringer, som følger af videnskabens selvforglemmende instrumentalisering, så kunne refleksionen over samfundsmæssige spørgsmål i det mindste foregå i tilslutning til de retninger, som forholder sig oppositionelt til den officielle videnskab. Men også disse er grebet af produktionens totalproces. De har ikke forandret sig mindre end den ideologi de var rettet imod. (...) Flodbølgen af nøjagtig information og striglet underholdning gør menneskene kvikke og dumme på samme tid." (Adorno/Horkheimer s.26 1993 (1947))

På grund af den økonomiske krise i landbruget er produktionsmådernes direkte og mest øjeblikkelige funktionskrav: rentabiliteten og solvensen i forgrunden. Der er i samfundet, og i hvad man kunne kalde 'verdensopinionen' generelt, et stort fokus på økonomi og økonomisk vækst, det afspejles således også i denne undersøgelse. Som etnolog kommer man hurtigt til at stå i et argumentationsforhold til økonomerne, hvor de kulturelle analyser savner gennemslagskraft, fordi de ovennævnte forhold strukturerer dialogen. Denne problematik har uden tvivl været et tyngdepunkt i denne afhandling, der har afholdt mig fra at udfolde nogle af de eksternaliteter, der i og for sig i analysen har vist sig afgørende for erhvervets overlevelse.

I løbet af juni 2016 begyndte svinenoteringen at rykke sig en smule opad. Analysen var, at udover den sæsonmæssige efterspørgsel qua den europæiske grilldille, så var kineserne igen begyndt at købe. Det kinesiske marked var modent, og man kunne forvente, at prisstigningerne fortsatte. Pludselig og uventet oplevede jeg at blive i tvivl. Er analysen i denne afhandling lodret forkert? Er dansk svineproduktion en lukrativ forretningsmodel i mange år fremover, kan vi kun producere for lidt? Er gælden uvæsentlig, så længe driften kan afholde renterne? Er argumenterne fra Seges og NLK alligevel rigtige? Hvorfor skulle deres analyser være forkerte, de har jo langt større indblik i fødevaremarkedet end jeg? Når man har fulgt erhvervet og læst landbrugsmedierne dagligt gennem flere år, påvirker det

naturligvis ens forståelse af virkelighederne og vilkårene. Hvordan virker denne argumentation så ikke over for dem, der er og har været i erhvervet hele livet?

Jeg er født og opvokset på landet på Vestsjælland i halvfjerdsere, og dengang var landbruget endnu en integreret del af kulturen på egnen. I den lille landsbyskole, hvor vi var 14 i klassen, kom de otte fra landbrug eller havde forældre, der arbejdede i landbruget. Jeg har senere lært, at det, at der overhovedet fandtes denne lille landsbyskole med sine kun tre klassetrin så sent i årtiet, formodentlig skyldtes, at egnen stadig bar præg af smålandbrugets betydning. I min klasse gik borgmesterens datter, han var egnens største svineavler. Mine egne forældre, der var tilflyttere, havde ingen familiære relationer til landbruget, ikke engang deres forældre eller bedsteforældre havde tilknytning. Min mormor mente at kunne huske, at hendes mormor vist nok kom fra en landejendom ved Limfjorden, men som hun sagde, da jeg som etnologistuderende ledte efter mine landbrugsrødder: "Dengang stillede man ikke sådan en slags spørgsmål." Landsbyskolen måtte lade livet, da jeg gik i tredje klasse, og kort tid efter mens jeg stadig var barn, lukkede først ismejeriet, så købmanden og maskinstationen, og til sidst føltes, det som om der var flere tomme huse end fulde. I 2001 mistede landsbyen sin ret til at være en landsby, nu var det kun et sted.

Men tilbage i barndommen havde vi for enden af marken en endnu ældre skole, så gammel at HC. Andersen under ophold på den nærliggende herregård kom her og læste op for eleverne. Min far har kunsthåndværk 'genoprettet' en sti langs skellet, hvor han mener, den gamle digter må have gået. Da jeg var lille, boede en skovløber med sin hustru derinde, han passede de store uendelige skove rundt om Jyderup og hjalp mine forældre med at plastre vores egne fem tønder land til med træer. Når jeg skriver plastre, er det fordi det var et enormt slid at plante de - jeg tror det er 15.000 - træer, hvoraf mange skulle vandes om sommeren, hvilket betød, at vi skulle slæbe spande hele vejen oppe fra huset ned over marken, frem og tilbage, frem og tilbage - og det når vi lige på den anden side af huset havde en skov.

Til højre lå en stor gammel kampestensgård, der før jeg blev født havde solgt jorden fra. Herinde boede en arbejderfamilie med fire-fem plejebørn. De var sjove legekammerater, men de flyttede derfra, og det meste af min unge barndom stod gården tom, så jeg og mine venner kunne gå rundt i de tomme stuer og stalde og øve os på graffiti.

På venstre hånd lå en lille mælkeproducent. Han må være død i dag, så jeg vover at fortælle historien, som jeg husker den. Han havde hen ved 20 malkekøer i en gammel bindestald og boede på ejendommen med sin mor, der havde vand i benene. Det var en gysende fryd at hente æg derovre og stå så tæt på de store opsvulmede lægge, mens hun fyldte æg i vores medbragte bakker. Han drev ca. fem ha med sin lille røde Massey Ferguson. Der var et par år, da jeg var omkring otte-ni, hvor jeg hjalp ham i marken om foråret. Vi samlede de sten ind, der havde arbejdet sig op til overfladen i løbet af vinteren/det tidlige forår, det vil sige, jeg samlede dem, jeg kunne bære, i store bunker rundt omkring på marken - og så kom han med traktoren, og vi smed dem op bag på ladet og tøffede ned i skoven med dem. Her byggede vi videre på et gammelt stengærde, der snoede sig rundt langs skovbrynet. Det var et møjsommeligt arbejde, og det kan højst have været en to-tre meter, årets høst lagde til det kilometer lange stengærde. Da han en dag fortalte, at han havde gået her med sin far, lige som vi nu gjorde, da han selv var dreng, og at hans far sikkert havde gjort det samme, da han var

dreng, havde jeg en af mine tidligste 'bevidsthedsudvidelser'. Jeg blev opmærksom på 'Tiden' og landskabets kulturspor samt mig selv som værende en del af en uendelig række af menneskeslægter. Den oplevelse i skovbrynet har sat sit præg på mit sind, og jeg har altid båret det småromantiske billede af landmanden som én, der i kraft af sin stedbundethed, slægtens dybe rødder i jorden og det daglige stofskifte med vind, vejr og natur kendte lokalitetens, stedets historie og biologi bedre end de fleste - og besad en 'tavs viden' om, hvordan det store kredsløb hang sammen, bedre end nogen skrivebordsakademiker nogensinde ville få. Dette indtryk har jeg ofte - måske selvopfyldende - fået bekræftet undervejs i arbejdet med afhandlingen.

Der var noget lidt sært ved landmanden, folk på egnen har sikkert kaldt ham enfoldig. I hvert fald tog myndighederne en dag gården fra ham, de mente ikke, han kunne varetage sit eget eller dyrenes tarv. Det kom frem, fortalte min mor, at han i en årrække havde været tvunget til at underlægge sig en 'intelligenstest' og nu var han altså dumpet. Min mor mødte ham i et supermarked nogle år senere, og han havde virket glad og selvbevidst, ja han havde vist endda blinket kækt til min mor, da han fortalte sin historie.

I dag, hvor jeg kender landbrugets historie lidt bedre, kan jeg ikke lade være med at spekulere på, om han i virkeligheden bare gik konkurs. Tiden passer med det, og den opstemthed, min mor oplevede, kunne være et tegn på, at han simpelthen var sluppet ud af en umulig gældsklemme ved at spille dum. Det er selvfølgelig ren spekulation. Gården blev købt af en familie, der var glad for heste, de beholdt en lille stribe fold til dem og solgte jorden fra til herremanden. Så fulgte de mange brakår, hvor EU-tilskud gjorde det mere rentabelt *ikke* at dyrke jorden. Det var mine forældre rigtig glade for, marken sprang i skov, og et rigere dyreliv opstod omkring vores ejendom. Herregården gik også konkurs og blev en overgang til et 'resort', hvor folk, som vi aldrig helt forstod hvem var, kom på rekonvalescens. Så blev den købt af en rig ung mand, knap 35 år hvis jeg husker rigtigt, der havde arvet en formue efter sin far - og han har over årene udvidet, købt hvad han kunne og driver i dag stort set alle markerne på egnen. Så vidt jeg forstår, forsøger han at overtage al jorden, selv mine forældre er blevet tilbudt en pris. Trods dette fejlskøn eller mangel på menneskekundskaber har mine forældre et fint forhold til ham, også trods den drænrørs-krise, der indtraf for ti år siden.

En dag stod haven til skovløberens hus under vand. Vandet steg og steg, før det gik op for nogen, hvad det var, der skete. Det viste sig, at den skov, mine forældre havde plantet, havde ødelagt nogle af de drænrør, der lå under vores mark, og selvom vandet kom fra herremandens marker, var det mine forældre, der juridisk var forpligtet til at vedligeholde de drænrør, der lå under deres ejendom. De var dog til at begynde med lidt skeptiske over for, om det virkelig også kunne være sandt - sådan noget kan jo også være en meget dyr fornøjelse. Men herremanden 'meldte' mine forældre til kommunen, og en mand derfra dukkede op afsagde den triste dom, at det *var* deres ansvar. I den forbindelse fik vi os mange snakke om drænrør, og derfor mener jeg at vide, at de mange 'vandlidende' marker, der ses overalt på Sjælland, og som også har været meget omdiskuteret i medierne, mens jeg skrev afhandlingen (på grund af sammenfaldet mellem Bæredygtigt Landbrugs ønsker vedrørende øget grødeskæring, der skal lede vandet hurtigere gennem åer og grøfter, og Fødevareministerens politik), delvist er et udtryk for manglende drænvedligeholdelse. Nogle forskere taler om, at det er drænrør under 450.000 hektar, der er forældet, nogle endda om 'drænbomben', der kan rive økonomien væk under landbruget. Landbrugets organisationer

ser anderledes på problemet med vandet, de ønsker økonomisk kompensation fra kommunerne, som de mener er skyld i problemet.

En af mine forældres bedste venner - og senere min gode ven - var landmand på egnen. Han kom fra et mindre brug og små kår. Hans far havde haft biindtægt som grøftegraver. To gange om året sikrede han vandaflodningen i sognet ved datidens form for grødeskæring. Faderen døde ved en ulykke i marken. Traktoren, han rodede med, satte sig pludselig i gang og kørte ham over. Min ven, der på det tidspunkt kun var en ung dreng, holdt ham i hånden, mens han udåndede og måtte så selv overtage både driften på gården og forsørgerpligten af moderen. Da han var midt i tyverne, købte han nabogården og fulgte således for en stund med strukturudviklingen og udvidede sin mælkekvægsbesætning. Men i hans mors køkken stod stadig det gamle brændekomfur, det ville hun ikke give slip på. I det køkken har mine søskende og jeg siddet tusinder af gange, kigget ind i flammerne, spist kage og hørt om livet. Han lagde om til økologi sidst i 1990'erne, og selvom det økologiske langsomt udviklede sig til en stærk interesse og drivkraft for ham, var hans kulturelle udsyn og faglige indstilling indlejret i en bondekultur hinsides driftsformerne. I de senere år fandt han stor glæde i, at jeg begyndte at interessere mig for hans og erhvervets vilkår. Jeg kunne pludselig få et opkald, hvis han havde læst noget i landbrugsmedierne, han mente, jeg skulle delagtiggøres i. Han forsøgte at udvide sin forretningsmodel med sit eget mølleri - en snes år inden det blev trend - og jeg og mine søskende forsøgte at hjælpe med at prøve at finde afsætning til det i København, dog uden meget held. Selvom han kun meget sjældent forlod sognet, og først efter at han var fyldt 50 kom udenfor Sjælland, kom han på besøg, da jeg var ansat på Gl. Estrup/Dansk Landbrugsmuseum, og hans interesse i min forskning har været en vigtig motivation. Han begik selvmord i 2013 og denne afhandling er tilegnet ham.

Det er måske også værd at nævne, at hverken mine forældre eller andre mennesker, jeg kom i kontakt med som barn, talte om kvaliteten af maden. Vi fulgte troskyldigt kostrådene og forsøgte at drikke en liter sødmælk om dagen, så vores knogler kunne blive stærke subsidiært ikke blive svage - og vi spiste pølser og andre svinekvædsprodukter i stor stil til hverdag og fest. Det var almindeligt, der var det, alle gjorde, og det var også det eneste, man kunne købe i Brugsen. Jeg husker ikke en eneste gang som barn eller i min tidlige ungdom at være blevet præsenteret for den tanke, at maden kunne have forskellig kvalitet, eller at der var noget, der hed dyrevelfærd, økologi eller 'sund kost'. Min fornemmelse er, at sådan vokser de fleste også op i Danmark i dag. Den megen medieomtale af mad er en elitær mode. Det er derfor bemærkelsesværdigt, at COOP er gået så stærkt ind i værdikampen omkring fødevarer. Jeg var i 2016 til generalforsamling i en brugs ude på landet, hvor hovedparten af deltagerne var ældre mennesker, som var rundet af en landbokultur. Der var fri bar, og vi fik serveret oksesteg, brun sovs og kartofler, men talerne, som brugslederen og de andre i bestyrelsen holdt, var dundrende ideologiske markeringer af at 'vi' skulle støtte lokale råvarer, kvalitet og økologi. Denne linje har hele koncernen fulgt de senere år, ja nogle gange sågar i åben konflikt med Landbrug & Fødevarer. Det er et interessant - og i et dannelsesperspektiv anerkendelsesværdigt - initiativ og forehavende at ville så at sige opdrage på kunderne, et perspektiv, der ellers er blevet tabuiseret i vores kultur. Hvor Danmarks Naturfredningsforenings argumenter relativt nemt kan afvises som erhvervsfjendtlige i landbrugsmedierne, har COOP en hel anden status i samfundet - og kan derfor, i denne forfatters øjne, i kraft af sin nærhedsdemokratiske opbygning potentielt udgøre den tredje

aktør, som kan udfordre holdningerne og facilitere en dialog mellem landmændene, deres naboer og os andre. Men det kræver selvfølgelig et engagement fra alle parter.

Jeg har det nok lidt som Knud Sørensen, uden dog på nogen måde at foregive, at jeg har så indgående et kendskab til landbokulturen som han. Jeg tror, at mange landmænd er kede af udviklingen og den trædemølle, den evige jagt efter produktivitet og profitmaksimering har sat dem i. Men det er en tro, der måske lige så meget er et håb, der bunder i egne overbevisninger. Det være sagt, er det dog en holdning, som både tidligere landbrugsminister Britta Scholl Holberg giver udtryk for i det citerede interview fra 1987 og en anden tidligere minister, Mariann Fischer-Boel, gav udtryk for i mit interview med hende. Hun havde lige generationsskiftet sin gård, sådan at hendes datter og svigersøn var blevet de nye ejere, og det arbejdspress og den økonomiske spændetrøje, de skulle producere under, syntes Fischer-Boel ikke var rimelige vilkår. På spørgsmålet om hun i sin tid som minister og kommissær kunne have lovgivet eller reguleret på en måde, der ville have bragt os et andet sted hen, var svaret et utvetydigt nej. 'Sådan er udviklingen, det er der ingen, der kan gøre noget ved.'

Men når jeg taler med unge landmænd og især landbrugselever, har de slet ikke denne mistrøstige holdning. De glæder sig tværtimod til at blive bedre, producere mere, og alle de udfordringer, erhvervet står overfor - eller midt i - er for dem en chance til at vise deres eget værd. Mange elsker landbruget - også dets moderne managementprægede driftsformer.

Spørgsmålet er imidlertid, hvilket nyt svar den næste generation har til udfordringerne. I mine mange samtaler med unge landbrugselever synes overbevisningerne at være taget ud af 'manuskriptet'. Middelklassen i verden vil øges og efterspørge danske produkter. Rentabilitetskrisen er et udslag af konkurrenceforvridende rammevilkår, der stiller os dårligere end vores konkurrenter. Vi skal med Merrilds ord fra delegeretmødet vokse, investere og blive stærkere - det er fremtiden for dansk landbrug. At dansk landbrug kun overlever på bankernes nåde, at erhvervet modtager så massiv støtte fra offentlige kasser og at den såkaldte trædemølleeffekt reducerer antallet af brug i et nådesløst udskillelsesløb og udstiller Landbrug & Fødevarers tale om sammenhold, indgår simpelthen ikke i fortællingen.

Det lønner sig heller ikke i en sådan samtale at afvise eller ryste på hovedet af, at trods de indkaldte professorers - og mange andre eksperters - meget klare afvisning af ministerens udlægning af landbrugspakkens miljøeffekt, så står erhvervet tilbage med den 'følelse', at der blev begået et politisk justitsmord. Her er historien stadig, at de syv eksperter fra samrådet 'ville dumpe til eksamen', som Eva Kjer Hansen formulerede det.

Det hjælper i denne sammenhæng heller ikke på en fælles forståelse af udfordringerne, at regeringen, især i kraft af statsministerens håndtering af krisen omkring 'Landbrugspakken', men også støttepartiet Liberal Alliances udmeldinger, kun forstærker denne opfattelse. Trods den ret massive forskningsmæssige dokumentation er der ingen erkendelse i Venstre af, at lovpakkens baggrundsmateriale pyntede på effekterne samt er i strid med EU's direktiver. Der er tværtimod meget, der tyder på, at Venstres folketingsgruppe deler landbrugets officielle holdninger til, hvad der er 'kvalmende ordentlighed', som de beskyldte de Konservative for, og hvad der er 'fakta'.

At Claus Holst's spindoktor' - det var ham, der førte valgkampagne for den kommende forsvarsminister, mens han var ansat i Region Syddanmark, hvilket de begge benægtede indtil beviserne for det modsatte blev for mange, og som dermed førte til ministerens fald - i dag er ansat som kommunikationschef for Bæredygtigt Landbrug, bestyrker denne mistanke. 'Ordentlighed' er aktuelt afløst af aggressive ideologiske fortællinger, som, hvis man ikke direkte kan sige, at de er usande, i hvert fald ikke appellerer til en dialog om udviklingen.

Det er altså afgørende om ikke nødvendigvis at forstå de ideologiske rammevilkår, så at kunne finde de holdninger, der internt i erhvervet kan være løftestang for at sadle om - og de holdninger skal ikke nødvendigvis findes i interesseorganisationerne.

Som citatet ovenfor dokumenterer, stod landbruget med lignende udfordringer for et generationsskifte siden, men selvom mange nok følte som Gitten og at denne holdning stadig eksisterer i erhvervet, har udviklingen groft sagt taget livet af både 'de uegnede', selvkritikken og forestillingen om et andet udviklingsspor.

Man kan med afsæt i Ingolds citat spekulere over den banale observation, at når man står foran et epokeskifte, som landbruget gør, kan man kun forholde sig til det nye gennem de gamle strukturer, man står midt i. Her mener jeg det berettiget at lave en analogi mellem landbruget og Ingolds landskab - hvis man vil forstå den manglende erkendelse af krisens årsager. Her er der i mine øjne et sammenfald mellem Ingolds landskab og Marx' teori om de historisk betingede begreber, vi forstår os selv og vores praksis med. Det er derfor, en videnskabelig undersøgelse af fænomener må abstrahere fra den observerbare virkelighed og se midler og mål gennem logisk definerede begreber, der er i stand til at belyse, uafhængigt af, eller i hvert fald med bevidsthed om, det herskende ideologiske landskab, man står i. Men hvis videnskaben skal have samfundsrelevans, skal dette teoretiske greb med Goethes ord gøres levende og nyttigt. Dette gøres gennem samfundsengagement og formidling - og her er rammevilkårene for universiteterne og forskningen analog til landbrugets.

De voldsomme nedskæringer på Københavns Universitet, de eksterne forskningsmidlers dominans og den politiske omformulering af forskningsresultater er andre eksempler. Der er en tendens i retning af, at forskerne bliver brugt til at legitimere nogle politiske dagsordener, der dybest set underminerer deres eget eksistensgrundlag. Tilsyneladende får det ikke universiteterne til at gøre andet end at kæmpe indbyrdes. Videnskaben er sat til salg. Forskernes uvillighed til at legitimere Fødevarer- og Landbrugspakken har haft det resultat, at man nu vil konkurrenceudsætte forskningsopgaverne. Som Liberal Alliances uddannelses- og fødevarerordfører formulerede det: Det er sundt med nogen konkurrence.

David Harvey ser det, som et generisk strukturtræk ved kapitalismen: "Capital strives to produce a geographical landscape favourable to its own reproduction and subsequent evolution. (...) The geographical landscape of capitalism is, however, rendered perpetually unstable by various technical, economic, social and political pressures operating in a world of immensely changeable natural variation." (Harvey s.160 2014)

Usikkerheden hersker. Hvorom alting er, frikender selv denne præmis ikke landbrugets praksisser.

Det er indiskutabelt, at de dominerende forretningsformer i dansk landbrug ikke er rentable, og at den aktuelle krise ikke kan løses ved at øge produktionen, en halv trillion kroner i gæld kan man ikke bygge en fremtid på - heller ikke selvom kineserne købe flere koteletter. Det synes ligeledes plausibelt, at de dominerende driftsformer ikke kan vinde danskernes hjerter hverken ved hjælp af fakta, følelser eller smart kommunikation. Intensivt og industrielt dyrehold producerer ikke kulturel stolthed .

Denne konstatering kommer man imidlertid ikke langt med, hvis man ikke taler i øjenhøjde med erhvervet.

Det minder mig om noget, en jævnaldrende hollandsk forskerkollega sagde til mig på en konference om landdistrikter og landbrug - og lad det være den sidste pointe. Hollandsk landbrug ligner dansk landbrug, ikke på alle, men på rigtig mange måder, og derfor ligner de beslægtede forskningstraditioner også hinanden. Vi havde altså meget at tale om og kunne begge være enige om det uheldsmæssige i, at langt det meste landbrugs- og landbokulturforskning, vi blev præsenteret for på konferencen, var baseret på statistikker, modeller, spørgeskemaundersøgelser, telefoninterviews eller i bedste fald en hurtig kop kaffe i køkkenet på gården. Han havde ligesom jeg lavet et længere feltarbejde på gårdene, deltaget i produktionen og baserede sin ph.d. på et indgående kendskab til dagligdagen - derfor mente vi nok begge, at vi var anderledes i øjenhøjde med dem, vi skrev om, end mange af vores kollegaer.

Han sagde: Prøv at forestille dig, at en landmand troppede op på dit institut på universitetet og fortalte, at han havde lavet en analyse baseret på fakultetets arbejdsmiljøundersøgelser og kunne konstatere, at arbejdet var præget af for meget stress og stillesiddende arbejde. Han var kommet til den konklusion, at ledelsen og administrationen måtte holde op med at kommunikere med medarbejderne udenfor arbejdstiden. Derudover skulle universitetet gå tilbage til at arbejde med de computere, man havde brugt i 80'erne, det vil nedsætte tempoet og dermed stressniveauet, og folk kunne strække benene, mens de ventede på at programmerne åbnede. Er det ikke sådan, mange af dem der kritiserer udviklingen i landbruget taler til landmændene, spurgte han retorisk.

Jeg håber ikke, at denne afhandling falder i den kategori, men italesætter udfordringerne i øjenhøjde med erhvervets egentlige udøvere.

“Dansk landbrug befinder sig midt i en af erhvervets dybeste og alvorligste kriser. Tusinder af landmænd må forlade deres hjem og kreditinstitutter, banker og Staten har en halv trillion kroner i pant i erhvervet. Krisen er både politisk, økonomisk, social og kulturel. På baggrund af denne situation undersøger afhandlingen nye og/eller alternative udviklingsspor i landbruget, der kan pege på ejerskabskonstruktioner og forretnings-modeller med potentiale til at imødegå og transformere de krisepåvirkede forhold. Udgangspunktet er kortlægning af rammevilkårene sammenstillet med en præsentation af syv gårde og det udviklingsspor og potentiale, de hver især repræsenterer. Den teoretiske analyse tager udgangspunkt i ejerskabet og dets betydning for organiseringen, reproduktionen og generationsskiftet.(...)” (Resumé s.264)

“Konklusionerne er skarpe og pointerede. (...) Afhandlingen er selv positioneret i forhold til hvilken fremtid for dansk landbrug, der er ønskelig. Men den er ikke enøjet. Der er gjort systematiske bestræbelser på, at forstå argumentationen som den dagsordensættende del af landbruget baserer deres analyser og anbefalinger på, og alle synspunkter fremlægges redeligt. På den baggrund er det udvalgets håb, at afhandlingen vil blive læst af meningsdannere og beslutningstagere uanset stilling til, hvad fremtiden er for dansk landbrug.” (Bedømmelsesudvalget)